

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (151) май-июнь 2010 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѣлю бла ишлени министерствосу,
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Беппайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѣлюмно редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууашлы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2010

Александр ПУШКИН

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН

Назму бла жазылган роман

Элге билинсин деп угъай,
Къарындаш хурметде муну
Санга береме окъургъа
Таза жюрек къууумуму;
Бу озуп туююлдю санга,
Сыйлы муратладан толу,
Поэзиялы инсаннга,
Не заманда да огъурлу, –
Не да болсун, ал, сен уллу,
Бу къужур юзюклерими;
Чам да тюбер, масхара да,
Напчаланнган, учхара да –
Жукъусуз кечелерими
Къыйматы: къозгъан илхамым,
Жаш кезиуом туудургъанла,
Сахеник эсими халы
Жюрегими аулагъаны.*

Биринчи башы

1

«Ата къарындашым – адил
Адам, ауруп, тешек болду.
Алай бла амал этип,

Ол кесине эс бурдурду.
Иги юлгюдю ол амал;
Алай, къыйматы уа – осал:
Кече, кюн да анга къарап
Турмакълыкъ – кемсиз ауара:
Ёлеменнге кёл этдире,
Тешек-жастыкъ алышдыра,
Дарманларын табышдыра
Кечиниуге ким бюсюрер,
Ичингден да аны жаный,
Теркирек чыкъсын деп жанынг!»

II

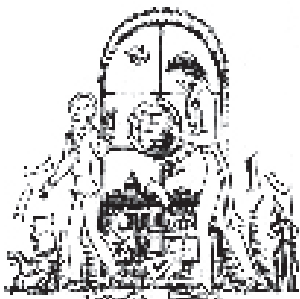
Ол оюмда бир жаш эрке,
Шингиси жол букъулата,
Келеди – Тейри онг этген,
Бар жууукълары къубултхан.
Людмила бла Русланны
Тенглери, сизге мен аны
Танытайым иги, терен,
Кесигиз этерсиз тергеу:
Онегин шуёхумду бек.
Туугъанды Нева бойнунда,

* Романны биринчи башы Пушкин бешинчи башын жеза туруп басмаланнганды. Аны басмагъа бере туруп, романны ал кесегин къарындашы Лев Александровичге атагъанын белгилегенди. Бу башдагы 17 тизгин къарындашына айтылган сёзледиле.

Сизде да, окуучум, анда
Туугъаныгъыз болса керек;
Мен да андан эдим, алай
Кетгенме, шимал жарашмай.

III

Кедей атасы уа – жарлы,
Башы борчха кылып эди,
Юч той-оюн къурай жылгъа,
Бар ырысхысын тюгентди.
Евгенийге уа бир къатын
Эмчек анача къарады,
Сора Габбе – французлу
Келди, аталыгъы болуп.
Уллу кёллю эди француз
Окьюуна, кылыгъына.
Жаш – жукъ алмай акылына,
Юйретгени да – къарыусуз:
Къылыкъ этсе да, – къайгъырмай,
Керпеслетеди аямай.

IV

Евгений адам къураннга
Къошулур заман жетгенде,
Къаукъалакъда бишди ангы.
Аталыгъы кетип юйден,
Бош болгъанды Онегиним,
Сен тапхыенг этмегенин:
Къатылып омагъына да,
Жашаууна къагъылады.
Французча къан устады,
Сёлеше, жаза да билип.
Жумушакъды сёзю, тили.
Тепсеуно сын къатдырады,
Башха зат жокъду эсинде, –
Жамауат къошду кесине.

V

Къайсы бирибиз да бирер
Затха тюзеле кетгенбиз,
Адепге, Тейри, онг берип,
Тюбегенбиз, юйренгенбиз.
Онегин а – эл ауузда
Бизден эсе кёп да уста,
Алай махтанчакъды кемсиз,
Артда эслерсиз кесигиз.
Сёзю-неси да – тынгылы,
Сакълыкъгъа бёледи эсин,
Тыя да биледи кесин,
Уяллыкъ болса, тынгылап;
Тикрал айтады назмула,
Кёз къаратырча хур кызыла.

VI

Унутула баргъан латынь
Тилде да, тюзюн айтайыкъ,
Ол кёп затны ангылатыр,
Эртте болгъанны къайтарып,
Хапарын да Ювеналны
Айтыргъа онгу бар аны,
Энеиданы да эки
Тизгинин айтады эркин,
Тарыхха уа терен кирип
Къыйнамагъанды ол кесин,
Анга бурмагъанды эсин
Аудурма десенг - эсирик,
Ромулдан окъуна башлар,
Жукъ билмейин андан башха.

VII

Назмучулукъда хунерин
Кёргозталмады кеси да:
Ямбдан айырмай хорейни,
Не бек кюрешдик эсе да.
Ол, Гомерни, Феокритни
Сёгюп, окъуйду Смитни.
Малны, мюлкню аяугъа бек
Юйренгенди – болма ишек:
Къалай байыгъады кырал,
Неси иги, неси – осал;
Ашы-азыгъы тап болса,
Къалгъан затха сансыз къарар.
Ёз атасы уа – кечине,
Жюкге салып бар жерчигин.

VIII

Евгенийни уа билгенин
Айтып бошар заманы жокъ;
Хар неден да бек сьюгени, –
Юйге жыйылмай жашау жол.
Жашлыкъдан иши, кючю да
Ол болуп – бар юлюшю да,
Къайтсыз этген умуту да,
Эл уста билген къуту да,
Женгиллик, саякълыкъ эди,
Назон иш да жырын такъгъан,
Ёмюрюн алай тауусхан –
Айланчюк жашаугъа кетип
Молдаван эл тыгъырыкъда,
Италиясындан узакъда.

IX

X

Жашлыкъдан окъуна аман
Акъыллы эди ол алай:
Табар ишин этер амал,
Гыз-гызы къурумагъанлай.
Ёхтем да, жууаш да болур,
Жандауурлу жаш да болур,
Сёз жутуучугъа да ушар,
Сёлешсе, хар сёзю учар.
Сюймеклик къагъыт жазса да,
Ёлеме сени ючюн дер,
Кёзюр къарамы дам излер, –
Алдау къош алай жасайды.
Ниетин терен асырар,
Керек болса, жиямсырап.

XI

Уста эди – кюнде-кюнде
Терилтирге жаш къызланы,
Унамасанг, ёллюкме дей,
Ётюрюклени къазаныр,
Сёз негерин эритирге,
Умулларына жетерге,
Хапары бла кёз байлап,
Аперим табаргъа, алдап,
Тилеп, симсиреп, жалынып,
Бойсундурургъа къызны терк,
Жумушагъанлай а жүрек,
Ташагъа тартыргъа аны,

Сора анга бетден-бетге
Жашау дерсле юйретирге!

XII

Эртте тюзелди – къызланы
Жюреклерин эритирге!
Жашырыр ючюн ызларын,
Къаргъашын кери этерге:
Къара сабанла сюреди –
Хыйла къалала суюйди.
Сиз а, ийнанычу эрле,
Аны тутасыз негерге.
Алданган эр, сыйлап аны,
Фобласны уста шекирти,
Къарт – айтханын сунуп керти,
Жаш да – билмей алданганын,
Берилгенча иги жазыу, –
Къагынларына ыразы.

XIII. XIV

XV

Бир бирде, эрттен къалкъыудан
Уяннгынчы окъуна да,
Излейдиле къонакълыгъын
Юч жерде – ол къууанады.
Бирини – тою, бирсини –
Туугъан кюню сабийини.
Къайсындан башласын алгъа? –
Да неди да башхалыгъы? –
Ол барына да жетальр.
Юсюн-башын, согъуп-къагъып,
Тап этер, киер къалпагъын,
Эрттен орамгъа жайылыр,
Безирер, жүрюр, айланыр,
Тюшге чакъыргъынчы аны.

XVI

Ингир болду. Ол, чанагъа
Къонуп: «Хайда, хайда!» – деди.
Къар хапу къабурчакълагъан
Къундуз жагъасын эледи.
Ашханасында Талонну
Каверин сакълапды аны.
Кирсе уа, шеша буштукъла,
Чартлайдыла, къауал окълай.
Саладыла эт, бишеклеп,

Французлулача кьюуруп,
Сора – ол суйген баурну,
Страсбургдача да – бёрекле,
Бузмайды кьанганы аз да
Алтын бетли ананас да.

XVII

Жылы ашны тигелетир
Чагьырчыкь келир сагьатда
Кьонгуроу тауушчукь жетди –
Той атлады босагьадан.
Театр – жюрек дарманы,
Артистлени терк алдаргьа
Уста болгьан Онегиннге
Берилди да той эркини,
Атылып чыкьды ортагьа,
Аралып андагьыла да
Фёдрагьа, Клеопатрагьа да,
Кьарсла – хауагьа тагьыла.
Моинуну излей бирле, –
Кеслерин бир кёргюзтюрге.

XVIII

Аламат жер! Бир заманда
Чамны махталгьан устасы
Фонвизин тургьанды анда,
Княжнин да алай – хатасыз;
Анда Озеров да халкьны
Ыспас тереклерин кьакьды
Жаш Семёнова бла бирге;
Фахмусун Корнелни бизге
Катенин этгенди туура;
Кюлкую пьесачы Шаховской
Ненчасын жазды – айтмай кьой,
Дидло да – атын айтдыра.
Жаш заманым ётдю анда –
Сахна жабыу ауанада.

XIX

О, кьайдасыз хур кьызларым?
Нечик тансыкьма сизге мен!
Эшитигиз ауазымы –
Болмай турамысыз кёчмен?
Кёрюрмеми хораланы,
Ол орус Терпсихораны
Учуннанын, тепсегенин?
Огьесе: кёрмезми мени
Кёзюм сахна танышланы?

Башхалагьа ахым кетип,
Сора анга ажым этип,
Бар умутла кьатышланып,
Жалан эсгерлигим кьалып
Кьалырмамы, бош аралып?

XX

Театр толупду халкьдан.
Олтургьучла жим-жылтырап,
Жыгьал-мугьулду бар болгьан,
Жабыу ачылды, шырылдап.
Ариулугьу от жандыра,
Сазны макьамын чакьдыра,
Сюеледи ортасында
Хур Истомина сахнада.
Бир аягьы, – ёрге чартлап,
Бирси - хайнухлана полда.
Кьюу учхан кибики Эолдан,
Бийик учду, женгил атлап,
Кьаймишлене, илгиклене,
Кьагьышдыра инчиклерин.

XXI

Онегин тизгинле ара
Бла, аякьланы малтап,
Ёз жерине ётюп бара,
Жангы кьызла кёзюм алдап,
Олтургьучланы кьармады,
Тёгерек-башха кьарады,
Жан атарчасын кёрмеди,
Саламлашды, кьол бермейин,
Эси сахнада – умутсуз.
Арта бурулуп, эснеди,
Ачыусунуп, былай деди:
«Бу тепсегенле – бир кьутсуз,
Балет да – бош. Бу Дидло да
Эрикдирди, аны кьой да!»

XXII

Сахна жабыуу ачылып,
Шайтан, жин – булжута халкьны.
Эшик аллында чагарла, –
Халкьны жайылырын сакьлап.
Тохтамайдыла дауурла –
Жётел этген, кьарс урулгьан;
Кече кьарангьыны урлай,
Ёчюлмейдиле финарла;
Туякьлары бузлап, атла

Тепчийдиле адыргылы,
Арбачыла эте кылыкъ,
Сакълатханланы налатлап.
Онегин а, хылыф чыгып,
Кетди юйоне, ашыгып.

XXIII

Суратлаялмазма сизге
Энчи отоуун мен аны,
Ол омакылыкны бек суйген,
Кийим сайлай кыйналганын.
Анда болмаганны тап сен –
Лондондан келгенми дейсе
Не Балтий жагъаладанмы,
Бири кьалмаз кез алдамай;
Парижчиле бюсюреген
Кийимлени сайламасы
Не бар эсе да, – барысын
Табарыкъса, жангылмай, сен
Отоучугъунда хар нени
Онсегижыллыкъ алимни.

XXIV

Желим ташлы юллеле да,
Чын аякъ, турч да – столда.
Багъалы духла, неле да –
Мёлек мияла – кез алдап.
Таракъла, къурч быхчыла да
Анга уллу къууанчхады,
Томпачыкъла, мисеуекле, –
Тиш, тырнакълагъа керекле.
Базыкъ кёллю Грим, иш этип,
Ол тели кёре, акъ жагып,
Къалай бояды тырнагын? –
Руссо ангыламай эди.
Да азатны жакъчысы – ол
Тюз сагъыш этмедди бу жол.

XXV

Не бек тирнекли эсенг да,
Кесинги сымарларгъа – не,
Заман, суйсенг, суймесенг да,
Бой салдырыр адетине.
Евгений, Чадаев кибик,
Бек айырглай эди кийим,
Адамла не айтырла деп,
Тап кийинмей чыкъмаз юйден.
Сюеледи бек азындан

Кюзгю аллында юч сагъат,
Юйден чыкъса уа, олсагъат
Чолпан къарарча ызындан,
Эр киши кийимле кийип,
Тойгъа тейри келген кибик.

XXVI

Сизге шекелин айталсам,
Сюерик болур эдигиз.
Жазалыр эдим, кюч салсам,
Ийнаныгъыз онгума сиз.
Къыйын болса да кертиси,
Суратлар эдим хар несин,
Алай: панталон, фрак, жилет –
Жокъ орус тилде бу сёзле.
Алайсыз да, тыш кыраллы
Тилледен кёп сёз къазанып,
Айыпды тилни бузганым,
Кёп сёзлюкге да къарадым, –
Болушалмады бир тюк да
Алимле жазгъан сёзлюк да.

XXVII

Къой, ол хапар бюгюн неди.
Андан эсе – хайда, тойгъа.
Ары учханды Онегин,
Минип омакъ фозтоннга.
Жукъланнган юй къатларында,
Тынчайгъан жол жанларында
Чыракъла-финарла жанып,
Орамла болдула жарыкъ.
Бир юйде уа, терезеле
Орам жанларын жарыкълай,
Анда уа окъажыйрыкъла –
Ауаналары сизиле,
Тепсейдиле – тепсегенле,
Жаш да, кыыз да – той суйгенле.

XXVIII

Хылыф жете келип, тири
Жигитибиз, эшикчини
Сансыз этип, суху кирди
Той баргъан юйню ичине.
Чачын-башын тапчыкъ сылап,
Чыкъды тойну ортасына.
Халкъ – мазуркагъа къаныгъып,
Музыка – арып, къарыгъып.
Жашланы чурукълары - жим,

Кокала да – кокалана,
 Жаны суйгеннге алына,
 Иги кьууум биче хар ким;
 Кьуш-мушларын бийчелени
 Кьобуз таууш ёчюлтгенлей.

XXIX

Жашлыгьымда мени жаным
 Той болган жерледе эди.
 Несин букьдурайым аны,
 Ачылайым сизге энди.
 Хурметли ата-анала,
 Айтырыгьымы ангылап,
 Эсигизни этип азат,
 Туурагьызда болсун бу зат:
 Сиз жетген кьазларыгьызгьа
 Сакь болугьуз, эринмейин,
 Сёзюм оспар кёрюнмесин, –
 Узакь иймей кьатыгьыздан.
 Аны билеме кесимден,
 Гюняхым жокьду юсюмде.

XXX

Алгьын мен да кьаукьалыкьгьа,
 Мардадан озуп, эс бёлдюм.
 Заран этмесе кьылыкьгьа,
 Энтта да тыйылмаз эдим.
 Суйгенме жаш чёпеликни,
 Оюн, кюлкю, телиликни.
 Женгсиз герхан жыйрыкьланы,
 Узун ариу аякьланы.
 Алай Россейде не хазна
 Тапхын юч ариуаякьны,
 Бери бар эди да, аны
 Ёмюрюмде унутмазма.
 Не тюшюмде, не тюнюмде
 Бир кетмейди да эсимден.

XXXI

Кьайда унутурса, кьачан,
 Телимай, ол аякьланы?
 Ариула, сиз, жаухарданча,
 Кьайда малтайсыз гокканы?
 Кьыбылада ишленгенле,
 Шимал кьарда юшюгенлей, –
 Кьоймай кетдигиз да бир ыз,
 Кьуу кюйюзле сайладыгьыз.
 Не заман: сизни ючюннге,

Ишими-кючюмю кьоюп,
 Бар муратларымы жоюп,
 Ата жеримден кёчгенли?
 Аякь ызларыгьыз кьалай
 Тас эселе, мен да – алай.

XXXII

О, ёшюню Диананы!
 О, Флораны – жаякьчыгьы!
 Да мен а Терпсихораны
 Сайлайма аякьчыкьларын.
 Ол, кьарамынга жутула,
 Сора ичинге кьутула,
 Кьозгьайды, билмей ёзгени,
 Тыйдырмаган сезимлени,
 Эльвина, бил, жаным – анда:
 Стол жабыу тубюнде да,
 Жаз тала этегинде да,
 Кьышда от жагьа аллында,
 Юй паркетни кюзгюсюнде,
 Тенгиз кьая юслеринде.

XXXIII

Нечик сукьланады жаным
 Тенгиз толкьуннга, – жайыла
 Келип, онг табады аны
 Аякьчыкьларын жаларгьа!
 Толкьун жалаган аягьын
 Уппа этерге биягьы
 Бек кюседим! О, жашлыгьым –
 Кьайнар кьазаннга ушаган!
 Не жаш Армидлени излеп,
 Не – гюл бетли жаякьланы
 Кьабылламагьанды жаным,
 Терпсихораны бек кюсеп.
 Бир заманда да суймеклик
 Кьыйнамагьанды алай бек.

XXXIV

Эсимдеди башха заман!
 Бир бирледе иги кьууум
 Учундура эди аман,
 Аякьчыкьгьа «жетип» кьолум;
 Сора, кьозгьалып сезимим,
 Кеси кёрюнюп кёзюме,
 Бёле башлайды жюйрюгюн
 Аны излеген жюрегим.
 Болду. Аланы керексиз

Салып турдукъ назмулагъа,
Бош къоратханбыз алагъа
Жюрек кючюбюзню да биз.
Мёлекле – алдау бары да:
Аякълары, жанлары да.

XXXV

Онегин а? Теке къалкъыу
Эте, келеди юйюне.
Тынгысыз Петербург, халкъы,
Уянып, ишге кийине.
Азыкъчы, сютчю, тюкенчи –
Баргъан киби бары кёчюп,
Базар таба юрюлюуде,
Къар хыбырлай аякъ тюпде.
Тангны хычыуун – даууру.
Немисли ётмекчи да – ма,
Гыржыныны барды дамы,
Ожакъ тютюн – ёрге уруп,
Къагъыт къалпагъын башына
Сюеп, сатыуун башлады.

XXXVI

Той-оюн дауурдан арып,
Тангнга буюруп кечесин,
Уюпду жаш, жукъу тарып –
Жубанч жашауну эркеси.
Тюшден ингирге уяныр,
Кюйю тюненеча барыр,
Тангнга дери, биягъыча,
Кюнден-кюннге болгъаныча.
Насыплы уа болурму бу:
Башына бош, жаш заманы,
Не этсе да, хорлам аны
Сайлагъан Евгений, табу?
Таб а болурму къылыгъы,
Саулугъуна да сакълыгъы?

XXXVII

Угъай, тейри: эртте-кюнден
Эрикдирди женгилиги.
Энди кокала да – кенгде,
Тынчыкъды ол эркинлиги.
Аланы алышдырыу да,
Тенглени къатышдырыу да
Эрикдирди, шампанна да
Кёкге бёркдюрюу, – аны да
Къойгъанды. Башы да ауруп,

Кетип сёз чемерлиги да,
Келмей сёлешириги да,
Сиркиулюк тини да къуруп.
Атыш-тутушну, сермешни
Этмезча болгъанды ишин.

XXXVIII

Ауруу эди: бичимсизлик,
Ишсизлик – сылтау аны;
Эринчеклик – ингиллизде,
Тауча айтсакъ – салпыланыу.
Этмегенлей соруу-оруу,
Жабышды анга ол ауруу;
Ол кеси кесин ёлтюрмей
Къойду эсе, шукур дейме.
Жашаугъа уа арт бурупду,
Чайлд-Гарольдха ушар – мудах,
Киши эс бурмазча, мулжах,
Сюймеклик ышан къурупду.
Бир зат кёрюнмей кёзюне,
Эси кетипди тюзюне.

XXXIX. XL. XLI.

XLII

Да сизни да, чанка серле,
Къойгъанды, ангыласагъыз.
Жашау кеси да – бир тюрлю:
Бир мыстысыз, магъанасыз;
Десем да, бардыла тапла
Ол Сейн бла Бентамны
Бизге айтып бераллыкъла,
Юлюшлерин алаллыкъла;
Намысларына да бир сакъ,
Кеслерин жорютгенлери,
Акъыллары эм эслери
Алай тазадыла, айтсакъ, –
Кюнтиймезлей кокаланыу
Бек тюшюредди санланы.

XLIII

Жыя арбалагъа къонуп,
Сары танг ала кетиучю
Айбатла, сизни да къойду,
Арыгъанды, жокъду кючю
Евгенийими. Энди ол
Оюнладан жуугъанды къол;

Ойюнден чыкъмай, кьолуна
Алгъанды къанат къаламны.
Жазар умут этди, алай
Анга ол кыйыш иш эди,
Ол хунер анга тыш эди,
Андан да къалды ол кьурлай.
Сёкмейме жазычуланы,
Мен бирлериме аланы.

XLIV

Иши жокъ, хайранды башы.
Не этерге билмегенден,
Китап жазыуну башлады,
Урлап, тырнап биреуледен.
Окьуйду, чыкъмай тышына,
Жугъ а кирмейди башына:
Хар китапха бирер чурум
Тапханлай турады кьуру;
Эски китапла да – аман,
Жангысы да – эскилеча,
Китап тапмай, бюсюрерча,
Къызгъанды анга да заман;
Китаплагъа жабыу тартып,
Ол ишин да кьойду жарты.

XLV

Керексиз жоюгон заманны,
Ол этгенча, атып кери,
Халларын жаратып аны,
Мен болгъан эдим нёгери:
Муратларына берилип,
Къылыгы иш да тюрленип.
Ол да, мен да бир кьужурла –
Жашауубузгъа къажаула.
Эркеликни экибиз да –
Ахыр чегине жетгенле,
Тинибиз да тюгенгенле,
Жашауубуз белгисизди;
Эл да, насып да арт буруп,
Жашлыкъ муратла да кьуруп.

XLVI

Сюйгенича жашагъаннга
Эл да эриши кёрюнюр,
Сюймекликни ышыгъында
Озгъан кюнлеге ёкюнюр:
Бир зат да аллай адамны
Амалы жокьду алдаргъа,
Кюйдюргоч, хыйла къылыгы

Кесини алып тынчылыгъын;
Ол заманда аны сёзю
Эс бурдурады кесине,
Аны тели-мелисине
Кёп тынгылагъанма, тёзюп,
Бош безиреулерине да,
Назму кибиклерине да.

XLVII

Кёп кере биз кёп кюнледе:
Жарыкълыкъ бийлеп дуняны,
Кече Нева – ёкюллукге –
Суу суратын Диананы
Кьойнуна алып тургъанда,
Эсгериуге кетип, анда
Эски сюймекликге кетип,
Башыбызны хайран этип,
Кечени бёлляуларына
Бёленебиз жангыдан биз,
Акъылыбызда экибиз,
Къайтып, тепсеу сырларына,
Тутмакъда туруп, жангыдан
Кьутулгъан кибик жарыкъгъа.

XLVIII

Сокьураныу бийлеп башын,
Евгений Нева эринде,
Кеси жангызлай, сагъышлы
Сюеледи бир ингирде.
Кече шошду. Сакълауулла,
Бир бирлерине дауурла
Этген болмаса эди, зат
Бёлмейди, акъылы – азат.
Жалан да уюпду, къалкъа,
Женгил къайыкъ суу юсюнде.
Анда, толкъун да сюйюне,
Жел тынгылайды кьартыкъгъа.
Бизге уа закий Торкватны
Жыры береди кьууатлыкъ.

XLIX

Адриатика толкъунлары,
Энтта да тюберле къызгъан
Илхамымы толкъунлары
Тамаша ауазыгъызгъа.
Туудугъуна Аполлонну
Ол кемсиз сыйлыды толу.
Эски макъамладан аны
Билеме. Италияны

Мен кечелерин татарма
Венециан къыз бла бирге,
Ойнакълаша хар ингирде,
Зауукъ сезимге батарма;
Атар, анда къалып ангым,
Петрарка айтханча, тангым.

L

Къачан жетер азат чагъым? –
«Заманды!» деп чакъырама.
Тенгиз боюнуна чыгъып,
Аны аллына къарайма.
Тенгиз толкъуннга эрише,
Къаты жел бла демлеше,
Къачан кетерикме азат
Жолума – бу халдан узакъ?
Африканы сай кёгюню
Тюбюнде мудах Россейни –
Сюймеклигим кюйген жерни,
Жашлыкъ дуниямы кегертген
Жерими – сагъышын этер
Заман манга къачан жетер.

LI

Онегин да мени бла
Кетерден эди да бирге,
Биз сакъламагъан бир палах
Жол бермей къояды бизге.
Атасы ёлюп къалды да,
Борч жюгю ахын алды да,
Жыйын болдула боршчула,
Бир бирина къошула.
Къаугъаны-сёзню сиймеген
Онегин, бар ага мюлкю
Берип, борчну жулду ол кюн.
Актылы-ангы сёнгмеди:
Ата къарындашы да кёп
Бармазлыгъын толу эслеп.

LII

Кертда, къуугъун къагъыт келди,
Жазады аны ашыргъан:
Ата ахлунг – ёлемеди,
Излейди саламлашыргъа.
Ол, жазууну окъугъанлай,
Къууулады ары эрлай,
Почтачы арбагъа минип,
Тюйрелип къалып эсине
Ахчачыкъ тюшюрюп къайгъы;

Мугурайтып кёзюн-къашын
(Романны окъугъуз башын),
Ёхчеге болуп шорайгы;
Келсе уа, ахлусу – къатып,
Къанга гулласында жатып.

LIII

Адамла толу арбазда,
Тийре-къоншудан келгенле:
Жауу, шуёху да – анда,
Бар быллайгъа юйреннгенле.
Жерге салдыла ёлгенни,
Къабып хазыр этилгенни
Бабасы, къонагъы – бары,
Жайылдыла бирер жары.
Онегин энди – элли жаш:
Иеси агъачны, жерни,
Бир заманлада – эсирик,
Уллу мюлкге болады баш.
Ол къууанып къалды, жолну
Жангысына тюшген болуп.

LIV

Эки кюнню сейирине
Къалып турду бауларына,
Агъач кёленкелерине,
Шаудан зынгырдауларына.
Ючюнчю кюн а – сабан къош,
Агъачы, бауу – бары бош
Кёрюндю да, хайда сора:
Эски къапха кирди, сормай.
Болмагъанлыкъгъа элде карт
Оюну, айбат орамы,
Жокъду зат – кёзюнг къарарыкъ,
Кёлюнг тартынмайды жукъгъа.
Эригиу, – ауана болуп,
Жабышханды анга толу.

LV

Мени жазууум эди эл.
Аны шошлукъ къууатында
Анда сыр согъады газел,
Илхам тюш да келип анда.
Мен а – керексиз жубанчха
Табылып, жукъ билмей башха,
Къуубаш болуп кёл къатында, –
Ол адетим болуп къалды.
Уянсам – ийнар зауукъгъа,
Кёп жукълайма, окъуйма аз,

Киши манга бермей ууаз,
Алданмагъанлай бир жукъгъа,
Жаш заманымы да алай
Оздурмадымы да – кърурлай?

LVI

Сюймеклик, гюлле, оюнла,
Эл жашау – суйген кылыгъым.
Айтайым Онегин бла
Ортабызда башхалыкъны,
Мени окъуучум, айыплап,
Не китапханачы, жаулап,
Аны шартын кърюп менде,
Жаймаз ючюн ётюрюкле;
Кеси жойгъанды кесин, деп,
Аман сёзню стормесинле,
Ёхтем Байронну кесинлей
Этип кьоймасынла эртте:
Кесини юсюнден, деп, жаш
Тырнауну этип кьойду баш.

LVII

Не букъдурлугъу: поэтле –
Шуёхлары суймекликни.
Тюшлерими берекетлеп,
Мёлекле суйдюле мени;
Жюрегимде сыфатлары
Уяланып, терен тарып,
Таулу кызгъа жырла жаздым,
Салгирлилеге да – назму.
Сорасыз энди манга сиз:
«Сени таралгъан илхамын
Къайсы жанына атханын
Билдир бизге ачыкъ, дейсиз.
Урияланы къайсысына
Атадынг макъамны, сайлап?

LVIII

Кимни кьозгъадынг сезимин,
Ийнакълап, ариула айтып,
Кесинг ишлеп жол изимге?
Кимди ол, къалайды аты?»
Сюймекликни даммыр кючюн
Къалмагъанма сынар ючюн.
Назмуларын суймекликге
Атагъанла – бек бийикде.
Поэзияны ма алай
Кётюрюледи сыйы да,
Кеси кесине сыйынмай.
Петраркадан артха къалай
Къальыр эдим? Да – мен билген:
Сюймеклик бир тели этген.

LIX

Озду, кетди бар суймеклик,
Илхамым жолун алышды.
Азатма да, энди бирлик
Излейме сёзде, сагъышда.
Жазама. Жюрегим – рахат,
Къаламыма келгенди хат:
Унутханды хур кызларын,
Суратламай аякъларын.
Сууугъан кюл от тиргизмез.
Жарсыйма, алай – тёземе,
Тура-тура, жан, излемей,
Сюймеклигим да тирилмез:
Анда жазарма аз-аздан
Жыйырма беш жырлы дастан.

LX

Аны сагъышын да этдим,
Романымы ал кесегин
Бошагъынчы. Ат изледим
Баш жигитиме кесими.
Къарай, напчалай кетдим да,
Жартылыкъла кёп керти да,
Тюзетмейме, алай къалсын,
Тинтиучю да хакъын алсын,
Газетле да къадалсынла,
Анча жыллыкъ кыйынымы
Сёксюнле, тутуп кыйырдан,
Жангы жазгъанымы, сынап.
Аман, иги да айтылыр
Бары да кесимде къальыр!

Кишинёв, Одесса.

Экинчи баиы

I

Евгений тохтагъан элни
Табийгъаты тап жер эди.
Ахы кетип хар келгенни,
Аллахха шукур, дер эди.
Бир да бир къолайлы журтну
Адам кёзю къояр жутуп,
Орналыпды суу бойнунда,
Желни тыйгъан тёш къойнунда.
Ууакъ элле анда-мында,
Жашил талалада – малла,
Сабанлада – алтын будай,
Жюрекге – хычыуун ала.
Дунияны монглугъун ача –
Эски улуу терек бахча.

II

Юй а юймюдо! Къадама!
Къадамагъа тийишича,
Къоллары уста адамла
Ишлегендиле эскича.
Бийикчорбат отоулары,
Обойлу къабыргъалары,
Патчахланы суратлары
Айбатлап аланы барын.
Алай, иесизлик тарып,
Онггандыла, эскиленип,
Заман букъудан кирленип,
Шуёхну да жокъ хапары.
Керекмиди да ол анга –
Кюнюн кечлеп айланганнга.

III

Мында къыркъ жыл, ие болуп,
Жашап тургъанды бир элчи,
Ачхышчыны гыр-мыр бла
Безитген болуп бар иши.
Юй а – бир тап: чынар полу,
Эки ышкафы, устоу,
Жумушакъ тахта да – бары
Таза – адам кёзю къарар.
Бир ышкафда тапды эсеп
Тефтер, бирсинде уа – ичги,
Алма суудан толу бир чин
Ажък. Рузлама – не дерсе...
Башха китаплагъа батар

Заманы жокъ эди къартны.

IV

Кеси жангыз къалып, уллу
Иелигинде Евгений,
Заман ашырырдан болуп,
Тюрлендиреди хар нени.
Хакъсыз ишлеген къуллары
Хакъ алырча этди барын,
Ыразы болдула ала.
Сагъаядыла къоншула:
«Неди бу этгенлери?» – деп,
Бири бирине тарыгъып,
Мадар излерге къаныгъып,
Тауусум этдиле бирден:
Телиликди этгенлери,
Андан турайыкъ керирек.

V

Ала – излеп, бу – тапдырмай,
Этмей къоншулагъа хатер,
Кетсе да, арбазны бармай,
Артла бла бугъуп кете,
Уллу жолда кетип баргъан
Чагъын кёрюп, гузабагъа
Къаладыла да къоншула,
Арт бурдула къонушуна:
«Къоншубуз – жахил, адепсиз.
Бар билгени – чагъыр ургъан,
Хурмети жокъ тиширыгъа,
Сора андан не излейбиз,
Сёлеширге жокъду амал»...
Деп, къоюп къойдула артал.

VI

Ол кезиуде келип къалды
Энтта бир бай – бауларына.
Ол да бир буруш акъыллы

Кёрюндю кьоншуларына.
 Владимир Ленскийди аты,
 Назмучу, шекирти Кантны,*
 Жашды, келбетлиди кеси,
 Кючню-кьарыуну иеси.
 Туманлы Алманияда
 Окьуп, терен билим алгъан,
 Азат ниетге ал бургъан,
 Ушагъыулу, ёхтем адам.
 Къалын, узун бурма чачы,
 Сёзю – кескин, кёлю – ачыкъ.

VII

Жашауну бузукъ шартлары
 Алыкъа бой салдырмагъан,
 Тенглерины ушакълары,
 Жашлыгъы да кьууандыргъан –
 Ол адам, алай болса да
 Жашау сынаудан узакъды,
 Жангы эл, кьоншу-тийре да
 Жангы оюмла тюйрей да,
 Жангы муратла туудура,
 Жюреги – хош, жаны – рахат.
 Келир кюню да – мархабат,
 Жомакъды бары, аудурма.
 Ол кьуууму кёллендирип,
 Сакълайды сейир кюнлерин.

VIII

Ол толу ийнанып эди:
 Муратыны толлугъуна,
 Ол сууал аны эрттеден
 Тёзюп сакълап тургъанына;
 Аны ючюн нёгерлери
 Жанларын берликлерине,
 Душманыны этип артын,
 Сюелликлерине къаты.
 Шуёх дегенинг – Аллахны
 Буйругъундан болгъанына,
 Бирикни багъалыгъына,
 Кетип эди ахы аны.
 Шуёх бирлиги – кюн таякъ,
 Ол жылыуун кьоймаз аяп.

IX

Мудахлыгъы, ачылгъаны,
 Сюймекликни татлы къылы,

Асыл жоюгу да махтауну –
 Жоргъалатхандыла кьанын;
 Къыдыргъанды элни-жерни,
 Гётени бла Шиллерни
 Жазгъанларына кьаныгъа,
 Къыйырда къала къайгъыла;
 Искусстволаны хурларын
 Кьууандыргъанды кертиден:
 Жазгъанларында баш эте
 Адамлыкъны ышанларын.
 Жаш муратлары ниязлы
 Учуннгандыла аязда.

X

Сюймекликде эди жаны –
 Жыры, жашауу да битеу.
 Таза эди сыры аны,
 Сабий тюшоне эди тенг;
 Ай кибик ачыкъ кёкледен,
 Ньюрюю ачыкъ кёрюне,
 Айырылыу, тюбеую да
 Аны жырыны ёнюдю.
 Эскериуле дуниясы
 Узакълагъа элтип аны,
 Туура этди сынагъанын,
 Ашлана эски жарасы;
 Онсегиз жылында ол жаш –
 Ёмюрле сюргеннге ушаш.

XI

Евгений эди къаласы –
 Ол аны бир да атмайды.
 Кьоншу элlisi къылыкъсыз
 Болгъанын а жаратмайды;
 Сюймейди бош хапарланы:
 Бичен ишлени, чагъырны,
 Ахлуларыны, итлени
 Юслеринден бош сёзлени.
 Кеси да туююлду мёлек:
 Жокъду бир фахму жилтини,
 Акъылдан кериди тини,
 Кишиге болалмаз билек.
 Тиширыу сёзлени да бир
 Къабыл кёрмегенин да бил.

* эрттегили немецли философ.

XII

Сюйдюмлюдю Ленский, байды.
Сюе эдиле, элесек,
Къызлары болгъанла бары
Аны киеу этерге бек –
Жарты оруслу адамгъа –
Анга хар ким да алданыр.
Кеси да жангызлыгъына
Тарыгъа кюн озмай хазна.
Чакъырадыла, къубула,
Чай ичерге хар ингирден.
Дуня шапаны терилтип:
«Дуня, – деп, – ал муну къолгъа!»
Ол къыл къобузун согъады:
Кел, алтын къалам сакълайды.*

XIII

Айхай, Ленский юленирге
Сюймейди – турлукъду къаты,
Онегин бла игирек
Танышыргъады мураты.
Тюбейдиле: толкъун эм таш,
Буз бла жалыннга ушаш;
Бирин бирине тартдыргъан
Илишан къыйынды тапхан.
Алай, тюбей кетип, ала
Болдула керти нёгерле,
Кюн сайын излеп бир бирин,
Бир бирге табыладыла.
Иш жокъдан кюнлери бошла
Болуп къалдыла шуёхла.

XIV

Кертилиг а болду чола.
Тюзлокге эс бурмай уллу,
Бар бирсиле болмачыла,
Хар ким кеси уа – болумлу.
Хар бирибиз Наполеон,
Экиаякъ бёрю – миллион.
Кесебиз, залимле болуп,
Адамлыкъны сыйлы жолун.
Евгений эди башхаракъ,
Ол кёплени таный эди
Бир бирлени энчи этип,
Сюе эди артыгъыракъ.
Алай да бола келгенди –
Барын бирча ким сюйгенди.

XV

Ленскийге, ичинден кюле,
Тынгылайды поэтгеча,
Аккъыл энди кире келген,
Кёзлери жана, жинклуча.
Онегин быллайны къайда
Кёрсюн – хапар айтма къойду,
Бир сёз бла тыяр жерде
Жаншап турургъа онг берди.
Бу учунуун тауусур
Заман менсиз да келликди,
Бюгюн жашауу эркинди,
Турсун алай боллукъ сунуп.
Жашды алыкъа – кечейик,
Анга иги жол бичейик.

XVI

Орталарында кёп затла
Къозгъап турдула даулаш да:
Миллетле, ууакъ тайпала,
Илму, ачыу да, къуунч да,
Низам, къылыкъ да, адет да,
Ёлюм, жаханым, жаннет да.
Жашау-турмушну да была
Тирменлейдиле, сакъ бола.
Даулаш къызгъуун унутуп,
Ол, ачып поэт сарыуун,
Къыздырып ауаз къарыун,
Башлайды поэма айтып.
Евгений а, жашлыгъына
Бет этип, тыймайды аны.

XVII

Алай, аланы бичимсиз
Ишде эди акъыллары.
Онегин – туююлдо эссиз, –
Ахыр айырып араны,
Айтады, жарсый, кючсюне:
Насып жол ишлер кесине
Аладан айырылалгъан,
Аланы танымай къалгъан:
Сюйгенинден узакъ кетип,
Халалындан юлюш алмай,
Жаууну да сёзюн этип,
Юйюне къайтып, уялмай,
Аталаны къолайларын
Суугъа атып къоаялгъанла.

*«Днепровская русалка» деген чыгъарманы биринчи бёлюмюнден.

XVIII

Теренледен къарасагъ а,
 Былай бош кюнде олтуруп:
 Хапарлары бек узакъды
 Жашаудан, ойдан да – къуру;
 Къарагъанлай кёзлерине,
 Ол болмачы сёзлерине
 Тынгылайбыз амалсыздан,
 Тыяргъа да къала аздан;
 Бир бирледе хычыуун да
 Кёрюннгенчадыла ала:
 Къарт сакъат, бар ачыуун да
 Къоюп, сагъаяды алай
 Сибирткиууатладан келген
 Сёзлеге, ичинден кюле.

XIX

Бир игилиги жашлыкъны –
 Туура этип къояр ичин:
 Къаргъашлыкъгъа, къоргъашлыкъгъа,
 Гъашыкъгъа да – эте бичим.
 Гъашыкълыкъда къарыусузгъа
 Чыгып, Онегин, ауузгъа
 Чапмай, тынгылайды жашха,
 Поэтге – тасхасын ачхан,
 Кимге болса да ич сёзюм
 Айтып къояды ол адам.
 Онегин, сормай, хар несин
 Билди ол жашны ма андан.
 Дей эсе да, аллай кюйю
 Жангы туююлдю бю юйде.

XX

От эди ол суюмекликге, –
 Биз туююлбюз энди алай, –
 Ол, хорлатмай экиликге,
 Атады жүрегин алгъа.
 Къайда да бирди акъылы, –

Юзmezге суюмеклик къылын.
 Суюмеклик отдагъы жанын
 Суууталмайдыла аны:
 Арада болгъан узакълыкъ
 Неда кёлюне тийгени,
 Не жангъдан тубегени,
 Не илму, не жашау тахлыкъ.
 Тюрлендирмейди ол кесин –
 Суюмекликдеди бар эси.

XXI

Ольганы кёргенлей, – балсып,
 Суюмекликден кюймеген жаш,
 Кюню – кюн туююлдю ансыз,
 Ольга ойнатады кёз-къаш.
 Танг эрттен, ингир алада
 Айырмайды жанын андан,
 Аталары да аланы
 Огъурайдыла ол халны.
 Тынчлыкъда уюгъан элде
 Гюняхсыз оюнла бла
 Ёсе эди ол къыз бала,
 Башха болмай раушан гюлден.
 Не гёбелек, не бал чибин
 Кёрмейдиле аны чимдип.

XXII

Ол поэтге саугъа этди,
 Жашлыкъны хычыуун туюшюн,
 Аны сартындан бийледи
 Жаш жүрекке тамам туюшюп.
 Тоймайды ол оюнладан
 Къалын агъач къармаулада,
 Жашны жанын дыгъыллай да
 Кечеги жулдуз да, ай да, –
 Биз да, суюиюнюп, къараучу
 Толгъан айгъа, чыракъгъача,
 Бизни ары чакъыргъанча,
 Ингир къарангы – арачы.
 Энди бизге бети айны –
 Жизги жарыгъы чыракъны.

XXIII

Чыкъмайды чырт адебинден,
 Танг жарыкъ – бетине кийим,
 Кюню – поэт адетинде,
 Суюмекликни кеси кибики.
 Кёзлери – кёкню къауданы,
 Къалын кекели – къодана,

Атлашы, ауазы саны, –
Бары алаMAT Олыганы.
Къайсы жазманы алсанг да,
Барды аны ол сураты,
Мен да суйгенме бек къаты,
Бюгюнлюкде сууусам да.
Окъуучум, сенден – кечгинлик,
Таматасына кёчейик.

XXIV

Эгечи аны Татьяна...
Болалмайбыз бу романда
Ол ариу атха таянмай
Ариулукъ керек заманда.
Да – не? Бек хычыуун атды,
Алай дагыда бир зат да
Барды бу атда: бурун биз
Артыкъ эс да бёлмегенбиз,
Адам атны ариулугъун
Багъаларгъа суймегенбиз,
(Биз анга юйренмегенбиз)
Билмей ол керек боллугъун.
Уллу кёллю эдик алгъын,
Жашлыкъда олмуду къайгъы.

XXV

Айтдым да, аты – Татьяна.
Хоралыгъы эгечине,
Не кюрешсенг да аямай,
Тенг туююл эди, кечгинлик.
Мудах, тынгылауукъ, кийик,
Къоркъакъ, агъачда жур кибик,
Тап, кесини юйюрюнде
Къоншу сабийча кёрюннген.
Атасындан, анасындан,
Сылансынмай, турур узакъ,

Тенг сабийлерин иш сорсанг,
Къатышмайды – ойнасала.
Кеси жангызлай олтурур,
Терезеден къарап турур.

XXVI

Мудахлыкъды жол нёгери
Туугъанлы бери да аны,
Эл жашану адетлери
Къозгъай ариу мураТланы.
Тюзелмеди жукъ этерге –
Не эшиуге, не тигиуге.
Ишге юйренмеген къолу
Бир налтех туюмеди толу.
Баш болургъа итиниюу
Гинжини жюрютгенинде,
Юйде муркку этгенинде
Кёрюнюп турду кертилей.
Къылыгъындан дуняны
Бир хапары жокъду аны.

XXVII

Гинжилеге да Татьяна
Бермегенди кёп магъана,
Шахар адетге таянмай,
Кесин атханды аумагъа.
Туура, сабий къылыкъгъа да
Алданмай бир ауукъгъа да,
Къышда къарангы кечеле
Жюрекчигин эхчедиле.
Эмчек анасы, Олыганы
Тенг къызчыкъларын жыйгъанда,
Хауада оюн къургъанда,
Чыгъаралмагъанды аны.
Сабий дауурну суймейди,
Кесин да анга бермейди.

XXVIII

Хапары болмай къалкъыудан,
Жулдузла букъгъан кезиуде
Танг жарыгъына балконда
Тюберге суйюучю эди.
Ылызмылана жер этек,
Танг, сериуюн салкъын эте,
Жарый келеди кюн аз-аз.
Къышда уа кюн терк уянмаз:
Кёп жерни кече ауана

Бийлеп, танг кечирек атса,
 Юйреннгенича уятса
 Ол уяныучу заманы,
 Сора, жау чыракъ жандырып,
 Жукъламайды андан ары.

XXIX

Айырылмайды китапдан,
 Алай нек жутсун сууну да,
 Къоймай эди бир да, тапса,
 Ричардсонну*, Руссонну** да.
 Атасы – бир халал адам,
 Карыусуз – китап окъууда,
 Ол китапдан хата, хайыр
 Барды деп билмейди ахыр.
 Къайгы жокъ аны сартындан:
 Не китап окъуйду къызы,
 Жастыкъ тюбюнде да къайсы
 Китап болур танг атарда.
 Къатыныны да – ол санда –
 Жаны-тини Ричардсонна.

XXX

Нек суюди Ричардсонну –
 Жазгъаны ишмиди керек,
 Неда суююп Грандисонну***
 Ловласдан эсе бегирек?
 Алинагъа – къыз бийчеге
 Айтып болгъанды эгечи
 Ма аланы юслеринден.
 Тилеген а ол кезиуде
 Шёндюгю эри болгъанды,
 Къызны жюреги уа башха
 Эслирек, табыракъ жашха
 Берилип, суююп къалгъанды.
 Бу Грандисон – ариу, ачыкъ,
 Гвардиячы сержантчыкъ.

XXXI

Аны суюгенин букъдурмай,
 Сымарлайды кёзюн, къашын.
 Алай къызгъа, сора турмай,
 Сайлап къойдула башханы.
 Аны жарсыгъанын кёрген
 Эри алып кетди элге,

*Ингилизли жазыучу.

**Французлу суратчы.

***Ричардсонну бир романыны жигити.

Къайгыларын чачар эсе
 Деп, иги къарайды кеси.
 Жаш келин а жашлыкъ этди:
 Жилип, сёзге тынгыламай,
 Эри бла айырылмай
 Болмазча, алай юйренди.
 Юйренип, жарашып къалды,
 Ол да келеди Аллахдан.

XXXII

Жашаууна бойсуннганы
 Синтыллайды ал ачыуун.
 Жарытхан да этди аны
 Бир жангы амал, ачылып:
 Кюнлерини бир кюнюнде
 Хыйла иш келди кёлюне, –
 Эрин, бурдух этип, къалай
 Тутарыгъы келип къалды.
 Ишге-тишге да барады,
 Малтанла тузлайды къышха,
 Сёзюн этмейди ныгышлыкъ,
 Мюлк эсепни бардырады.
 Къараушларын эзсинсе,
 Изимсиз баш иесинден.

XXXIII

Ийнар да тырнайды бирде
 Къызланы дефтерлерине.
 Прасковьягъа Полина деп,
 Ауазын да тюрлендире;
 Белин къысып чубасына,
 Французлап, орус Н-ны
 Айтады хумхоландырып...
 Алай, бошалды ол барыу:
 Чубаны, ийнар дефтерни
 Унутду бийче Алина,
 Акулька болду Селина,
 Барын унутду, кетерди.
 Женгсиз габарасын тешди,
 Атлес жыйрыкъгъа тийишди.

XXXIV

Эри уа, юсюне ёлоп,
 Халына бёлмейди эсин,
 Аны алып ючюн кёлюн,

Аш-суу да этеди кеси.
Жашауу, уюп, ма алай
Бара, кьоншу-тийре бола,
Жыйылып бир-бир ингирде,
Лахор этедиле бирге.
Кимни – сөгюп, кимни – махтап,
Масхара айта, чамла да,
Заман жетеди чайгъа да,
Ольга уа – анга бек уста.
Андан сора уа, кьуш-мушлай,
Чачыладыла кьоншула.

XXXV

Жюрюйдю жашауларында
Эрттеги адет аланы:
Эски жылны ашыргъанда,
Кёп биширип тыммылланы.
Жылгъа эки кере ала,
Дин байрамланы байрамлай:
Жырла, ийнарла да айта,
Бир бирде, тобагъа кьайта,
Табутамлагъа жыйылып,
Инжил окьугъаннга уюп,
Кими – кьалкый, кими – эсней,
Сыйлана, татлы суу кьуюп;
Даражаларына кёре
Кьонакьлагъа азыкь бере.

XXXVI

Алай эте, кьартлыкь кююю
Борбайдан алды быланы.
Эрини ахыргъы кюню
Алгъаракь бийледи жанын.
Кюн ортада ауушду ол,
Эл мазаргъа ызланды жол,
Ашын-ташын кьоншу-тийре,
Бирге жыйылып, этдиле.
Адамгъа ол халал кьулулкь
Этгени – кьабыр ташында:
«Дмитрий Ларинди мында
Жатхан – таза да иш ахлу;
Аллахны тюз кьулу эди,
Керти дуниядады энди».

XXXVII

Ленский, элине келгенлей,
Барды, юйюню сырына
Кирип, башын да ийгенлей,
Кьоншусуну кьабырына.
Сюелди, жюреги тыхсый,
«Рооf Yoсk!»* дейди, жарсып,
Очаков** майдалын алып,
Кёп ойнагъанма мен алгъын.
Ол, тежеп манга Ольганы
Жаш заманымда окьуна,
Кюрешген эди иш кьурап,
Болса бек суююп айтханы.
Кьабыр ташына ол жазыу
Этген эди, керти жарсып.

XXXVIII

Ёз атасы, анасыны
Тапды, излеп, кьабырларын,
Аны керти жарсыгъанын
Кёргюзтдюле кёз жашлары.
Да не этгин: ол жашауду:
Тёлюлени алышады,
Туугъан – ёлоп да кетеди,
Орнуна башха келеди.
Бизни женгил тёлюбюз да,
Жашауну жылларын сюре,
Барабыз кёрлеге кире, –
Хакьды ол телеуюбюз да.
Бизни да туудукьларыбыз
Ызларла бизге аллай ыз.

XXXIX

Ары дери уа, шуёхла,
Юлош алыгъыз жашаудан.
Манга уа туююлду халал
Ол – керти болайым андан.
Мен а, бузмай жазыу жорну,
Иги кьууумлагъа жолну
Ишлейим да, жюрегими
Онг берейим жюйрюгюне.
Суюмейме мен бош кетерге:
Жазгъаным – деберге туююл,
Окьур эсе келир тёлю,
Деп, аны этеме тергеу.

*жарлы Иорик (Шекспирни пьесасында Гамлетни гяпчини баш сюегин кёрюп айтханы).

** ол заманлада жюрюген орден.

Шо бир тизгиними окъун
Эслер эселе уа, окъуп.

XL

Бир адамны жүрегине
Орналып кялыр эсе уа,
Жашау, заман черегине
Алдырмай, сакълар эсе уа.
Ким биледи: келир кюнде,
Сёз айта мени юсюмден,
Айтыр эсе, ёрге кьобуп:
«Керги поэт эди ма бу».
Ыспас этеме бек алгъа,
Келир кюнлени биринде,
Намысымы кётюрюуден
Эрикмейин баргъанлагъа,
Бир тизгинчигими окъун,
Къууанырыкыалагъа, окъуп.

Одесса.

Ючюнчю башы

I

«Къайрыса? Сейирди поэт?»
– Сау кьал, Онегин нёгерим.
«Тыймайма. Алай, айта кет,
Къайда жетеди ингилинг?»
– Ларинледе! – «Ма иш десенг,
Хар ингилинг анда ётсе,
Къызгъанмаймыса заманны?»
– Чырт! – «Ангыламайма аны.
Энди кёрюп кьойдум туура:
Орус адамы кьонакьны
Дайым да турады сакълап,
Кёгет суу иче, олтуруп,
Жауунланы, мал бауланы
Хапарларына байланып...»

II

– Бир айыбы жокъду аны.
«Керексиз озады заман».
– Юй жылыуду мени жаным,
Бош омакълкыгъа бой салмам,
Юйюрте мен... – «Биягъы сен,
Юйреннген ишинги кюсеп,
Кетип бараса. Да – не, бар,
Филлиданы кёрюп мадар
Болурму, – ким эсе да бу? –

Адамны кесине тартхан,
Жыр, назму къазан къайнатхан?
– Барды бек. – «Да, къачан, табу?»
– Бусагъатдан, болсакъ бирге,
Разы боллукъдула бизге.

III

Жетдиле, атлыла болуп.
Жашлагъа тап тубедиле:
Намыс, хурмет хар бирине,
Адетлерича, этдиле.
Не айтырса – сыйладыла:
Кёгет билимукъ салдыла,
Къошунла бла келтирип,
Сууда ишхилди эритип.

.....
.....
.....
.....
.....

IV

Къысха жолну келедиле,
Кёмюк этдирип атларын.
Сынчыкълайыкъ: неледиле
Быланы жол хапарлары:
– Эсней тураса, Онегин.
«Да, бош. Алай юйреннгенме».
– Угъай, теири. Менден эсе
Сенде кёбюрекди эсней.
«Кечди, ашыкчы, Андрюшка.
Жери эсе, – магъанасыз,
Къыз кеси уа – тынгылы къыз.
Айтама кьоратмай, кьошмай.
Уолан, ишхилди суу бизге
Жарашмады дейме, тюзю.

V

Татьяна уа къайсы эди?»
– Светланаца, тынгылауукъ,
Ол эшикден кирген жерде
Сюелген. Халы – бир сууукъ.
«Жаратдынг дейме гитчесин?»
– Хау. – «Мен сайлар эдим бирсин,
Сени кибики поэт болсам.
Ольганы да халы осал.
Вендика Мадоннадаца:

Алаша, толу, кызылбет,
Кёрюнмей эсе, айып эт,
Тели ай кёк майдандача».
Владимир, ишни ангылап,
Кетди, сёз айтмай, тынгылап.

VI

Онегинни кьонакьлыгы
Ларинлени кьууандырды.
Аны ол гиняз кьылыгы
Кьоншулагьа кёз бакьдырды.
Сёз жюриютедиле алай,
Лакьырда, чам эте, ойнап:
Бу жаш Татьяна тилей
Келген болур деп жаз тилде.
Бир бирле уа: той да жууукь
Заманда боллукьду, деп да
Чыгьардыла, алай жюзюк
Жюриюмеди, бир адет да.
Ленскийни тоюду кьайгы, –
Аны кьалай кьураллыгы.

VII

Татьяна уа ол сёзлеге
Тынгылай эди жашыртын –
Ахы кетип ол сезимге,
Ол жораланы жаратып.
Жюриеги да кирпилдеди –
Сюймеклик назийра келди.
Жерге тышген урлукь алай
Болады, жаз кюнню сакьлай.
Кьыз напсы алгьадан окьун
Кьадалып эди бу кьызгьа,
Сюймеклик ниязы, кьызып,
Болгьанын этип кьойду кьуу.
Жаны, кьоте эрттенликни,
Сакьлайды тилей келликни.

VIII

Сакьлагьанына тьобеди, –
Жаны тигилди кёзюне,
Кюн батханда, кюн тийгенде,
Сагьышы – аны сюнден.
Олду энди дунясы,
Жюриегини кьуу уясы,
Энди не ариу сёзню да
Эшитирге сюймей, тёзеди.
Халын эслеп, кьарауашла, –
Шум-шумалакь болуп кьала,

Кёрюнмеселе кьонакьла,
Этмез эди бир гурушха:
Сюймейди – келирлерин да,
Мурккуларын, кеслерин да.

IX

Ол сюймеклик китаплагьа
Жесир этип кьойду кесин.
Берилип кьалды алдаугьа,
Шайтан алдаулукьгьа эси,
Сюймеклик кьаннга жанашып,
Нюрлю болуп, бет алышып.
Юлия Вольмарны тосу,
Малик-Адил, Линар болсун,
Неда жалкьымаучу Вергер,
Грандисон десенг да – алай,
Бары бирге болуп, была,
Бир биринден да ёте,
Онегинде кёрюндюле, –
Бир сыфатха юйредиле.

X

Китаплада окьуп, кесин
Юля, Дельфина, Клариса
Сунуп, бир кьарыш да ёсюп,
Кёрсенг, сейирге кьалырса;
Сюймеклик китап – кьолунда,
Излегенин табып анда,
Татьяна, жанын хош эте,
Кечинеди ингир, эрттен.
Ахтына, кьочсюне, башха
Жумушну кьоюп, китапдан
Керекли жерлерин табып,
Кьагьыт жазардады жашха.
Жигитибиз – ол ким да бол,
Грандисон а тьойюлдю ол.

XI

Сёзюн муратына кьуллаукь
Этдирирге уста жигит,
Хар кимге да мёлек болуп,
Тьобейди – келбетли, иги.
Сюйгенин хар неден кемсиз
Этгенин туура кёрюрсюз,
Жарашулу, ушагьыулу,
Ариу кьылыкьны да кьулу.
Сюймекликни сыйлы хакьы
Жанын аямайды аны,
Кьайнатады жюйрюк кьанын,

Жашауун алырча хакъгъа.
Терслик – тюбер жазасына,
Ысым – кеси багъасына.

XII

Акъыл ажашхан заманды,
Адеп да алапат туююл,
Аны къошу да – романды,
Олду эс тапдыргъан ююю.
Болмачы ингилиз жомакъ
Жетген къыздан кетди узакъ,
Аны къыз жюрегин энди
Тынч Вампирми* бийлегенди,
Огъесе къашттой Мельмотму,**
Неда Чойютлю, не Корсар,
Неда тынгылауукъ Сбогар,**
Лорд Байрон а анга отду:
Ариу муратны ишлерге,
Кесимликни да кючлерге.

XIII

Шуёхла, не хайыр андан?
Кёкню изими жангырып,
Кери этип назмуладан,
Жин бийлесе уа жанымы.
Фебни**** жаныгъанын къыстап,
Къара сёзге жолну ызлап,
Романнга буруп эсими,
Берип иш къойсам кесими,
Ачыу-мачыугъа эс бёлюп
Кюрешмей керексизине,
Орус юйюрюн кёзюнге
Тутсам, сюер эски тёлю,
Кёргюзтюрге хар нени да –
Алгъыннгы адетлени да.

XIV

Мен айтып берейим эртте
Къазанылгъан адетлени,
Кезлеуню тюбер жер этип,
Тюбей тургъан тёлюлени...
Сюймекликни къыйынлыгъын,
Айырылыуну ылыгъын,
Туююшдюрюп, жарашдырып,

Ахырда – къучакълашдырып...
Кечеги шош шыбырдауну,
Къаналмагъан сюймекликни,
Кесим да, тосума келип,
Жалыныучуму сылтауун.
Бюгюн аллай сёзле, мени
Истемей, оздула кенгни.

XV

Татьяна, жаным, Татьяна!
Жарсыуунга ажым этдим:
Иги къууунну татымай,
Бир болмачыгъа тюбединг.
Жоюллукъса, алай алгъа
Жашауну тагыуун ала,
Жукъ да кёрюнмей кёзюнге,
Анга бергенсе кесинг.
Сюймеклик ажайып ууун
Ичиреди, сени хорлап;
Жанынгы этеди харам
Жюрегинг, ол таба къуууп.
Ол, къайда болсанг да, санга
Жашаудан болады саугъа.

XVI

Татьяна сюймеклик сырын
Тёгеди терек бахчада,
Санына мууаллыкъ тарып,
Мёхеллик женгип башларда,
Кёкюреги толкъуп, бети
От тюшгенча бола кетип,
Солууу эрнинде къала...
Турады ма ала бола.
Кече сайын а кёкню ай
Къыдырады, арышлайды,
Булбул ийнарын башлайды,
Терек чачлагъа къоннганлай.
Ачады Татьяна кече
Аналыгъына бар ичин:

XVII

«Жукъум жокъ. Жетмейди хауа,
Терезени ач да, олтур».
– Тая, осалмыды халынг?

* жангылыч бла Байроннга аталып къалгъан повестьни жигити;

** Маторинни белгили чыгъармасыны жигитлери;

*** Карл Нодъени романыны жигити.

**** мифологияда Аполлонну экинчи аты.

«Эскиден хапар айта тур».
– Не айтайым, Таня? Алгыын
Кёп хапарны баш-аягыын
Тынгылы билиучю эдим,
Эсимде жукъ да жокъ энди.
Энди бек азды билгеним,
Къартлыкъны иши аманды.
«Аны билеме, алайды,
Алай а айт: бир сюйгенинг
Болгъанмыды ёмюрюнде,
Сезгенмисе аны бирде?»

XVIII

– Къойчу, Таня, ол жылланы.
Билмегенбиз сюймекликни.
Билген болсам, къайын анам
Ёлтюрюр эди да мени.
«Къалай баргъанса да эрге?»
– Аллах эди буйрукъ ийген.
Манга – онюч, Ваня менден
Жашыракъ окъуна эди;
Эки ыйыкъ келе-кете
Турдула да келечиле,
От тюшген эди ичиме,
Атам айтханда ниетин.
Къоркъуп, жилий тургъанымлай,
Некях этдиле ма алай;

XIX

Кийирдиле тыш юйюрге...
Сен тынгыламайса манга...
«Ах, олуй, ачыу кюйдоре,
Башым къалгъанды хайраннга,
Хазырма жилия иерге!...»
– Саусузча, балам, тейриге,
Тилекчиме, – болуш мынга!
Не кюсейсе, айтчы манга...
Кяусар суу бла сылайым.
Кюесе... «Тюйюлме саусуз,
Сюймеклик ачханды аууз!»
– Ах кюнюм! Къорунг болайым! –
Алайда осуй, къучакълап
Къызны, олтурады къачлай.

XX

«Сюймеклик талайды мени», –
Дейди шош ол къарт къатыннга.

– Бил, къызым, ауруу экенин. –
«Угъай, олду таргъа тыйгъан».
Ай а, сай кёкню толтуруп,
Сюймекликни къууу болуп,
Тёгюлюпдю агъачына
Жайылып тургъан чачына,
Кёз жаш тамычылларына,
Къызны аллында чал башын
Жаулукъгъа чулгъап, сагъышлы
Олтургъанны къолларына.
Айны ырахат шошлугъу,
Жамлапды дуния хошлугъун.

XXI

Эси узакълагъа кетген
Татьяна – битип ол айгъа...
«Барчы, анам, къалдынг кёпге,
Тынчай. Манга уа бир къагъыт,
Къалам да бер, устолну да
Берлакъ тартсанг да боллукъду,
Кечир», – деди. Къалды кеси,
Шошду. Ай сылайды юсюн.
Жингиригин ол устолгъа
Салып, Татьяна жазады,
Евгений бийлеп таза да,
Жаны сюймекликден тола.
Жазады къыз жазарыгъын...
Татьяна, кимгеди къагъыт?

XXII

Аллай кокала кёргенме:
Къарча, – таза, къышча, – сууукъ,
Сёзюнгю жукъгъа тергемей,
Иймей къатларына жууукъ;
Адепли, адежли, сёзсюз,
Адамагъа уа – бюсюреусюз;
Узакъ тургъанма аладан,
Окъуп мангылайларында:
Умутунгу унут, жашчыкъ.*
Сюймеклик болуп жаулары,
Харам этип жашауларын,
Хар кимде табып бирер чып.
Нева тийреледе болгъан
Тюбеген болур аллайгъа.

XXIII

Дагъы кёргеними сорма,
Кёз ачдым аллай къызлагъа:

*ол замандыгъы жырладан бир тизгин.

Тилегенлеге эс бурмай,
 Сёлешегенлени кыстагъан.
 Тасхалары уа аланы:
 Юркек суймекликни жанып,
 Кыйнап, искилтин да этип,
 Сора жангыдан терилтген, –
 Этгенине сокъуранып,
 Жауапларын жумушатып,
 Эрип къаллыкъгъа ушатып.
 Тос да, жангыдан къуранып,
 Сокъур этип жашлыкъ кызыу,
 Жанын атар эски ызгъа.

XXIV

Таняда уа неди терслик?
 Тюз ниетине жан атып,
 Хыйлалыкъдан къала кери,
 Излеуюндеми муратын?
 Сёзюн ачыкъ салгъанымы?
 Айтырын айталгъанымы?
 Ийнанганымы адамгъа,
 Ёз муратына алдана?
 Сабийлигинден окъуна
 Жюрегине тынгылагъан,
 Тутхан жолу бла баргъан, –
 Нек болабыз аны къуугъан?
 Кечим жокъмуду да анга, –
 Жан талпыуну сайлагъаннга?

XXV

Эссиз туююл эди кока,
 Оюнсуз эди суйгени:
 Артха турмагъанлай къоркъа,
 Суймекликде эди тини.
 Жокъду болжал этиу деген,
 Алай этмез керти суйген,
 Тюшюрюрге жашны аугъа,
 Ёхтемлигин да сынаргъа, –
 Ышандырып, сора бугъуп,
 Бир азчыкъ тырнап жюрегин,
 Сора, тапдырып керегин,
 Жангыдан бой салгъан болуп.
 Ансы къутулуп да кетер,
 Женгил тапханын баш этип.

XXVI

Айхай, энтта бир къайгъымы
 Айтайым – элим ючюннге
 Керек Таняны къагъытын
 Орус тилге кёчюрюрге,
 Ол, ёз тилин толу билмей,
 Окъуп билирге да суймей,
 Айтырыгъын ана тилде
 Ангылата эди кючден,
 Жаза эди французча,
 Да не, – аллай а азмды:
 Суймекликде къазанмайды,
 Кёбю, орус тил учузча.
 Бюгюн да – ана тил ахсап,
 Жюрек сырыбызны жазсакъ.

XXVII

Бийчеле, ана тилге ал
 Бурсала суюбиз бирден.
 «Благонамеренный»* журнал
 Болгъан болурму биринде.
 Поэтле, сизгеди сёзюм: –
 Кимге къаратсагъыз кёзню,
 Анга назмучукъла атап,
 Болгъан ариуну да айтып.
 Ала уа, ана тиллерин,
 Жарты-къурту билип, чола
 Сёлешедиле бек чалып,
 Кокаландырып кеслерин.
 Алай бла тыш тил бизни
 Къыстар ана тилибизни.

XXVIII

Бир да тюбемесин къысха
 Манга уа тап сёлеширик:
 Шекирт – окъа жаулыкъ къысхан,
 Гебенекли академик.
 Ышармаучу эринлени
 Кибик, ана тиллилени
 Суймегенме бир заманда,
 Айып этсегиз да манга.
 Бу ёсе келген къумарла,
 Китап окъуугъа айсынып,
 Назмугъа тиллери сынып,
 Кимни да окъуталырла.
 Манга уа – не. Мен эскини
 Жолунда болмам экили.

* Жазуучу А. Измайлов бир аууукъгъа чыгъарып
 тургъан журнал.

XXIX

Тилни гыллыуун бузганла,
 Чалып селешгенле да – бир,
 Жюрегиме бал жакыганлай,
 Татлы да, тап да керюнюр.
 Тобагъа кыайтыу жокъ менде,
 Нек къачама француз тилден,
 Не жашлыкъ гюняхларымдан,
 Не Богданович жазгандан.
 Охо, кыойдукъ. Ариууму
 Кыагытын алайым кыолгъа,
 Алай, кыоюп да кыояргъа
 Хазырма ол ауараны.
 Билеме: Парнини сыйлы
 Сёзюню бюгюн жокъ сыйы.

XXX

Сюймеклик термилтгенге жыр
 Тагъаргъа уста болуучу,*
 Тилеригиме бол хазыр,
 Аллаигъа бол кыйналычу:
 Сюймеклик борбайын кыйгъан
 Кызны жырына бир кыйнал,
 Тыш тилден кыошхан сёзлерин,
 Биз ангыларча, ёзгертип.
 Келчи, жол береме санга...
 Ол а – финн кёкню тюбюнде,
 Махтау, ыспасдан да кенгде,
 Жангызлыкъны кюнюн сынай.
 Эшитмейди жарсыууму,
 Бералмады жан саулугъун.

XXXI

Ма Татьяна кыагыты,
 Жюрюгеме, сыйлы керюп,
 Окъуйма да кыайтып-кыайтып,
 Окъуудан тоймайды кёлюм.
 Ким юйретген болур аны? –
 Бир сейирликди жазганы.
 Аллай ачыкылыкыгъа да ким
 Тюзеталгъан болур эркин? –
 Сыйынмайды акылыма...
 Да окъугъуз – тап кёчюрген
 Эсем, кыуанайыкъ бирге,
 Айталдым эсе кышыгъын...
 Неда Фрейшицни оюну
 Эсе, – керюгюз оюмлап.

ТАТЬЯНАНЫ ОНЕГИННГЕ
ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫ

*Жазама, амалым кыуруп,
 Олду жалан айтырыгъым.
 Сен боллукъса, муну окъуп,
 Айып этип, уялтыргъа.
 Алай, бедииш этмей, кюлмей,
 Жарлы кыадарыма эри,
 Кетип кыалма элден кери;
 Кёп тёзюп турдум, ийнансанг,
 Бу айыпха кыалмаз ючюн,
 Тёзер эдим, мындан кёчюп
 Кетмезинги билген болсам,
 Ыйыкыдан шо бирчик кере
 Турлукъ болсам сени кере,
 Ауазынгы эшитирге,
 Санга бир сёзчюк айтыргъа
 Онг болуп, танг атдырыргъа,
 Жол чыгып энтта тюберге.
 Хапардан – сен ёхтем адам,
 Эл да санга – бир эрикмен.
 Бизге уа сен – бир кёз алдау,
 Жаш жюреклени эритген.*

*Кыайдан да келдинг сен бери?
 Бу кыарангы тыгырыкыда
 Кюймез эдим сени керюп,
 Тюшмез эдим ахырлыкыгъа.
 Жаш жанымы жолун кыя,
 Жашай баргъанда (ким билсин?),
 Мен да кесим кибик бирни
 Табыт, анга болуп керти,
 Сабийли этерем кесин.*

*Оу дегин! Угъай, баишханы
 Мен кыоюнунда суююлмем!
 Кёкден келгенге ушагъан
 Измиди ол – сениме мен.
 Эндиге дери жашауум –
 Санга ма бу жол тюберим.
 Сен манга – Аллахдан кыууум
 Ёмюрден ёлюмге дери...
 Тюшюмде да келе эдинг,
 Сени кергюнчю да суюдюм.
 Кыарамындан бола кюлтюм,
 Сёзюнг иш да бийлеп эди.*

*Е.А. Баратынскийни юсюнден айтады.

Угъай, ол туюш туюол эди...
 Тюз кѳргенимлей, таныдым,
 Ичим, от алып, къабынды,
 Ангымда: ма буду дедим.
 Тюз айтамамы? Жумушакъ
 Сѳлешген эдинг да манга,
 Мен, жарлылагъа болуша,
 Жанымы сѳз бла хошлай,
 Жол кютюп тургъан заманда?
 Тюз ма ол кезиучюкде сен
 Туююлмю эдинг кѳрюннген?
 Жизги къарангыда, келип,
 Жастыгъыма шош къатылгъан,
 Суюмеклик сѳзле къатлагъан,
 Мени къатымда сюелип?

Кимсе сен: мѳлегиммисе,
 Не алдарыкъ иеммисе?
 Арсарлыгъымы башын ач:
 Болмазлыкъ иш эсе да бу,
 Буйрукъ эсе да баиша къач, –
 Айт, ангылат манга, табу.
 Болсун! Алай, къадарымы
 Мындан ары бердим санга.
 Тѳгеме кѳз жаашларымы,
 Тилей, къалкъа бол деп манга.
 Эсге ал: жангызма мында,
 Киши тергемейди мени,
 Таркъая барады тиним,
 Ёлюп кетмейим амандан.
 Сакълайма: шо къарап окъун –
 Не къарыу бер жюрегиме,
 Не туюшмю тый жюйрюгюн,
 Этерик тырманынг толкъуп.

Болдум! Окъуялмам къайтып...
 Уялып, ташлай эсими...
 Да жакъчым а – сени атынг,
 Анга буюрдум кесими.

XXXII

Кючсюне, эрий, – Татьяна;
 Къагъыт къалгырай къолунда
 Ахырына бир таянмай
 Къалмаз кибик болумунда.
 Имбашын жастыкъ этгенди,
 Ёрге жанчыгъы тюшгенди
 Аны ариу имбашындан...
 Ай жарыкъны юй башында

Ылызмы келеди жута,
 Ачыла башлады суу ыз,
 Сюрюучюно сыбызгъысы
 Жылы жукъуну сууутду.
 Тынчаялмай, эл уянды,
 Татьянагъа уа не андан!

XXXIII

Эс бермейди танг аллына,
 Олтурады, башы – къазан...
 Къагъыты – алай аллында,
 Мухур саллыгъы да оза.
 Эшикни шош ачып, тепси
 Бла Филипьевна кеси
 Азыкъ келтирди да, айтды:
 «Тур, балам, хайда, танг атды!..
 О... Къобупса да, – билгенсе
 Келлигими, танг чыпчыгъым,
 Аллахха шукур, игисе,
 Кѳзюнг, бетинг да – ачылып,
 Ингиликлеринг – гюл бетли,
 Жукълагъан халынг да кетип».

XXXIV

– Анабегим! Эт себеплик –
 «Буюр, хазырма этерге».
 – Болма арсар... не ишекли,
 Халымы кѳресе, терге.
 «Не сѳз! Болма сен гурушха».
 – Ий туудугъунгу жумушха,
 Бу къагъытны элтсин О-гъа...
 Ол адамгъа... Ол къоншугъа...
 Айтма де кимден болгъанын,
 Атымы да сагъынмасын.
 «Къоншула кѳпдюле. Къайсын
 Излесин? Табармы аны?
 Къартлыкъ хорлапды эсими,
 Къоншуланы жокъ эсеби».

XXXV

– Нечикле айтаса, анам!..
 «Да не сейир! Карглыкъ жетди,
 Эс жютюлюк жокъду, Таня
 Заманында иги эдим,
 Сѳз айтылгъанчы – эшитген...»
 – Къарамайыкъ биз ол ишге,
 Эсингде туююлдю къайгъым,
 Кѳремисе, ма бу къагъыт
 Онегиннгеди. – «Да... Ахшы...

Ачыуланма мен тентекге,
Актылдан тайып кетгеннге...
Нек тюрленди кёзюнг-кыашынг?»
– Хатам жокду... Тапды бары.
Ийчи туудугунгу ары.

XXXVI

Кюн озады... Жокду жауап.
Экинчи кюнде да – алай.
Татьяна уа, жукчу жаулап,
Кече, кюн да сакылаганлай.
Келеди Ольганы неху.
«Кыайда кыалганды шуехунг? –
Деп сорады юй иеси, –
Бизден кенг тутады кесин».
Таняны от болду бети.
– Бюгюн керекди кыайтыргыа –
Деди Ленский кыарт кыатыннга, –
Зат кыоймаса чырмау этип.
Татьяна баштёбен болду,
Халкы тырманын эшитген болду.

XXXVII

Ашхам. Столда, – жылтырап,
Быдыркай самовар кыайнай,
Чын чайникде суу жылына,
Тюбюнде аксыл чарс ойнай.
Ольга чай стаканлагыа
Мор чайны кыуяды алгыа,
Чай тылпыу кёл этдиреди,
Жашчыкы сют баш келтиреди.
Таня, терезе аллында
Сюелип, кёк миялагыа
Кесини тылпыуун багыа,
Сора жазады алайда,
Мураты толурун сюе:
Уллу харфла – О бла Е,

XXXVIII

Тини тынгысызды аны,
Кёзлерин кёз жашла тыкылап...
Туякы таууш кыулагына
Чалынды... Жетдиле ала.
Евгений. «Ах!» – ауанача,
Кыачады, биреу кыууганча...
Сайнагыа, андан бахчагыа
Чабады, жайып кыучагыын,
Кёз кыакыган кемине кёпюр
Кыулакыдан озуп, талагыа

Кыутулду, тура талагыа,
Жетеди кыатына кёлню.
Алайда – шауданчыкы, шинтик, –
Ауду юсюне, терк жетип.

XXXIX

«Келип кыалды да Евгений!
Не деген болур ол манга?»
Жанына кыоркыуу энгенди,
Ышаныу да бере анга.
Кыызыу кыалтырауукы тийди,
Ол кыайгылы туююл тийре.
Кыызла уа кёкен юлкюле
Ичлеринде, ойнай-кюле,
Чам жыр айтадыла бирден:
(Чамны магъанасы уа бу –
Жыйган кёкенлерин кыабып,
Айып алмасынла бийден,
Аллай эл чамлагыа кетип,
Ингирлери алай жетди).

КЫЫЗЛАНЫ ИЙНАРЛАРЫ

*Ой кыызла, жетген кыызла,
Кыадар бергенди изми,
Жюрекле тартхан ызгыа
Берейик кесибизни!
Тартайыкы ийнарланы
Жаиш тинибиз излеген,
Алдайыкы тулпарланы
Сюймеклик кезлеулеге!
Терилтейик жашиланы
Кыайдан болса да – бери,
Алдайыкы биз аланы,
Бишген баллиле берип,
Дугьумну да кыызылын,
Тартайыкы кесибизге!*

*Кыой бизни экибизни
Ойнаш кезиуюбюзге.*

XL

Ол макъамны сыйындырып
Кыуч табылыр деп ийнанмай,
Жюрегин сабырландырып
Амал сакылайды Татьяна.
Сууутургыа ингилигин
Этеди кыолдан келгенин,
Ингилеклери уа, бютюн

Кюйюп, боладыла кюлтюм...
 Гебенек, хауаны кыя,
 Болур алай кьалтыраучу,
 Тутса хыпьяр окьуучу,
 Алай титирейди кьоян,
 Силпиледе бугьуп тургъан
 Уучугъа тюбесе туура.

XLI

Ох-тух эте, шинтигинден
 Туруп, тебиреди юйге.
 Алайлай, – жолчук эринде
 Кёзлери ышара-кюле,
 Евгений турады кьарап,
 Бир да туююлду ауара.
 Отха тюшгенча, сын кьатып,
 Татьяна тирелип кьалды.
 Сунмай тургъанлай тюбешген
 Экеуленни хапарларын
 Айтыргъа кьалмады кьаруу,
 Ол а туююл, тейри, ишден;
 Солуу да алып бир кесек,
 Хапар айтырма, тюбесек.

*Одесса,
 Михайловское.*

Тёртюню баиш

I.II.III.IV.V.VI

.....
 .....

VII

Нёхну не кьадар аз суйсек,
 Аллай бир ол женгил сюер,
 Аллай бир да, кюсей эсек,
 Алдау аугъа женгил тюшер;
 Алгъын жюрюген зийналыкь
 Излеменди жан жылыу,
 Ишин элге-жерге туура
 Этер, адепден кенг тура;
 Алай, ол тукьум ойнашлыкь
 Кьарт маймуллагъады тёре,
 Аны бурун сыйлы кёрген
 Бюгон сынаиды сыйсызлыкь,
 Бийиктабан чурукълача,
 Чач орнуна –чырпалача.

VIII

Ётюрюкден тюбю болмай,
 Аллай тюрюлю ушакьланы
 Кимди айтып тургъан, тынмай,
 Эл эртте билген затланы;
 Онючжыллыкь кьызчыкьланы
 Тохташмагъан акьылларын
 Бузар ючюн эртте-кюнде
 Бош хапарланы кётюрген!
 Кимни эрикдирмез бюгон
 Жалгъан жалыныула, антла,
 Болмачы сёзлю кьагьытла,
 Ётюрюкчюню жюзююгу,
 Аналаны кьаугъалары,
 Эрлени кьагьылыулары!

IX

Алай сунады Евгений.
 Уланлыгъы женгип аны,
 Терсине буруп ийгенди,
 Жюген чыдамагъан жашны;
 Тынч жашауу эрке этген,
 Бюгон биреуню терилтип,
 Экинчи кюн а башхагъа
 Жангы жол ишлеп башлагъан;
 Аллай хорламчыкьларына
 Къаныгъып, ол адам кесин
 Бошлап кьойгъанды, бар эси
 Кетип жубанч чакьларына.
 Жашаууну ахырзаман
 Сегиз жылын кьапды заман.

X

Энди артыкь айырмайды:
 Ким тюбесе, – олду ойнаш,
 Унамаса, – кьайгьырмайды,
 Тослукь жюрютгеннге – жууаш.
 Ойнаш излесе да, – сансыз,
 Айырылса да, – ажымсыз,
 Кылыкьларын уста билип, –
 Аладан кёрмей игилик.
 Кьонакь да болады аллай:
 Эрикгенден – карт оюннга
 Келип, оюндан тойгъанлай,
 Кетип кьалыр, саламлашмай,
 Тамбла кьайда боллугъун
 Кеси да билмейин толу.

XI

Алай, Таняны кьагъыты
Къозгъады жашны дыгъылын:
Сагъышларына кьатылды
Жетген кьызны кьыз акъылы.
Эсине тюшдю Татьяна
Бир деп бир хал жиги таймай,
Ол кьууумла бла тюшге
Хорлатып кьояргъа тюшдю.
Жаш заманы, баям, аны
Кёз аллына келип кьалды, –
Алай, жаш кьызны алдаргъа
Кёзюн кьыйдырмады жаны.
Энди уа ала тюбешген
Терек бахчадады ишим.

XII

Бир кесек тынгылап туруп,
Онегин жанлады анга:
«Бир да кюрешме букьдуруп,
Сен кьагъыт жазгъанса манга;
Жюрек тасхангы ачып, сен
Айтхан ариу сезимледен
Кьууанып, жаным учунду,
Жангьдан туугъанча болду;
Жангьрды жашлыкь сезимим,
Ол хычыуун тийди манга,
Мен да тюз алайма санга,
Ийнан кёзбаусуз сёзюме.
Ангьлар амал бар эсе, –
Баямланайым да, сюз сен.

XIII

Мен юйюр кьуарарыкь болсам,
Тыпыр таш орнатып, кьуруп,
Аталыкьны эсге алсам,
Кьадарым алай буюруп,
От жагъа тиргизирге деп,

Ол умут тууса кёлюмде,
Сенден башха мен биреуню
Элтмез эдим жол нёгерге.
Айтайым, – Аллахды шагъат:
Кьайтхан болуп жаш заманым,
Сени сайлар эди жаным
Жастыкь алышмай жашаргъа;
Насыбым тутарыкь эди
Сени бла ёмюрюмде.

XIV

Юйюр татлылыгъы деген
Затны излемейди кёлюм,
Сени кибиб ариугъа мен
Кьалай кьошулайым, келип;
Эр-кьатын болсакь, ийнан сен,
Ол – экибизге да кишен;
Сен эсенг да жан асьуум,
Сенден кьалырма терк суууп;
Алай болса, сен жилярса,
Аны ючюн кьайтышмам чырт,
Тиер да ол бютюн ачыу,
Мени тас этип кьоярса.
Сагъыш этчи бир: Гименеи
Бизге буюргъан – эмина.

XV

Аллай юйюр – юйюрмюдю:
Кьатын, умутун тауусуп,
Эр аманын кёрюрге да
Тапмай, кече-кюн да турса.
Эр а, кьатынын сойсе да,
(Кьадаргъа уа ёкюнсе да),
Кёз-кьаш да бермей, тунтуюп,
Болгъан аманны да кьуюп
Турса игимиди? Мен да
Аллайма. Сен а, менича,
Бир болмачыны сюерча
Адаммыса! Тап – хар ненг да.
Да нек сынатыргъа кьалды
Санга аллай кюнню кьадар?

XVI

Озгъан кюннге жокьду кьайтыу.
Мен да хазна болайым жаш.
Мен сюеме сени кьаты,
Эгечни кибиб кьарындаш.
Ачыуланмай, бир тынгыла:

Жаш кыызгъа нёгер табылыр,
 Этген муратына жетер, –
 Алай алышдырыр терек
 Хар жаз башында чапыракъ.
 Сени да болур жазыуунг,
 Къуралгъан этер жашауунг,
 Алай бола тур сагъыракъ;
 Хар ким да менича болмаз,
 Жашлыгъы женгнген кыуанмаз».

XVII

Евгенийни айтханы – ол.
 Кёз жашлары бетин талай,
 Тания тынгылайды бу жол,
 Солуун да кючден ала.
 Евгений кьолун узатды.
 Тания анга бек сагъайды, –
 Эс ташлай халы осалдан,
 Башын имбашына салды.
 Бахча этеклери бла
 Ала табылдыла юйге.
 Аны ючюн айып этген
 Болмады – элни багъалап:
 Эрке Москвада кибик, –
 Элде да барды суймеклик.

XVIII

Адеби туююлмю эди,
 Окъуучум, аны этгени:
 Жашлыгъына хурмет этип,
 Танияны терилтмегени?
 Жашны ол эслилигин
 Эсге алмагъан мискинле,
 Сёзюн этер чурум излеп,
 Башын кьалдырдыла сёзге.
 Жаулукъ чыгъар шуёхладан,
 Ачыкъ душманынг – ол бир иш,
 Шуёх жау болсады бедеш,
 Аллах, сакъла аллайладан..
 Бир да билмезсе досланы,
 Бош эсгермейме аланы.

XIX

Да – не? Ауар таш таянчакъ
 Болмазлыгъын билдиреме,
 Адамны сёзюн этген чакъ
 Жашаугъа саналмаз дейме;
 Ётюрюкчюден туугъанны,
 Гинязлада махталгъанны

Сылыкъ сёзлери окъуна
 Кесине сыйлы окъуя
 Кёрюнюп, ышара-кюле,
 Халкыгъа акъыл юйретирге,
 Кесин эсли кёргюзтюрге
 Кюрешир ол, халкъ ёкюллей.
 Керек кюнде уа, кыууулуп
 Жетер, жууугъунгча болуп.

XX

Ыхы! Багъалы окъуучум,
 Эсенмиди жууукъ-ахлу?
 Сизге айтыргъады борчум –
 Кимледиле жууукъ тахла,
 Къаллайладыла кертиле,
 Къан жууукълай жетерикле?
 Алагъа хурмет этерге,
 Намысларын кётюрюрге,
 Халкъда жюрюген адетде,
 Сора туругъа, жокъларгъа,
 Къыйын кюнюнде жакъларгъа
 Керек болады кюн-кюнде.
 Сора хайт деп жашасынла,
 Узакъ ёмюрлю болсунла.

XXI

Алай, суйгени кьумарны –
 Тенгден, жууукъдан кертирек,
 Не бек урса да боранынг,
 Аны бла кьалыр жюрек.
 Болса да, – тюрленип адет,
 Табийгъагча болады бет,
 Намыс да, сен аны бил –
 Кьумарынг да, кыууча, женгил;
 Аны юсюне да: эрни
 Сёзюн кётюралмаз къатын,
 Кесин бир башхагъа атып,
 Жан жылыуун анга берир.
 Суймекликге оноу обур
 Этерге бек хазыр болур.

XXII

Кимге ышангын да сора?
 Кимди бизни алышмазлыкъ?
 Кимди отубузну, сормай,
 Кеси суйгенча ышырлыкъ?
 Кимди сёзюбюзню этген?
 Кимди ёч жалгъан хурметге?
 Жангылсакъ, – аны махтарыкъ

Кимди, жауунга жал барып?
Сен, излеме да элесе,
Керексиз заман кьоратып,
Алгъа кесинги суй артыкъ,
Сыйлы окуучум, бол эсли.
Кесинге кесингден иги
Киши болмаз, аны билгин.

XXIII

Не чыкъды ол тюбешиуден?
Кыйынмыды ангыларгъа!
Суймеклик кесин бешикден
Унамады алдырыргъа;
Жетген кызыны жюрегини
Керексиз эзилгенине
Сейир этерсе: жукъусу
Къачып, кьуругъанды усу;
Жашаудан юзюп умутун,
Кёз жарыгъы, ышаргъаны
Ёчюлюп къалдыла аны,
Сазлыкъ бийлеп бетин-къутун:
Боранны ауанасын танг
Алай киер амалсыздан.

XXIV

Не медет, Татьяна – онга,
Ариулугъу да бузула,
Жашаудан хайыр жокъ анга,
Жокъду жукъ жанын кьозгъагъан.
Къоншулары, имбашларын
Элей, батдыла сагъышха:
Эрге барса боллукъ эди...
Болду, соза турмай, энди
Кёлюгюзню жарыгайым,
Насыбы тутханны жазып,
Да, къалай айтайым, базып?
Сиз манг этмегиз айып:
Мен кесим сюеме аны –
Кёз къаматхан Татьянаны.

XXV

Ольганы кёзню терилтир
Ариулугъу эсиртгенден
Владимир суйюп берилди
Ол хычыуун жесирликге.
Биргедиле ала дайым
Кече, кюн да узакъ таймай,
Отоуда, терек бахчада,
Суймеклик бийлеп башларын;

Андан а – не? Бар этгени:
Уялып, бюлдюргюленсе,
Оля жол ачса да кеси,
Жашырмай анга кюлгенин,-
Сылайды чач кекелчигин,
Уппа этип этекчигин.

XXVI

Бир бирледе уа Ольгъа
Окъургъа кюрешир китап,
Къудретни билип ол жазгъан
Шатобриандан да уста.
Алай, бир-бир чапыракъны
(Оля бурлукъ болса акъыл),
Окъумай, адуруп кьояр,
Кеси кесинден уяла.
Бир бирде уа ташалада
Шахматлагъа да уюрла,
Сагъыш эте олтурурла,
Башха болуп сагъышлары, –
Ленский пешкачыгъы бла
Ёз турасын кымып ала.

XXVII

Юйде болса да, ол чакъда
Ольга дайым эсиндеди;
Альбом суратларында
Анга суратла этеди:
Элни кёрюнюш суратын,
Киприданы табутамын,
Бояула бла кёгюрчюн
Суратны тап этер ючюн
Кюреше, эсгериулерин
Жангыртады назмулада,
Баямлайды ол алада
Тюбешиучю ингирлерин;
Бары уа – ёз муратларын
Ачыкълагъан суратлары.

XXVIII

Эл коканы альбомларын
Кёрген болурсуз да: сызлыкъ
Болгъан акъ чапыракъларын –
Жазыулагъа бояп кызыла;
Тюз жазыу дегенча жорукъ
Тергеу этилген бир зат жокъ,
Назму тизгинле тартылып,
Терсле-мерсле кысхаргылып.
Биринчи чапырагъында:

Qu' ecrivez-vous sur ces tablettes,
 Сора кьол: t. a v. Annette;*
 Айтылгъаны уа артында:
 «Менден бек суйген бар эсе,
 Мындан ары жазсын кеси».

XXIX

Тюбериксиз ол альбомда
 Жюрек суратха, гюллеге.
 Ант да табыллыкды анда,
 Сюеме деп ёмюрлеге;
 Аскер назмучу да ары
 Тырнагъанды назмуларын,
 Мен да аллай альбомлагъа
 Болурма бир зат тырнагъа,
 Окъурча, керти сёз сунуп,
 Келир кюнледе аланы,
 Тыш кёрюмюне байланып;
 Сора, сёге, ачыусунуп,
 Магъанасына къарарла, –
 Ётюрюгюмю ачарла.

XXX

Сизни уа, китапханада
 Атылып тургъан китапла,
 Назмучу тырнагъанладан
 Толуп тургъан кёк къатапа
 Тышлы – Толстой суратлагъан
 Баратынский назму жазгъан –
 Альбомла, элия урсун,
 Аллах сизге ачыусунуп.
 Манга ариу къыз измисин
 Бергенде, илхамым келип,
 Ичимден а кюйюкленип,
 Силкинеди назму тизгин
 Жанымда, жангы жол ызлап...
 Жаз да тур былагъа назму.

XXXI

Ленский Ольгагъа жүреги
 Излеп жазгъан – атау тюйюл,
 Жокъ аны бир ётюрюгю,
 Ол – аны соймеклик кюйю.
 Несин кёрсе да Ольганы,
 Назмугъа салады аны,

Саркъады, ийнардан толуп,
 Ийнарлары черек болуп.
 Сен а, Языков,** илхамын
 Хорлап, сен анга берилип,
 Кимге жазгъанынги билип,
 Жазмайса, тас – хар атламынг.
 Заманынг жокъду кесинге
 Бурурча аслам эсинги.

XXXII

Тынгылачы! Кесаматчы
 Буюрады бусагъатда,
 Ийнаргъа илхамны ачып,
 Ийнар тартыгъыз деп, къаты.
 Айтады ол: «Гыз-гызланы
 Къююгуз, эски заманны
 Сёкгенден бир бошачыгъыз,
 Бююнню кьолгъа алчыгъыз».
 – Тюз айтаса! Жолгъа тюзет,
 Сюе эсенг, сынап да кёр.
 Эсни да этигиз ёткюр
 Дейсе, – этмесек, айып эт!
 Алаймыды, шуёх? – Угъай.
 «Кёл кётурген ийнарлагъа

XXXIII

Жазыучуларыча эртте,
 Адетин этип заманны ...»
 – Къуру махтау жырла этиу?
 Къойчу болмачы хапарны.
 Сёзюн унутма чамчыны:
 «Биреуден» урлап жазгъанны
 Сайлай болурса дейме сен
 Кеси тырнаучудан эсе? –
 «Да магъана жокъ ийнарда;
 Ушаталгъан жокъ къагъытха
 Тюшюрген затларын затха,
 Къасыда башхады андан».
 Даулашмайыкь – ёмюрлени
 Жау этмейик бир бирине.

XXXIV

Къзакъ жашаугъа тюзелген
 Владимир къызгъа ийнарны
 Болаллыкь эди тизерге,

* Сиз бу чатыракълада не жазсагъыз да...

Аннета сизникиди толу. (франц.).

**Пушкинни заманында жашагъан поэт.

Ольга окъумайды аны.
Сюйген кызына атагъан
Назмусун кыызгъа айталгъан, –
Хапаргъа кёре, дунняда
Кем тыйюл уллу саугъадан.
Кертиси да бек алайды:
Сюйген жаш, сюйген кызына
Назму окъуса, базынып,
Насыплыгъа саналады.
Насыплыгъа... къыз башханы
Сюе эсе да, ышанып.

XXXV

Мен а аллай муратларым
Жаратхан тизгинлерими
Къарт аналыгъыма барын
Айтама, толу берилип.
Дагъыда – къоншу иш кирсе,
Анга да айтама кесим,
Сюйсе-сүймесе да, тыйып,
Этерден болса да айып.
Неда (оюнсуз айтама):
Назму гыллыула жюк болуп,
Кёл тийрелеринде, солуй,
Чыпчыкъланы булжутама.
Ала уа жагъадан, учуп,
Кетип къаладыла ачыкъ.

XXXVI. XXXVII

Ол а къайдады – Онегин?
Тёзююз, жолун ызлайым,
Кюн сайын неле этгенин
Жик-жиги бла жазайым.
Ол жашайды марда бла:
Жазда къобуп жети бола,
Тёш тюрбюнде баргъан суугъа
Атланады жууунургъа;
Гюльнараны суратлагъан
Кибик болургъа къаст этип, –
Геллеспонтча, жюзюп ётюп,
Сора кофечик уртларгъа.
Бир магъанасыз китапха
Эс бура, кийинирге...

XXXVIII. XXXIX

Жаяу жюрюу, окъуу, жукълау,
Суу шорхагъа къулакъ тигиу,
Бирде уа акънюр кыыз, жакълап,
Къоймаз уппа этеригин;

Жюгенине бой салгъан ат,
Азыгъ а – не тапса, ол зат;
Акъ чагъырдан бир аз уртлап,
Жангызлай къалады журтда;
Онегин жашайды алай:
Бузмагъанлай ол жоругъун,
Жылы жай кюнню зауугъун,
Сансыз этип, сынагъанлай.
Шахар, шуёх да жокъ анга,
Къууанчда да – болмаз алгъа.

XL

Да, Шималда жаз дегенин,
Къыбыланы кышы кибик:
Келгенин бла кетгенин
Хазна табылмаз эслерик.
Кюзню къабына кирди кёк,
Кюн да жилтирмейди кёп,
Къысха бола барады кюн,
Агъач, ариулугъу юркюп,
Мудах тюрбейди кюз чакъгъа.
Туман бауур салды тюзге,
Турнала, кёрюнюп кёзге,
Учуп кетдиле узакъгъа.
Хауа осалгъа айланды,
Ноябрь жолгъа атланды.

XLI

Сууукъ жизгиде, танг бери
Кючден жете, кюз иш – битди.
Къанчыгъы ач болгъан бёрю
Жолну жыйысына битди.
Аны сезип, ат пырхылдап,
Иесин сагъайтды, тохтап,
Къууду ол атын тик ёрге.
Мал да чыкъмайды сюрюуге,
Сюрюучю ишсиз къалгъанды,
Малларын тюрш ууахтыда
Жыймаз энди ол, ахтына, –
Сыбызгъысын букъдургъанды.
Чырахтан – кючден жилтирей,
Элли кыыз – урчукъ ийире.

XLII

Сууукъла тутдула къаты,
Кюмношлетип сабанланы.
(Гюл татыулу мушаш тапдым,
Ал, хайда, окъуучу аны):
Паркетден да сыйдам къайда

Баргъан суу, кѣксюл буз къадап,
 Къууанч тыпырлы – сабийле,
 Бузну кесдиле конькийле.
 Гѣбел кызылаякь къаз да,
 Кѣмеуол жерчикле излеп,
 Бузда атлайды, симсиреп,
 Жыгъылыргъа къоркъмай аз да.
 Биринчи къарчыкь, жылтырап,
 Жагъаны къойду жулдузлап.

XLIII

Бу кезиуде: «Иши жокъну
 Кюню бош», – дегенлей – элде.
 Кѣз да эригеди жокку
 Жаланланган терекледен.
 Ёзенними кыдыр атда?
 Айхай, ол да, налы бузда
 Учуп, жайралыргъа сакъды.
 Бек табы – юйде турсангды.
 Жесир бол да, тур бош юйде,
 Прадтны окъу. W. Skott да бар.
 Неда миолкюнгден ал хапар.
 Бу узун кыш кечеледе
 Иче, муркку эте, кечин,
 Къышны кючю тюгенгинчи.

XLIV

Кесин ол Чайлд-Гарольд суннган
 Онегин, къобуп, хар эрттен
 Ваннасында суску суугъа
 Кирип, сора чыкъмаз юйден.
 Кеси жангыз, миолкюн тергей,
 Кийни къолундан тюшормей,
 Биллиард ойнайды кеси
 Эки шар бла – нѣгерсиз.
 Къояды Онегин кийни
 Ингир къарангы киргенлей.
 От жагъада – от гюрюлдей,
 Сакълап турады Ленскийни.

Ол эки кѣк ат жегилген
 Шинги бла жетер женгил.

XLV

Клико къатыны, Моэтни
 Халкъ жаратхан чагъырларын
 Сууукъ шешада поэте,
 Бир да кыызгъанмай, чыгъарыр.
 Бир таза, чыкь тамычылай,
 Ачсанг, – кѣмюк, бѣркюп, чыгъа;
 Айтыуунг жокь татыууна,
 Ма мен да, анга табына,
 Капексиз, шайсыз болганма,
 Сиз билесиз, – жашлыгъымда,
 Чыгъып адам кылыгъындан,
 Кѣп керени уялганма.
 Не къадар чам назму, оюн
 Къурагъанбыз, ичип, тоюп.

XLVI

Энди уа, айтсам ачыгъын,
 Аш орнума болама сакъ,
 Энди *Бордону* чагъырын
 Сайлайма, былай олтурсакъ.
Au – ге хоча туююлме,
Au – саякь кызды, кюлме:
 Кѣрюмдюсю – айбат, омакь,
 Сынап кѣрсенг а – бош жомакъ.
 Сен а, *Бордо*, керти нѣгер, –
 Къууанч не къыйын кюнледе
 Къатынгда сюелгенледен,
 Бар онгун да санга берген;
 Хар заманда этдирир ох,
 Жашасын ол *Бордо*, шуѣх.

XLVII

От ѣчюлдю от жагъада.
 Алтын мыдыхла – кюлтюмде.
 Жылыу чарсы огъарыда
 Уюп, паракатды юйде.
 Юлле тютюнню ожакъгъа
 Къутулуп, кетеди жокъгъа.
 Жоргъа чагъыр а – устолда.
 Кече ортасы да болду...
 (Бек сюеме быллай кече
 Шуѣхла, ушакь да эте,
 Даулашчыкълагъа да кете,
 Сора, хар затны да кече,
 Жарашхан да эте, бирге
 Бола турсала ёмюрге.)

XLVIII

«Къоншу кызла? Татьяна?
Нешлейди жигит Ольганг а?»
– Тамызчы мындан, аямай...
Сау-эсендиле. Алагъа
Къайгы жокъ. Санга да салам
Айтадыла. Ольга санлы
Къыз болгъанды, хар заты – тап.
Къонакъ этерле, заман тап.
Ансы, кёрюнюп бир кере,
Къайтыб а бир сормагъанса,
Кёре да бир бармагъанса,
Санга болмасын ол тёре...
Десем да, – келир ыйыкыгъа
Чакъырылыпса къонакыгъа.

XLIX

«Менми!» – Ма сен. Таня туугъан
Кюндю. Ольга бла анасы
Чакъыргъандыла. Сылтаугъа
Жукъ да жокъду. Хапар – къалсын. –
«Да, кёпле келирле ары,
Игилери, аманлары...»
– Болмаз тыш адамы, ийнан,
Барайыкъ, эт шо бир алай!
«Болсун!» – Разы этдинг, сау бол! –
Деп, толу ыстаканны ол
Къаплап кёйдү турушунлай.
Сора Ольганы сагъынды,
Сюймеклик баш эди анда.

L

Жарыкъды ол. Эки ыйыкъдан
Болжал кюно жетерикди;
Жан туккулу, орундукъда
Сакълап, суюноп туберикди.
Эсиртгенди ол кьууанчы,
Гименни унутду ачыкъ,
Насыбы тутханды жашны, –
Алына келгенди ашы.
Биз а, Гименни жаулары,
Жашаудан къалабыз къурлай,
Лафонтенни окъугъанлай,
Баралмайбыз андан ары.
Ленскийниди жаш жюреги
Юйюр жашаугъа берилген.

LI

Суююлген жашды... Ол кеси
Алай сунуп, кьууанчлыды.
Кёп да насыплы уа, эсин
Анга берген, – ол ачыкъды:
Сюймекликде, кеф жолоучу
Ышыгъындача, жукълаучу;
Неда бал тапхан гёбелек –
Гюлню этген кибик бёлеу.
Алай, хар затны бармакыгъа
Чёргеп, суюгенине ишек
Болгъан адам жарлыды бек,
Тюшюп суюмеклик тузакыгъа,
Жюреги бир къабынмагъан,
Суюгенине табылмагъан.

Михайловское.

Бешинчи башы

I

Ол жыл кёп турду кюз арты,
Ахыр безип жаны барла.
Табийгъат да сакълап кьарны,
Ол а жауду январьны
Ючюнде кече. Танг эртте
Таня, кёрюп, сейир этди.
Акъ болуп чыкъдыла – арбаз,
Бахча кьулакъ, юй баш, мал баз.
Терезеде – буз суратла,
Кюмнош бет алды агъачны.
Чыкынжикле – излей ашны,
Жумушакъ кьар кьонуп – таула.
Бу акъ кюйюзюнде кышны
Дуня болду накъышлы.

II

Къыш! Эл ахлусу, кьууанып,
Кьонгурун жекди чанагъа.
Ол да сезгенди бу кьарны –
Чырт ашыкъмайды чабаргъа.
Кёрпе ызла кьоя кьарда,
Шинги барады, агъарып.
Арба башчы да – жеринде,
Къызыл къаптал – тон ичинде.
Кьарда ойнакылайды жашчыкъ,
Кючюкчюгю – чанасында,

Кеси ат болуп – аллында,
Юшютгенди бармакчыгыын.
Ол неди анга! Анасы,
Юйден къарап, урушмаса.

III

Эшта, мен ишлеген сурат
Сиз суйгенча сурат болмаз, –
Кесигиз кѳрген табийгъат,
Фахмум да алапат болмаз.
Сѳзге уста башха поэт
Берди бу къаргъа жохар бет,
Къышны зауукълу шартларын
Толу кѳргюзталды барын*.
Сиз жаратырыкъсыз аны, –
Ол ариу назмуларында
Чанада таша орамда
Тап жазады къуш-мушланы.**
Анга, санга да мен эриш
Туйюлме – фахмудады иш.

IV

Таня (оруслу болса да,
Кеси да билмей неклигин)
Орус къышха айсынады,
Акъ ариулукъгъа женгдирип:
Кюнден тойгъан сууукъ кырау,
Чанала, кюн букгъан ара,
Гюл бетли болуучу акъ къар,
Кимни да алыр тузакъгъа.
Аллай кюнледе бу юйде
Кѳп боладыла къонакъла,
Къызлагъа игилик жокълап,
Таш саладыла ингирде.
Къызлагъа чыгъады жора –
Аскерчиле, узакъ жолла.

V

Халкъда эски айтыулагъа
Бек ийнанады Татьяна,
Сынчыкълап къарайды айгъа,
Картха, тюшге ийнанады.
Хар затха эсин бѳледи,
Хар зат шургулукъ береди,
Боппа-бош жерде ишеклик

Туууп, бола жерге кирлик.
Эрке киштик печь тийреде,
Мурулдай, бетин жуады,
Ол анга да хорсунады,
Къонакъ келлик белгисиди деп;
Жютюмюйюз жангы айны
Кѳрсе, ол алады жанын, –

VI

Бет къаны къачып, жунчуйду.
Жулдуз юзюлюп кѳрсе уа,
Анга бек ышаныучуду,
Анга жан атып кеси да,
Ол кюйюп чачылгъынчыннга,
Муратын айтыргъа анга
Гузаба этеди, бабас
Тюбесе уа, эс жыялмаз,
Къоян жолун кесип ѳтсе,
Амалсыз этеди ол да,
Табалмай этерге онг да,
Ашайды, талайды кесин;
Аман къууум ахын алып,
Сакълайды ачыуну аллын.

VII

Да не? Ачыуунда да ол
Таба эди ажайыплыкъ:
Табийгъатыбызданды ол,
Анданды бар чюйре къылыкъ...
Къач байрам. Аны къууанчлы
Этди да, жашлыкъ карт ачды,
Жашлыкъны уа жолу да – кенг,
Суйгенин табарча эркин;
Къартлыкъ да кѳзлеринден – бек,
Ол да ачады карт – ѳмюр
Сюрген эсе да, тап, ѳлюр
Къууумдан кериди жюрек.
Ма ол ышаныу да сабий
Ауаз бла бола себеп.

VIII

Таня, айсын кѳзден къарап
Жау чыракъны эримине,
Ол да – бир ариу жылытырап,
Ариу ышанла кѳрюне;

*Вяземскийни «Биринчи къар» деген чыгъармасындан.

**Баратынскийни «Эде» чыгъармасындан.

Суудан толгъан табакъчыкъдан
Алтын жюзюкчюкле чыгъып,
Анга да чыкъды бир жюзюк,
Кесинде уа – быллай нюзюр:
«Андагъыла – чирик байла,
Казнала кюмюшден толу,
Жырыбыз алагъа болур
Махтау!» Болса окъун алай,
Ол макъам ачыу тежейди,
Къыз а кишиу* кюн излейди.

IX

Сууукъ кече, жулдуз жыйын –
Иелеп, жамлап кёлени,
Иедиле бери жырны.
Татьяна жалан кёлеклей
Чыгъады да кенг арбазгъа,
Тутады кюзгюсюн айгъа,
Ай мудах кёрюндю, къара
Кюзгюге къалтырап къарай...
Охо... ма къар къыжырыкъла,
Ауазчыгъы да, къыл къобуз
Таууш эте, тил ачды къыз,
Аны атын соруп-жокълап:
Атынг кимди?*** Айтады ол:
Мени атыма а Агафон.

X

Ёсдюрген анасы айтып,
Таш салыу болуп эсинде,
Таня экеуленнге къатыкъ
Этигиз хамамда деди.
Къоркъду Татьяна алайда...
Мен да – Света кёз аллымда,
Къоркъууун этеме аны.
Иши башха Татьянаны.
Дарий бел баучугъун къысып,
Татьяна кирди тёшекге,
Къулакъ да тигип эшикге,
Къалкъып къалды, уюп, балсып.
Кюзгюсю – жастыкъ тюбюнде,
Жан къымылдамайды юйде.

XI

Кече уа тюш тумалады:
Бара болады тюшонде
Терен къарлы бир талада,
Мудах эте чарс тюрсюню.
Тюбеп къалды къонгулдеге,
Къайнап, толкъун силдемеге
Къара сууун жыйып баргъан,
Чача суу букъусун къаргъа;
Бир заг ушайды кёпюрге:
Эки жагъаны байлагъан,
Аз аяздан къалтырагъан –
Эки бутакъ бузлап бирге.
Агуман болуп алайда,
Татьяна тохтап къалды.

XII

Буду мени айыргъан деп,
Суучукъгъа этеди тырман;
Ол жанындан, аны излеп,
Жокъ адам къол узатыргъа.
Ол кезиуде бир къар тёбе,
Келеди да, кёбе-кёбе,
Бир уллу, тюгю кёрпейген
Айыу чыкъды ол тёбеден.
Къоркъду Таня. Алай айыу
Аягъын анга созгъанда,
Ол таяныргъа базынды,
Алай эте, эсин жыйып,
Суудан ётюп, жолгъа кетди,
Айыу да ызындан битди.

XIII

Ол, артха къараргъа къоркъа,
Терклендиреди атлашын,
Алай, ол кёрпейген курка
Ие ызынданды къаршы.
Уф-туф эте, атлайды ол,
Нарат орман блады жол;
Къар ауурлугъу ийилтип,
Нарат бутакъла – искилтин.
Орман талла, къайын, тыкыр

---

*«Кишиу кишиуну пецъге чакъырады жукъларгъа», – деп, той болур чакъда жырланьгучу жырчыкъдан алыннганды.

**Жастыкъ тюбюне тузлу гюттюню салып жатханча, аллай адет. Алай бла къыз кимге барлыгъыны атын билип болгъанды.

Башларындан жулдуз жарыкь
 Ётеди, чырмашны жырып.
 Жол юзюлдю, дуня – такьыр.
 Тёбе-тёбе төшеш кьарны,
 Боран толанлады барны.

XIV

Таня ташайды орманнга,
 Айыу да – аны ызындан.
 Кьоймайдыла терк барыргъа
 Терен кьар, бутакъла анда.
 Боран, бир – боюнун эзе,
 Бир а – сыргъаларын юзе,
 Абызырап, гюлмендисин
 Тюшюреди, ауа эси.
 Узалып алыргъа аны
 Бошамайды, айыу жетип,
 Чырмайды, кесин сюйретип,
 Этегини сууланнганы.
 Ол – кьача, айыу да – кьууа,
 Тынды, кьар юсюне ауа.

XV

Жыгъылды да кьаргъа, айыу
 Сермеп кьолтугъуна алды.
 Жаны чартлар болуп аны,
 Кьымылдаргъа кьоркьуп кьалды.
 Элтип бара бир тереннге,
 Айыу бир кьошха тюбеди.
 Жан жокьду тийреде, болгъан –
 Тумаланып кьалын кьаргъа.
 Кьошну бир терезе кёзю
 Жарыкь, – ичинде дауурла.
 «Жууукьларым жер табарла,
 Жылын», – деди айыу кеси.
 Сора ол аны олсагъат
 Элтип, салады сайнагъа.

XVI

Таня кьараса, эс жыйып, –
 Айыу жокь, сайнада – кеси.
 Ичинден аракы жыйы
 Келеди, – адам иш ёлсе
 Этедиле алай. Таня
 Эсине иш да ийнанмай,
 Жепиге битди. Отоуда –
 Бир кьадар зийрет устолда.
 Бири – мюйюзлю ит сыфат,
 Бири – адакъа кикирик,

Бири – теке кьапха кирип,
 Обур, адамсюймез бир зат.
 Бирле уа, – устолну кьуршап, –
 Зурнукга, киштикге ушап.

XVII

Бичимсиз, даммыр а бютюн:
 Губуну аты – артхачы*,
 Кьазгъа да – баш сюек битип,
 Кьалпакъчыгъы да кьызылчыкь;
 Аякь бюгеди жел тирмен,
 Кьанатлары – жел этдире;
 Итча юргенле, лахорла,
 Чариш дауур – барын хорлап;
 Татьяна бек сейир этди:
 Андагъыланы ичинде
 Эслеп, кьууанды ичинден
 Романыбызны жигитин;
 Онегин – устолдан эшик
 Таба кьарайды, сакь, ишек.

XVIII

Жерге тюшмейди ол айтхан:
 Ол ичсе, жыйын да – тарта,
 Ол кюлсе, кьалгъанла да – харх,
 Кьаш тюйсе – тобагъа кьайта;
 Олду, сёзсюз, анда башчы,
 Танядан да кьоркьуу кьачды,
 Айсынып, эшикге битди,
 Уллуракъ этип жепини...
 Алайлай, жел жетип, чыракъ
 Жукьланды. Обурла – кьайгъы,
 Кьаугъа да этерге кьалып,
 Онегин, ёрге тураракъ,
 Сурланды. Жыйын да турду,
 Онегин тышхары болду.

XIX

Кьоркьду Татьяна. Гузаба
 Этп, кюрешди кьачаргъа, –
 Тебалмады. Эрнин кьаба,
 Умут этди кьычырыргъа;
 Евгений эшикни ачды,
 Тюрленеди кёзю-кьашы, –
 Жаханым элесича, кьыз
 Сюелип алллында, кьымсыз.
 Болгъан кюлкюге айланды:
 Кёзле, гимхотла, жапыла,

*артхачы – рак

Жубукъуйрукъ жаньгуарла,
Салмамыйыкъла – аллында,
Юсюне битип, аралып:
Мени, мени! – дейди бары.

XX

Евгений, мени! – деди сур.
Жыйын тынды. Тыйды кесин.
Алайда сёзюно тауусуп,
Бирге къалдыла экиси.
Онегин аны акъырын
Элтеди, таша жер къарай,
Олтуртуп эски шинтикге,
Къарады да, тюрслеп, тиклеп,
Салды башын имбашына,
Шырт деп, Оля кирип къалды,
Ызындан Ленский табылды...
Онегин, жаратмай жашны,
Ачыуланды, кийикленди,
Татьяна уа – бола тенти.

XXI

Къызады даулаш даууру.
Евгений а, бичакъ сермеп,
Аудурду Ленскийни, уруп, –
Ауана аулады жерни.
Ачы къычырыкъ гытыны
Оя, уятды Таяны...
Элгенчли къараса, – эрттен
Сууукъда кюн терезеден
Къарайды... Ольга киреди.
Шимал шахарны окъасы,
Къарылгъачланы кокасы
Аны къатына келеди:
«Айтчы, – дейди, – тюшонгде сен,
Букъдурма, кимни кёргенсе?»

XVII

Ол, тынгылау тирмен бура,
Бир китапны, излей тюшон,
Чапыракъларын аудура,
Жылытханлайды тёшегин.
Китаб а, бир назму китап
Болса эди уа, не хата,
Не адам бурурча эсин, –
Виргилий туююл, не Расин,
Скотт, Байрон, не Сенека

Туююл, не тиширыу журнал,
Анга бурлукъ туююлдю ал, –
Ол окъугъан а Задека,
Жюрекге хошлукъ салыучу,
Тюш кюбюрчекни ачыучу.

XXIII

Ол ахырзаман китапны
Келтире келди да бирде
Саудюгер, ол элге къайтып,
Татьянагъа сатып берди
Бир юч сом бла жарымгъа,
«Мальвинаны» да – къошакъгъа.
Ахчадан сора да ала
Бердиле жомакъ китапла,
Петриада, Грамматика,
Мармонтельден да бир китап.
Тая туюш китабын тапды –
Жастыгъы болду Задека.
Ол а танг ала жарыргъа
Тюшлерин этер жария.

XXIV

Хазна... Тюшоу къыйнайды бек, –
Аны ызына тюшалмай,
Муратына болуп ишек,
Туююмчегин да тешалмай.
Китапны ахыр бетинде,
Харфлыкъ бла излей кетип,
Орман, сурх жел, айыу, нарат,
Кирпи, кече, кёпюр, боран, –
Деген сёзлени табады,
Алай Задека болушмаз,
Тюшоню башын ачалмаз,
Тап жора туююл, – туурады.
Андан сора бир неча кюн
Жукъляялмай турду эркин.

XXV

Алай бла кызыл кьолун*
 Эртген ёзенледен тартып,
 Туугъан кюнюню огуурлу
 Къууанчы жетгенин айтды;
 Ларинлеге, кьоншу-гийре
 Болуп, кьалмайын келдиле,
 Кими – чаналада, кими –
 Омакь шингил бла келди.
 Кёшекеде болгъан къазауат:
 Кьонакьлагъа тюбеп, элтип,
 Олтурур жерге тюбетиу;
 Уппа-чуппала, мархабат
 Хапарла, сабий гыз-гызы,-
 Барын салыу керек ызгъа;

XXVI

Тууушлу бийчеси бла
 Келди аждагъан Пустяков;
 Мюлкюне сакъ, жегип къулла,
 Кюнню оздургъан Худяков;
 Къарт Скотининле, сабий-
 Балийлери эл бла бир,
 Абаданы, кичиси да;
 Эрке Петушков кеси да;
 Мени жууугъум Буянов, –
 Гымыжа, башында картуз,
 (Сиз аны таный болурсуз);
 Ёре къуллукъчу Флянов –
 Сёзчю, ултхачы, аштапар,
 Билгени – керексиз хапар.

XXVII

Харликов Панфил, Трикени
 Кеси юйюрюне кьошуп,
 Бу къууанчха алып келди,-
 Жалгъан чачы шарт кёрюне.
 Ол а, французлу адетде,
 Татьянагъа назму этди;
 Жазгъаны да болду баям:
 «Жукълап тургъан кока, уян!»
 Эски китапда ол багъыш
 Басмаланып эди эртте,
 Трике сёзюн тюрлендирди,
 Аз да этмегенлей сагъыш:
 Ариу Нина деген жерин
 Ариу Таня деп жиберди.

XXVIII

Жууукъдагъы кьоншу эден
 Тюмен башчы да келди ма –
 Жетген кызыланы терилтген,
 Аналагъа да – къубултма.
 Кирип келди... О, насып къач,
 Полковник жиберди къууанч,
 Жарыкъ той-тепсеу боллукъду,
 Аскер тартыу согулукъду.
 Кызла бары – къууанч сырлы;
 Устолгъа азыкь салынды,
 Жыйын да ары сырылды;
 Къызла – Танягъа кысылып.
 Эр кишиле уа – туурада.
 Жукъ эштилмейди дауурдан.

XXIX

Дауур жумулду бир чакъда,
 Азыкъгъа батылып бары.
 Ыстакан къагъышхан, чырча
 Тауушла хауаны жара.
 Бир кесекден а кьонакъла
 Бёлендиле къаукъалакъгъа,
 Тынгылагъан жокъ бир бирге, –
 Лахор, чам, масхара, кюлген.
 Алайлай, эшикден суху
 Кирдиле Ленский, Онегин:
 «Нек кечикдигиз, бу неди?!» –
 Деди Таня, кыза-суууй.
 Терк бошатдыла жерлени
 Олтуртургъа жан тенглени.

XXX

Чёкдюле Танягъа туура.
 Ол а – танг жулдуздан да саз,
 Элгенген журча, къалтырап,
 Къойма, кёзюн жерден алса.
 Терк-терк солуй, къаны кызып,
 Кёкюрек къангасы кысып,
 Ол тенглени саламларын
 Эшитмеди, кёз къапларын
 Жилимукъла тыммыл этип,
 Ауаргъа жетгенди эси.
 Хорларгъа кюрешип кесин,
 Эки сёз бюлдюргюлетип,
 Кючден олтуруп турады,
 Агуманлыгъы туурады.

*Ломоносовну белгили назмусундан.

XXXI

Къызланы аллай кюйлерин, –
Кёз жашларын, мууалларын,
Евгений болмайды кёрюп,
Ол ётюрюк амалларын.
Халкъ жарыкъды, къууанч кюндю,
Евгений – ол халдан кенгди;
Алай, къызны термилгенин
Кёрюп, унутду хар нени, –
Ленскийге дертин жетдирип
Акъялда амал изледи,
Къарасабан жол ишледи,
Къонакълагъа да сездирип,
Хазыр этди масхарасын,
Муратындан таба асыу.

XXXII

Бар Евгенийден сора да
Таняны ол халын кёрген.
Алай, хапар ол сагъатда
Болду хычинни юсюнде
(Тузу да озуп, жарсыугъа),
Да, ма къасмакъ шешасында
Цимлян чагъыр да кёрюндю,
Ызындан тепси тёрюнде
Иничкебел рюмкала да,
Сени, Зизи, белинг кибик,
Жаныма изимсиз кирип,
Орналыучу, – ма алайды,
Тюз да кёргенимлей сени,
Кёп болады эсиргеним..

XXXIII

Буштугъу чартлап шешаны,
Бюркюмленип урду чагъыр.
Керпеслендирип ышанын,
Назму атауун чыгарып,
Трике къопду. Жыйылганла
Аралдыла, шумсуз бола.
Ёлемен Танягъа Трике,
Бир къолун созуп бийикге,
Жаркъмалай, назму айтады.
Гюрюлдейдиле къонакъла,
Аны кёрюп Таня, къоба,
Ыспасын ангылатады.
«Саулугъунг ючюн!» – деп тартып,
Ол багъышлауун узатды.

XXXIV

Къуюлдула алгъышлаула,
Таня ыразы эди бек.
Евгений а, сёзюн башлай,
Аны халын эслеп, жюрек
Тёзмей, эриди, жарсыды
Таняны жан жарасына, –
Ол баш урду акъырынчыкъ,
Къарамы уа, ичин ачып,
Халаллыкъ ышан жиберди:
Кертиденмиди, огъесе
Аны сакълагъанын эслеп,
Жумушагъанчамы этди? –
Не да болсун, ол Таняны
Жерине къайтарды жанын.

XXXV

Шинтиклерин тыхырдатып,
Къобуп къонакъла отоугъа
Чабышдыла, гюлле табып,
Чибин чапханча талагъа.
Къоншу, къоншугъа айланып,
Махтаиды къонакъбайланы,
Къызы, къатыны да бирер
Къуш-мушха тапхандыла жер.
Ачып жашил устолланы,
Карт* ойнаргъа деп къартларын
Чакъырырдандыла барын,
Бу иш эски болмагъаны
Кёрюнеди бу юйюрге,
Башха зат жокъ бу къырс юйде.

XXXVI

Ойнадыла сегиз оюн,
Бир бирни марай, висткерле,**
Жерлерин, бир бирге къоюп,
Алышдыла сегиз кере.
Чай келеди. Заманны мен
Азыкъ бла бёлгениме
Сейир этмегиз бек, къарын
Уста билдиреди барын.
Ачыгъын айтайым сизге:
Жазгъанымда азыкъ, ичги
Кёп болгъаныны биринчи
Сылтауу – сен, Омир***, бизге,
Дуниягъа да ёмюрледен
Бери ийнакъ болуп келген.

*Романда бостон, ломбер, вист деп, карт оюнланы атлары айтыладыла.

** Карт оюнну вист тюрлюсюн ойнагъанла.

*** Омар Хайямны юсюнден айта болур.

XXXVII. XXXVIII. XXXIX

Келтирдиле чай къайнатып.
 Къызла анга узалгъанлай,
 Сыбызгъы, сырыйна тартыу
 Эшитилип, халкъ къызгъалды.
 Ол тартыулагъа ассыры
 Къууаннгандан, чайны салып,
 Петушков, Ольгагъа жанлап,
 Тепсерге чакъырды аны;
 Татьянаны – Ленский кеси,
 Тамбовчу – Харликованы,
 Буянов – Пустякованы,
 Ала да – тепсеуню кюсеп.
 Тепсеу къабынды алайда –
 Уллу, узун тепсеу залда.

XL

Ал жанында бу романны
 (Биринчи тефтерге къара)
 Муратым эди Альбанны
 Петербург тоюн жазаргъа.
 Алай, жашлыкъ нияз женгип,
 Андан кетип къалдым кенгнге.
 Таныш тиширюуларымы, –
 Узун саяу бутларына;
 О, нёхлерим, сиз алданмай
 Къалыгъыз, умут да этмей,
 Жылланы тергеу адетди,
 Бир тохташыр акъылдама, –
 Бу бешинчи тефтеримден
 Бар чыпланы кетерирге.

XLI

Эрттеден тюрленмей келген
 Тепсеуде сынай жашлыкъны,
 Тепсейдиле, суйген-суйген
 Экеу-экеу къолтукълашып.
 Дерг къаныкъ эсине келип,
 Онегин, ичинден кюле,
 Ольганы, къолундан тутуп,
 Тепсейди, халкъны къаратып.
 Сора, шинтикге олтуртуп,
 Къулагъына не эсе да
 Айтды, ышара кеси да,
 Дагъыда тепсейди, туруп.
 Халкъ сагъайды. Ленский а – не,
 Ийнанмайды кёргенине.

XLII

Мазурка башланды. Алгъын
 Ол тепселген заманлада,
 Тебип башлай эди болгъан
 Къызгъан чурукъ олтанладан
 Терезе жанла – къалтырап
 Бюгюн аны изле да, тап:
 Сыйдам полда жаш да, къыз да
 Учуп, – бир магъанасызды.
 Кёп сахарлада, элледе
 Бюгюн да, ол замандача,
 Тепсейле, адетден къачмай,
 Мазурканы тепсегенде.
 Жангы мода этди ишин
 Жангы Россейден да кючлю.

XLIII. XLIV

Буянов, сорма сен аны,
 Жигитибизге тюбетди
 Татьяна бла Ольганы.
 Онегин Оля бла кетди.
 Онегин ёхтем тепсейди,
 Къулагъына ийиледи,
 Назмула шыбырдайды шош,
 Назму дегенде уа – бир бош.
 Къысса жаш бир бирде къолун,
 Къызыл шишлик болады къыз.
 Алайда Ленский, хайырсыз,
 Кюйюкленди, чёге-къоба.
 Къызгъан мазурка бошала,
 Котильон* тепсеу башланды.

XLV

Барырмы да ол тепсеуге?
 Оля сёз бергенди, баям
 Онегинге. Былай дерге
 Амал жокъду. Болду баян
 Аны иши: сабийлейин
 Кёп хыйлагъа юйреннгени
 Ачылды – бирин къоюп, ол
 Башхасына тапдырды онг.
 Ленскийге, ётюп ол сыныу,
 Оляны сёгерден болду,
 Чыгъып кетди. Ачыу бууду.
 Жабышды тапанчасына.
 Эки тапанча, эки окъ, –
 Иш да битди, къайгъы да жокъ.

Михайловское.

*Котильон – эрттегили француз тепсеу: анда биринчи тепсеген экеулен, баиша тепсеуледен алып къураидыргъан затланы бирсиле ызларындан къатлап барадыла.

Алтынчы башы

I

Онегин а Владимирни
Эследи кетип кьалгъанын,
Кёл кенгдирди, аны кёрюп,
Унутханчады Оляны.
Оля да кёзлери бла
Ленскийни излейди чола.
Катильон да эрикдирди,
Бир аман тышча кёрюнюп.
Да не болса да – бошалды,
Тынчайыр заман да жетди,
Конакылагъа жерле этип,
Хар ким жери таба болду.
Онегин а жангыз кеси
Юйоне кетгенди, безип.

II

Уюдула. Хар ким жерин
Тапды да, кьалды Пустяков
Къатыны бла ичкери.
Гвоздин, Буянов, Петушков,
Жиликсиз Флянов да бирден –
Аш отоуда шинтикледе.
Сыргъанын тюбюне салып,
Трике отоу полда кьалды.
Оля бла Татьянаны
Отоуларында уа – кызла,
Бери уа – кьайда кёз кысхан,
Сынай кюнюн Диананы*,
Таняды ол, кеч къарангы
Бийлепди мудах къарамын.

III

Аны билдирмей келгени,
Ингилли кёз жилтинлери,
Ольга бла тепсегени, –
Ол ишледиле сейири;
Ол а, сыйынмай ичине,
Кюн сайын кючден кечине,
Бир сууукъ кьол кысхан кибик,
Жюрегине кире келип,
Бугъей башындан энишге
Къарап, кесине ийнанмай:

*Мифология жигит.

** Регул – астрономияда жарыкъ жулдуз.

*** Вери – французча ресторанны иеси.

«Ёлеме, – деди Татьяна, –
Ёле эсем а, ол ишге
Ол тюбетсе, – кьайгъырмайма,
Насыпха уа ийнанмайма».

IV

Алгъа, алгъа элт, хапарым!
Сакылайды бир жангы адам:
Красногориядан ары
Ленскийни эли, ма анда
Бюгюн да жашап турады
Жангызлыкъ чархын бурады,
Заманада киши тыяр
Амал болмагъан хыпыяр,
Тилтапа, тартыргъа суйген,
Энди уа бир сабыр, эсли
Зарецкий – жашайды кеси,
Къолай жашауун эл билген.
Ма алай – адамны ёмюр
Къылыгъын да тюрлендирир.

V

Махтагъан кибик этселе,
Огъурсуз серлиги чыгъар.
Илишанда эришселе,
Урур тюз да ортачыгъын.
Бирде уа, урушну кызыу
Жерине кирип, кёз кысып,
Жыгъылды ол, андан чыгъа,
Къалмукъ атындан балчыкыгъа.
Кеф болуп, французлулагъа
Жесирге тышдю да, жюкге
Алдыла. Алай а кёпге
Бармай, Регул** учузланды:
Вериден*** ёнкючге деп юч
Шеша ал да, юзгюнчю ич.

VI

Оюну бла да кырыр:
Телини этер акъыллы,
Акъыллыны уа шашдырыр,
Жашыргын мадарла кылып.
Да исси да къаба эди,
Ачылып хыйла адети;
Жахиллигине, эл кёре,

Абыннганды ол кѣп кере.
 Даулаш ачар бир сылтаусуз,
 Къоркъуу зат болса, ийменип,
 Болмаса уа, дѣрденленип,
 Сорсанг, жауабы да тузсуз.
 Жаш адамланы бир бирге
 Бек устады юскюрюрге.

VII

Жарашдырыргъа да – алай:
 Ючеулен болуп, сыйланып,
 Ызындан а масхаралап,
 Ойнап этгенча, хыйлалы.
 Тюрленнгендиле заманла, –
 Чѣрчекликле артда къала,
 Шахар хылыфлыкдан азат,
 Сабыр Зарецкий жер къаза,
 Гораційча, тахталада
 Ёсдюре эди хобуста,
 Анга да болгъанды уста,
 Солуйду таза хауада,
 Къазла, баппушла да тута,
 Сабийлени да окъута,

VIII

Ол адамгъа Евгенийим
 Ичинден бек бюсюрейди.
 Акъыл сѣзюне, баш ийип,
 Тынгыларгъа бек сюеди.
 Ол да разы эди анга:
 Бир да къарамай заманга
 Келип къалычусун билип,
 Тубейди анга хурметли.
 Эттип къонакъбай адетин,
 Евгенийни сѣзюн бѣле,
 Кѣзю бла бетин бийлей,
 Къагъытын берди поэтни.
 Терезе жарыкъгъа тутуп,
 Евгений аны окъуду.

IX

Сѣзюнде жокъ эди хата,
 Туйюл эди чекден чыкъгъан:
 Магъанасы эди къаты –
 Чакъырады къаршчылыкъгъа*.
 Онегин, айланып кескин

Зарецкийге да, чорт кесип
 Айтды чамланыу бетинден:
 Хазырма ол суюген жерде.
 Зарецкий, секирип къобуп,
 Мычыргъа суюмей алайда,
 Суху чыгъып кетип къалды,
 Онегинни кесин къоюп.
 Ол а, этгенине кюе,
 Сюелип къалды, ёкюне.

X

Боллугъу да алай эди;
 Жашыргын сѣге ол кесин,
 Кесин кесине сюд этди, –
 Кесинде эди да терслик, –
 Ол ингилли суюмекликден
 Жукъ къоймады, ойнайма деп.
 Да не болсун – жаш поэтге
 Кечилир шѣндю ол этген.
 Евгений а, жашны таза
 Суююп, аны бла бирге
 Кесин эрча жюрютюрге
 Тюшерикди, бермей тасха.
 Кесин хыликкя этдирмез, –
 Ол жаш поэтге женгдирмез.

XI

Сабырланса керек эди,
 Кийикленмей жаныуарча:
 «Айхай, сѣз айтылды, кетди,
 Онг жокъ сѣзню жангыргырча, –
 Деп, сагъышха къалады жаш, –
 Чортакъыл, тилтапа, начас,
 Сынамлыды къаршчы ишге,
 Анда озалмайды киши;
 Бек игиси уа – тынгылап
 Къоюп, аны сансыз этген,
 Алай, эл сѣзю тепдирген,
 Аны ким къалай ангылар...»
 Намысдады ишни бары,
 Дунияны да ол – къадары.

XII

Ачыуу къайната усун,
 Поэт сакълайды жауапны.
 Да, оспар сѣзлю къоншусу

* Дуэль.

Келтирди мычымай аны.
Къуанды ишекли поэт,
Жетдираллыкды энди дерт.
Бир сылтау этип, къутулуп
Кетип къалса уа, деп, къоркъуп
Тура эди да, тап болду:
Тамбла тирмен къатына
Келликдиле танг атаргъа,
Таймай ол кишилик жолдан,
Тапанчаланы бир бирге
Буруп, ортаны юзерге.

XIII

Ольганы уа Ленский, къаны
Къайнап, суймейди кёрюрге
Атышырдан алгъа аны.
Бир – сагъатына, бир – кюннге
Къарай кетип, тебиреди
Къоншулагъа – суху кирди,
Оляны абызыратыу
Болуп аны баш мураты.
Хоу бир да – толмады мурат:
Оля кесин атды анга,
Кёргенине къуаннгандан,
Ленскийни керпесин урлап.
Биягъычады кюлгени,
Кокалана да билгени.

XIV

«Нек букъгъаненг ол ингирде?» –
Ольга соруп къойду алай.
Сууду Ленский, эриди,
Ол сейирге жукъ айталмай.
Абери болмагъан кибик,
Ойнакълай, ышара келип,
Оля анга алгъасынды,
Ленскийни ачыуу сынды.
Жаш жумушады, тинленди,
Оляны суйгенин кёрюп,
Сокъуранырыгъы келип,
Хазыр – кечгинлик тилерге.
Кирпилдеди, айтыр сёзюн
Унутдура насып сезим.

XV. XVI. XVII

Сиреледи тюнгилююлу
Ольгагъа къарап, къызара
Владимир, ол тюненеги
Ишни кюч къалмай къозгъаргъа.

Ойлайды: «Сакъларма аны
Терилтиуюнден саякъны,
Ийнандырып сёзлерине
Тентиретмезча терсине;
Унамазма, къурт жумушакъ
Жеркни кемиргенча этсе,
Жаш гагуну хууерилтсе
Ачылгъынчы дери къуршап».
Аны ючюн а – атышыу,
Бузмазча киши къатышып.

XVIII

Билген болса уа не хата
Таняны жүрек жарасын,
Татьянагъа да не айтхын –
Ол да билмейди барысын:
Ленский бла Евгений тамбла
Атышырыкъларын танг бла,
Билген болса, суймеклиги
Халны этер эди иги;
Аллай билгичлиги кимни
Болгъанын къыйынды тапхан:
Онегин бермейди тасха,
Таня да – ичинден кюе.
Аналыкъ эди да биллик,
Андан анга неди келлик.

XIX

Тапмай Ленский тынчлыкъ къолай,
Амандан озду кечеси.
Суймеклик юлюшлю алай
Болады: булжута кесин,
Пианино тюеклени
Тюеди, билмей этгенин,
Ольгагъа къарап, бир бирде
«Айт, насыплымамы мен?» дей.
Заман жетди тебирерге.
Жюреги, сыгъынып, жорга,
Къыз бла саламлашырда,
Болады чыгъып кетерик.
– Не болгъанды? – дейди Оля,
– Да, бош алай, – дейди ол а.

XX

Юйюнде тапанчалагъа
Тинтип къарап, кюбюрчекге
Салып, жатды тынчайыргъа,
Кёз да жетдире Шекспирге.
Башына уа жукъ кирмейди,

Жаны кишини кёрмейди,
Ариу Ольгасындан башха,
Жангыз ангады жанашхан.
Владимир, китапны кьоюп,
Къаламны алды кьолуна,
Сюймеклигине кьуллана,
Назму жазды. Ол а доюн
Тюйюлдо, алай – толкьуйду,
Кеф Дельвиг кибик окьуйду.

XXI

Окьуп кёрюгюз кесигиз,
Быладыла ол назмула:
«Къайры ташайып кетдигиз,
Алтын кюнлери жазымы?
Неге тюбетир тамблам?
Табалмайма къарам бла.
Кёрлюгюм а – теренледе,
Къутулмам жашау төреден.
Садакь окьму жыгъар мени,
Не озармы ол сызгъырып, –
Къайры кетерликсе кырып
Керти тюшлени, тюнлени:
Кюн ариу тийсе да – буйрукь,
Ингилинг келсе да – буйрукь.

XXII

Кюн таякь, кийип танг къабын,
Келир, булутха жол бермей.
Мен а ол кезиуде къабыр
Юлюшюмю иелерме.
Жюрек сырын жаш поэтни
Унутдурур заман жетип,
Унутурла, – айымыса,
Сен а келе турурмуса,
«Бу мени суююучю эди»
Дегенни айтып, жиляргъа,
Жашлыгъын манга жоралап,
Дуниясындан алай кетди,
Дер ючюн окьуна бир кел,
Эрингме да, – биледи эл».

XXIII

Жокь бир тюрлю жюрек жылыу
Ол тырнагъанында жашны.
(Анга да этмейме ажым,
Иши – башха, ишим – башха).

Олтура кетип, танга ата,
Ийнакь деген сёзде тохтап
Кьоолу, Ленский къалкъыды шош,
Энди жаны, саны да – хош.
Жукьу татлылыгъында ол,
Несин да билмей, уюду.
Эрттен кьоншусу уятды,
Ленскийни: «Тур хайда, терк бол,
Жетиге ишлепди сагъат,
Евгений турмасын сакълап.

XXIV

Бош уятды кьоншу аны, –
Евгений да жукълап эди.
Танг жарыкь ылызмыланып,
Адакь да ауаз берди.
Онегин – терен жукьуда,
Кюн а ёрлепди кьушлукьгъа.
Танг аяз – ойнай эшикде,
Евгений – энтта төшекде,
Аны татлы тюшю жамлап.
Да, уянды бир кезиуде,
Ауун ачып терезени,
Къараса уа – дуня жарып,
Терк ангылады заманы
Иги да озуп болгъанын.

XXV

Кьонгуроуну зынгырдатып,
Тапды шапасы Гильону.
Ол кийимлерин узатды,
Хром чурукъларын да аны.
Евгений хылыф кийинди,
Гильоннга хазыр бол деди.
Керох кюбюрчекни алды,
Иеси бла атланды.
Терк миндиле да чанагъа,
Жетдиле тирмен къатына.
– Келтир, – деди, шош къатылып, –
Лепаж* керохну былайгъа,
Атланы уа таша жерге
Адам кёрмезча кетергин.

XXVI

Ленский да – сакълап ашыгъып,
Аркъасын суу кыыргъа берип,
Зарецкий да тирмен ташны

* Керох ишлеген уста

Дауурун кючден кётюрюп.
Онегин кечим тиледи.
«Секундантынг кьайда? – деди
Зарецкий, – бу атышыудан
Хапарынг да жокьду чырттан».
Атышыуну кириш-чыгыш
Жанларын уста билген ол,
Алгындан кёре келген ол,
Болмасын адетсиз кьатыш,
Деп сюелди. Ол игиди.
(Ол а адамлыкь белгиди).

XXVII

«Секундантыммы? – Евгений, –
Ма буду: monsieur Guillot.
Бу тенгими келтиргенме,
Болмаз да угьай деригинг;
Тюйюлдю артыкь белгили,
Алай – кертичи, билимли».
Эрнин кьапды Зарецкийим.
Евгений айтды Ленскийге:
«Башлайкьмы?» – Хайда. Кьайда? –
Деди да Владимир, тирмен
Артына ётдюле бирге.
Зарецкий бла керти адам
Эте кьалдыла келишим,
Оноу сакьлаб а – эришле.

XXVIII

Кьаргьашла! Тюнене кьоргьаш
Адамла бюгюн – кьан жаула,
Бир болмаса, бирси – аш
Татмагьан бир акьыллыла.
Энди уа – кьайырылышып,
Кьан тёлеулолеге ушап,
Аман тюшдеча, бир бирни
Ёлюм юлюшлю этерни
Жолун тутуп. Андан эсе,
Бир бирге ышарып, кюлюп,
Унутуп огьурсуз кюйню,
Жарашсала, бек игиси
Ол эди. Да эр кишиле
Тоймайдыла эришликден.

XXIX

Сууурулдула керохла,
Жарадыла сабала да.
Керох тамакьлада – окьла,
Чькьыртланып сампалла да.

Ушкок отну боз агьымы
Кетди керох тамагьына,
Хырлы чакьгьыч хазырланды.
Гильо, таза хыршыланып,
Бугьунады, табып артла.
Плащларын атып кьаргьашла,
Зарецкий да, жула башын,
Этди отуз эки атлам.
Душманла, керохла алып,
Сюелишдиле, аралып.

XXX

«Хайдагьыз».
Жаула бир бири
Таба атлап тебретиле.
Аякь алгьанлары – тири,
Тёртюшер атлам этдиле,
Тёрт ёлюм атлаууч ол а.
Евгений, чырт арсар болмай,
Кётюрдю керохун алгьа.
Беш атлам этдиле дагьы.
Ленский да, жумуп сол кёзюн,
Тутдурду келе тургьанны;
Алай, Евгений сампалны
Басды, сакьлап турмай кезиу.
Тентиреди поэт, кьолдан
Кероху тюшюп, оюлду;

XXXI

Ёшон тийресине кьолун
Акьырынчыкь салып, аду.
Кёз акьлары мутхуз болуп.
Алай эниучюдо таудан,
Кюнню таякьларын жута,
Кьар тёбеси, кёл булжута.
Онегин ашыкьды анга,
Жаны кирип буз олжаннга.
Ол, атын айтып кьычырды,
Жаш а, не медет, жансызды,

Жел сызгырады жангыз да, –
Адам керексиз ачыды.
Жашар заманчыгъым эди,
Дерча кюнлеринде кетди.

XXXII

Жатады, къачханды тини,
Мангылайына нюр чабып,
Окъ – жүрек аузуна тийип,
Къаны, тылпыуланып, чыгъа.
Бир такъыйкъа андан алгъа
Жюреги толкъулап ургъан
Жашны душманлыкъ, суймеклик –
Бары да жойдула, келип.
Энди уа, бош къалгъан юйлей,
Шумсузду, болгъан къарангы,
Табылмаз анга къарарыкъ,
Кимге керекди да ёлген?
Жабылып къалды эшиги,
Тынгысыз этмез кишини.

XXXIII

Хычыуунду, чамла тырнап,
Душманынгы бир тепдирген,
Бугъаланнганына къарап,
Фарс кюзюге кесин берген
Чагъында кесин кёрюрге
Уялгъанын бир эслерге.
Бек игиси уа – ачыудан
Сынсыгъанына кёз ачхан.
Андан да дурус – ачыкъ
Ёрелешде, мангылайын
Марап, ахын-ангын алып,
Анга тапдырса гулчакъы.
Тапдыргъан а ёлом ууун
Тюйюлдю артыкъ хычыуун.

XXXIV

Болсада, сени къолунгдан
Жоюлду эсе татахынг, –
Бир иште, не бир къонакъда,
Жарашмай анга айтханын,
Бир кынгыр къарамы не сёз
Бла тийдирген болуп кёз,
Не бир ачыуланнган чакъда
Сени туююшге чакъыргъан
Адам болсун, – айтчы бир сен:
Сени аллында сойланып
Жатхан ёлюкге айланып,

Къычырып, чакъыра эсенг,
Не ниет болур кёлюнгде,
Ма аллай ишни кёргенде?

XXXV

Кеси кесинден уяла,
Керохну да къаты къысып,
Евгений, Ленскийге аралып:
«Жоюлду...» – деди къоншусу.
Жоюлду! Евгенийни ол
Сёз этерден болады оу.
Алайдан арлакъгъа кетди.
Зарецкий ёлюкню элтип,
Чанагъа салып, эл таба
Ашыкъды. Атла да сезип,
Къурч ауузлукъланы кесип
Къоярлай, чайнай, будуман
Барадыла, кёмокленип,
Сууугъан ёлюкню элтип.

XXXVI

Шуёхла, сиз да поэтге
Эридигиз, баям! Жашлай
Кетди, эсинде жүрютген
Муратлары кёрмей жашау.
Кетди. Къайда къалды къызы?
Жашлыкъ ниетлени ызы?
Ариу юмметни суратын
Жашау алай нек ууатды?
Суймекликни толкъун сезим
Нек къойду? Къайдады энди?
Ол къалай ары кетгенди, –
Къудуретден келген изим.
Ала бары таглы тюшню
Болса керек алдау иши.

XXXVI

Шуёхла, жарсыдым анга:
Жашлай къапды муратларын,
Кюйдю ата келген тангы,
Къысхартып жашны къадарын;
Къайда къалдыла толкъуула,
Игиликге талпынуула,
Къалай ары жашырылды
Чексиз умутлу жашлыгъы?
Не болдула суймекликге,
Билимге, ишге батмакълыкъ,
Айыплы ишден къоркъмакълыкъ,

Бар муратла, игиликле, –
Сиз – жашауну ауанасы,
Поэзияны анасы!

XXXVII

Дунияны хайырына
Ол туугъан эди эсе да,
Билмей къалгъанбыз, жырына
Тынгыласа, кюн кеси да
Кирпилдер эди. Поэтни
Жашау кеси харам этген
Болмаса эди, кѣп иги
Ишге, сѣз жокъ, тубериги;
Баям, ёмюр аны бизден
Жашырды дейме нюзюрюн,
Энди – не? Жолу юзюлдю.
Эшитилмез жер юсюнде
Анга махтау берилсе да,
Тѣлоле кѣтюрселе да.

XXXVIII. XXXIX

Боллугъу болгъанды, алай
Ёлмесе да, болур эди
Бирси эллиле болгъанлай:
Жашлыкъ терк тогъулур эди,
Тюрленир эди кеси да,
Бишип акъылы, эси да,
Юйлю, юйюрлю да болуп,
Тюнлю да, нюрлю да болуп,
Ачысын да, татлысын да
Кѣрюп жашауну – татыуун,
Кюнню атыуун, батыуун,
Кишиден уялмай, сынмай,
Ёлюр эди тѣшегинде,
Сабийлерини кѣзюнде.

XL

Да, ичер сууун тауусуп,
Жаш поэтибиз жоюлду,
Буюрулгъан ашы суууп,
Татах тенгини къолундан.
Элни сол жаны табада,
Бир жерчик барды – алайда
Жашны чырагъы ёчюлген,
Зынгырдап, огъартын келген
Кезлеучнок айры наратны
Къаты бла энишге бара.

Алайда, сабандан арып,
Солуйдула элли къартла.
Замансыз жоюлгъан жашны
Алайчыкъдады сын ташы.

XLI

Аны къатында, тоз чарыкъ
Тизе, жауун да шулпулай,
Малчы, эдил чабакъчыны
Жырын олтурур мурулдай;
Шахарчы жаш къыз да, жазын
Элде ётдюрюрге жазыу
Эте, байталын чапдырып,
Алайтын озгъан чагъында,
Тыйып атын бир кесекге,
Къайиш жоугенинден тартып,
Фердаун ёрге къайтарып,
Жазыуну, этмейин эски,
Окъуйду да, кѣз жашлары
Тумалайдыла жашауун.

XLII

Сора акъырын атланыр.
Ашыкъдырмайды байталын.
Терен сагъышлыды, жанын
Бийлеп Ленскийни сууалы.
«Олягъа уа не болгъанды?
Кѣп турмады – сууугъанды.
Къызланы терилтиучю да
Букъгъанды. Къайры кѣчюпдю
Поэтни къанын сууутхан,
Кокаланы алдаулары,
Жашырынды къалай ары,
Элни ётюрюк къубултхан?
Айтырма аны да толу,
Аны заманы да болур.

XLIII

Бюгюн а – мен жигитими
Жаным кибик кѣргенликге,
Сѣнгмегенликге жилтиним, –
Башхады башыма кирген.
Жылым – къара сѣзге тартып,
Назму гыллыуну къыстарда,
Артыкъ бюсюремесем да,
Анга бой салдым кесим да;
Къаламым да энди учхун

Акъ кьагьытны жаратмайды,
Заман кесин хорлатмайды, –
Салып бизге жангы борчла.
Ма ол затладыла жаным
Тюшеде, тюнде да алгъаны.

XLIV

Кёп затха тюбетди заман,
Жангы жумуш да – кючлюдо.
Жангыгъа да атмайма жан,
Кюймейме эски ючюн да.
Къайда къалдыгъыз муратла?
Мушаш сёзлеригиз – татлы?
Кергиденми ёчюлдюле
Жашлыгъым кечиннген кюнле?
Кертидамы озуп кетди,
Кесин иги да татдырмай,
Манга насып да тапдырмай,
Жазым мени былай эртте?
Къайтыу жокъмуду заманнга?
Отуз жылмы болду манга?

XLV

Жашаууму алай бла
Кетди дейме бир жарыгъы.
Бир бирге ыразы бола,
Айырылайыкъ, жашлыгъым!
Ыразыма сен кёп иги
Ишлеге тюбетгенинге,
Абындыргъан да этгенсе,
Кёп насып кюн да бергенсе;
Сау бол, жашлыгъым, – саулугъунг
Манга онг да тапдыргъанды,
Татлы хант да татдыргъанды;
Тамамды. Сенден солургъа
Энди жангы жолгъа чыкъдым,
Жангы дуниягъа ашыкъдым.

XLVI

Артха да бир къарайым да,
Сау бол дей кетейим элге,
Ол мени жазым, жайымды,
Жашлыкъ бешикни эхчеген.
Жашлыкъ илхам, къуру кюйма
Мени – уллу кёллю болма;
Жюрегими эринчеклик
Жамлап иш кюймасын, келип.
Жанын суутма поэтни,
Ол, ташча, къатып къалмасын;
Тынч жашаугъа алданмасын,
Тынчлыкъды терсине элтген.
Жашау, шуёхла, алайды, –
Аны тышы бек алдайды.

Михайловское.

Жетинчи башы

I

Жай кезиуню кюн таягъы
Эритип, тауладан акъ къар,
Къулакъ суула болуп, агъып,
Хайда, чап да бар, чап да бар.
Тынч тюшлеринде жаз кюнле –
Жайны жарыгъанын кёре.
Кёклок жылтырайды кёкде.
Жаланды агъачны кёбю,
Аз-аздан жашил тюклени.
Бал жыяргъа бал чибинле
Учдула батман ичинден.
Таш да, агъач да тиллене.
Сюрюуле чыкъдыла элде.
Булбул да – жазгъа жыр эте.

II

Мени уа къууандырмады
Былай хылыф келгенинг, жаз.
Да аякъ да урдурмады,
Сормай келип, ариу нияз.
Къыйын кёрюнсе да, алай
Жаныма келтирди къолай
Эл шошлугъунда жетген жай,
Сюймекликни келтирген ай.
Жангыз менмеми къыйналгъан
Жаны бар къуууаннган кюнде,
Жансызгъа да жан киргенде,

Ол ишге сансыз кырагъан,
Тюнгкеси юзюлюп эртте,
Жаным кесинми къарт этди?

III

Огъесе уа, былтыр ёлген
Чапыракъны къайтханына
Къууанмай, быйылны ёге
Эте болурму жанына;
Огъесе уа бу жангыргъан
Къудуретден айырылгъан
Бола болурбузму, жылла
Къайтмазларын эсге ала?
Огъесе уа, биз илхамлы
Тюшюбюзде озгъан жазны
Кёрюп, энтга излеп аны,
Буза болурбузму халны,
Ол айлы кечелерибиз
Жюрегибизни къозгъап, биз?

IV

Ма заман десегиз: халал,
Акъыллы Эпикурейле,*
Быллай кюннге бурмайсыз ал,
Левшин** жолгъа салгъан эрле.
Ма сиз да, – элли Приамла,***
Айсын кызла, сиз да – алай,
Иш къайнатхан, гюл чакъдыргъан
Жаз – сизни элге чакъыргъан;
Къууанчлы тюбешиулени,
Хычыуун кечелени да,
Тирнеклетген хар нени да, –
Чакъырады битеу элни;
Атлы жетсин аты бла,
Атсыз да – эр анты бла.

V

Сен да мин, халал окъуучум,
Омакъ тужур хачанынга,
Къышда безирей туруучу
Шахарынгы къой да, манга
Нёгер бол, – мени нанымы
Биргесине айланмалы
Суу бойнунда кёк агъачны

Шуулдаунда къууанчлы
Къзакъ Евгенийим кышыш,
Танягъа къоншугъа келип,
Анга тюберге тюзелип,
Ашырып туруучу элге
Барайыкъ. Кеси жокъ анда...
Да бир ызы уа болур да.

VI

Анда гюрен тургъан таула
Арасында къулакъ суучукъ,
Жёге къулакъдан къутулуп,
Черекге чабады, учуп.
Анда булбул – жаз ийнагъы,
Жыргъа береди тамагъын,
Чакъгъан улёкьугъа шаудан
Хапар айтады жашаудан.
Къарт наратла арасында
Къабыр таш тюбер – жазыулу:
«Мында, – тохтай кет, сен уллу, –
Ленский жатады къабырда, –
Замансыз кетген жаш поэт.
Жатхан жеринг болсун жаннет!»

VII

Ол ташны юсюнде гюлле, –
Ким салгъаны да белгисиз, –
Сериуон аяз юфгюре,
Тюберикбиз анга да биз.
Бир заманны эки тенг кызы
Айлы ингирде, айыпсыз,
Къучакълашып, сарын эте
Тургъандыла, келе-кете.
Энди уа ол къабыр – ёксюз,
Урладды жолчукъну да ханс.
Аны болмайын унутхан,
Къойчу къарт олтурур кеси, –
Бир – жырын тарта, бир – юзе,
Тоз чарыкъ кибикле тизе.

VIII. IX. X

Ленский, мени жарлы тенгим!
Кёп жарсымады кызы анга.
Жаш кызы, – атлыгъа терилип,

* Жашау зауукълукъда жашаргъа суйгенле,

** Левшин – эл жашаугъа табынган.

*** Трояны патчахы. Кесини сайлагъан

жолундан таймаз ючюн ёз жашауна эс бурмагъан.

Бушуун битеди ангы.
 Атлы аскерчи жаш аны,
 Ариу сёзле бла жанын
 Азат этди бушуундан,
 Кыйнап турган кыуумундан.
 Атлыгъа берилди жаны...
 Килисада, неках жыйрыкъ
 Кийип, амалсыздан – жарып
 Сюелгенин кёрдом аны.
 Мудах кырамында – жилтин,
 Эрни да – ишармиш эте.

XI

Насыпсыз Ленскийим! Кыабыр
 Кырангы шошлукъда кеси
 Не деген болур, ахыры,
 Муртатлыкны эшитген эсе?
 Огъесе, – кыйтмаз жеринде,
 Сезими кыатхан жюреги
 Сансызмы болур хар затха,
 Баш дунияны унутханлай?
 Башха туйюл арталлыда –
 Бизни боллугъубуз да алай,
 Жокъ болуп – шуёхунг, кыанлынг,
 Унутуп тос кыатынла да.
 Мюлк юлеше, асабала
 Керексиз сёз да кыозгъарла.

XII

Энди Ларинледе сёнгдю
 Оляны шаудан ауазы.
 Атлыны борчу – юсюнде,
 Мингсанда табылыр ызы.
 Тыялмайды кёз жашларын
 Кыарт ана, кызын ашыра;
 Тания да либизиреди,
 Жилигъан иш а этмеди,
 Ёлюм сызлыкъ алды бетин:
 Нюрю кыачып, мууалланды,
 Бары тышхары чыкыгъанда,
 Тания да алайгъа келди.
 Ашырды ол бары бла
 Жаш юйюрню, армау бола.

XIII

Тумандача кёрюне жол,
 Кёп кырап туруп ызындан,
 Энди жангызлай кыалды ол,
 Айырылып тенг кызындан.

Ийнакъ кёгюрчюн балачыкъ
 Кетди да, этди бек ачыу,
 Алып кетгенди кыадары
 Энди бери кыйтмаз жары.
 Ауана кибик, айлана
 Бош кыалгъан терек бахчада,
 Кёзю кёрмейди ол чакъда
 Бир затны неда адамны.
 Тыйып турган кёз жашлары
 Амалсыз эте жашауун.

XIV

Жангызлыкны иши – кыйын:
 Кюеди Тания жангызлай,
 Аны борбайларын кыыа
 Онегинни тасха ызы.
 Кёрлюк да болмаз ол аны,
 Кесини муртат душманын, –
 Кыарындашын ёлтюргенни.
 Поэт ёлдю да, суйгени
 Башханы кыйнуна кирди,
 Унутханды хар ким аны.
 Аны элеси аламны
 Кенгликлеринде эриди.
 Жарсыгъан да болур, алай
 Андан да кёп – унутханла.

XV

Ингир ала. Кёз байлана.
 Сууну да – шошайып сыры.
 Жырчы жыйын да былайдан
 Кетип, чабакчы отлары
 Суу боюнларында жана.
 Бёленип ай жарыгына
 Анда Тания бу кезиуде
 Айлана жангыз кесинлей.
 Сагышлы Татьяна тёшден
 Кёрдю Онегинни юйюн,
 Терекле ичинде элни,
 Акъ суу бойнунда – эниште.
 Алайда аны жюреги
 Терклендиреди жюйрюгюн.

XVI

Арсарлыкъ кысыды алайда:
 Барайым-бармайым эте:
 «Бары бир, ол жокъду анда,
 Юйню бир кёрейим», – деди.
 Энеди тёшден эниште,

Көрмей тийреде кишини,
Тегерек-башны сынчыкзлай,
Арбазгъа киреди алай.
Алайлай итле чапдыла.
Таня, элгенип, кыгчырды.
Ол кыгчырыгъы ачдан,
Сабийле чабып чыкъдыла.
Итлени терк кыстадыла,
Таняны гюрен алдыла.

XVII

Таня айтады, уяла:
«Бийни юйюн кёрлюк эдим».
Анисьяны, терк кьууулуп,
Сабийле тапдыла юйде.
Ол да келди, мычымады,
Юйню эшиклерин ачды.
Таня, жигитим кёп болмай
Тургъан юйге, шош, солумай,
Киреди: устолда – бильярд
Таягъы. Атлыгъа керек
Чыбыкчыкык – гымыжа тёшек
Юсюнде. От жагъа – арлакъ:
«Алайда юйню иеси
Олтуруп болгъанды кеси,

XVIII

Ленский да кыш ингирледе
Сыйлана тургъанды мында,
Берлакъ келчи – бир-бирледе
Чай иче, бу отоуунда
Жумушчуну ишлерине
Тынгылап, этгенлерине
Багъа биче, китап окъуй
Тургъанды. Атасы окъун
Мында тургъанды. Мени да
Унутмагъанды – бир бирде
Карт ойнап ыйых кюнледе.
Эски болмай ёлгени да,
Сыйлы Жерни къарынында
Рахат жатсын къабырында!»

XIX

Таня къарайды болгъаннга,
Кёзю къайры да жетеди,
Хар не да чексиз багъалы
Кёрюнюп, ахы кетеди.
Жарсыу ниязы кьозгъалып,
Устолда чыракъ жукъланып,

Кёп китап... Терезе аллы
Табада, кюйюз жабылып,
Орундукъ. Тышындан жизги
Жарыкъ урады. Кюз арты.
Лорд Байронну да сураты
Барды, сора – багъыр гинжи,
Къолларын, бирин бирине
Салып, сууалгъа берилип..

XX

Кетип къалалмай алайдан,
Кёп сюелди, даммырланып.
Кеч болду. Сууукъ хауада
Къарангы алды алайны,
Агъач кьулакъ суу жагъада
Къалкып, ай – таугъа жагъылып...
Кетер заманыды кызны,
Жарамаз андан кёп къалса.
Кетериги келмегенин
Букъдуруп, Таня, кючсюне,
Атланды, алай эсине
Келди алыргъа измини:
Бери келе турургъа онг
Беригиз деп тиледи ол.

XXI

Ачхышчы бла Татьяна
Айырылды, саламлашып.
Ол кёргени да татымай,
Эрттен, биягъы ашыгъып,
Келди да, шумсуз отоуда,
Бар дуняны унутурда,
Кеси кыалып, иеуа тёгюл,
Керек тнойюл эди ёкюл.
Сора, ал заманда сансыз
Этген китаплагъа болду,
Аланы окъургъа болду,
Окъуйду, болалмай ансыз;
Окъуй баргъан сайын жаны
Ача жангы дуняяланы.

XXII

Евгений а арт кезиуде
Къойду окъууну аз-аздан.
Эки-юч затны кесинде
Къойгъан эди къаргъанмазгъа.
Аланы ичинде – Байрон,
Эки-юч роман да барды.

Шёндюгю заман алада
 Тап суратланнганды. Адам –
 Кёргюзтюледи алаамат
 Тюз, болушуча – ма алай:
 Кылыккысыз серле, кёзбаула,
 Орам сёзлери – кёлкмаат.
 Буруш акыллы, терсебоюн,
 Билгени – болганны оюу.

XXIII

Окзуп бошагъан жерлерин
 Тырнаггы бла сызлагъан
 Белгилерине жюреги,
 Жюйрюгюн буза, къарагъан
 Татьяна кёреди туура:
 Онегин – неге эс буруп,
 Нени сюзгенин – тынгылап,
 Аланы барын ангылап.
 Эследи китап бетледе,
 Къалам бла тюбюн тартып,
 Неге эс бургъанын кьаты,
 Ангын-акылынын терлете:
 Эсгериу сёз да жазылып,
 Соруу белги да салынып.

XXIV

Ма энди ачылды кёзю
 Таняны керти ишлеге:
 Билди ким болгъанын ёзю
 Аны алдагъан кишини.
 Къужур адам эди, сейир
 Ол кесин алай сюйдюрген,
 Ибилис да, обур да – бир,
 Сёзю – ариу, мураты – кир.
 Биреуню сёзлерин алып,
 Урлап биреу айтханны да,
 Ариу сёлешип, хыны да
 Эте, жойкюнуп, къадалып,
 Ишин бардыргъан хадауус,
 Адамлыггы десенг – учуз.

XXV

Элбер тешилипми къалды?
 Керtimi ачылды бети?..
 Кеч да болгъанды эшикде,
 Аны сакълапдыла юйде.
 Анда – эки кьоншу бирге
 Таняны кьайггысын кёре:
 – Не этгин? Тая – жетген кьыз, –

Деди кьарт кьатын амалсыз, –
 Оля жашыракъды андан,
 Къыз жерин тапса керекди,
 Алай, кимге «хау» дерикди,
 Сёлешгенни артха бургъан?
 Къыйналгъан да – жангыз кеси,
 Мудахлыкъ басыпды юсюн.

XXVI

«Сайлагъаны бар эсе?..» – Ким?
 Буяновха унамады,
 Петушков а – андан да кем,
 Пыхтин да сёз алалмады,
 Ол а бир бек тилей эди,
 Кёп амал да излей эди,
 Алай кьурала барганлай,
 Ишни буз да кьой, – ма алай.
 «Да не кьарау? Москвада
 Къыз базаргъа тебирегиз,
 Анда биреуге тюберсиз».
 – Хоу бир да! Ахча уа – кьайда!
 «Жокъ эсе, ёнкюч берирме,
 Кёп тутсагъыз да, тёзерме».

XXVII

Карт кьатын аллай онгну бек
 Сюйюп, ишни кьолгъа алды,
 Москвагъа кьуранды терк
 Къызны орнатыр акылда.
 Тая ол жангы хапаргъа
 Болмады артыкъ эс бургъан,
 Хоу бир да, – элли кьыз, барып,
 Нек кюлдюреди шахарны,
 Айбатланып, омакъланып,
 Айтырыкъ сёзле да излеп,
 Нетеме да, – мени эслеп,
 Москвачы кокаланы
 Кюлдюрюп кесиме? Угъай,
 Сюеме мында кьалыргъа.

XXVIII

Кюн чыгъаргъа энди ол да
 Кьобуп, кетеди талагъа.
 Хычыуунду онг да, сол да,
 Сюйюп айтады алагъа:
 «Кечгинлик беригиз, тюзле,
 Агъаргъан тауларым, – сиз да,
 Сиз да, жашил орманларым,

Кёкню да кёк бояулары;
Жарыкь кьудуретим, сен да,
Кечгинлик бер, айып этмей,
Болалмайма мындан кетмей,
Сюйюб а кетмей эсем да.
Къайры бара болурма мен?
Къадарым не берир экен?

XXIX

Энди заманы эркинди.
Тёшлемесин, шауданчыгъын
Жокълайды хычмуун, келмей
Болалмайды алайчыкьгъа.
Таня, эски танышларын
Тапханча, таш-агъачларын
Тансыкълайды, ариу айтып.
Да жай да кюнюн кысхартды.
Алтын кюз а жетди, толкъуп.
Кёп да турмай, шимал хауа,
Къара булут сюрюп, халны
Тюрлендиреди, кыш кьоркъуу
Келтирди суукъ азын –
Акь кышха жетгенди жазуу.

XXX

Ол а, келип, гулмак-гулмак
Чёкдю эмен бутакълагъа,
Бауурланды, толкъунлу акь
Кюйюз болуп, талалагъа.
Суу жагъаларын кёпчютюп,
Суу шорхаланы ёчюлтдю.
Кыш юшютген бетин ачды,
Бюсюредик аллай кышха.
Таняны жүреги эди
Анга чырт бюсюремеген,
Аны кёрюрге суймеген,
Чыгъарыгъы келмей юйден.
Къар жаудурмады юсюне,
Кертилей къалды эсине.

XXXI

Кёчюп кетерик кюнлери
Озгъан окъуна этдиле:
Чаналаны эскилерин
Жангыртып, тап бегитдиле.
Юч чанада юйчюклеге
Ташыдыла хапчюклерин:
Адырла, шинтикле, кюбюр,
Ууакь-тюек дуня бла бир,
Чалдишледе адакъала,
Тазла, чоюнла, чолпула,
Банкалада кёгет суула, –
Бир бири юсюне къалап.
Къулла, къарауашла, – жиялп,
Бийчелерин суйюп, сыйлап.

XXXII

Чанагъа онсегиз геуел
Атны келтирип жекдиле.
Къозгъалыпды бу эрттен эл,
Арба башчыла, жүкчюле.
Сакъаллы къарт, алда барлыкь
Сылтын атха минип, кылыкь
Этди – къул да, къарауаш да
Абын-сюрюп чабышады
Бийчелерин ашырыргъа.
Жолоучула минип, чана
Учуп чыгъады, тышына:
«Кечгинлик бер сен къаршынга,
Суйген жерим, ахыр чакъда...»
Таняны кёз жашы акъды.

XXXIII

Заманыбызны чеклерин
Бир кесек узакьгъа элтсек,
Эслилени эсеплерин,
Оюмларын тергеу этсек,
Беш жүз жылдан сора жолла
Бюгюнден эсе тап болуп,
Россейде суйген жеринге,
Жунчумай болур жетерге.
Турч кёпюрле жагъаланы
Байлап, кечиу да изленмез,
Таулада да ишленир кез,
Суу тюрюнде журт багъана
Орналыр да, хар тийреде
Ашханала сюелирле.

XXXIV

Бюгюн жолларыбыз – сокъмакъ,
 Кёпюрлерибиз да – чирип.
 Станчала да – къара къасмакъ,
 Кёзюнгю къысырмаз чибин.
 Жер да жокъ ауузланьыргъа,
 Къагъыт бар, ашла жазылгъан,
 Ол а – аууз сууларынгы
 Келтирип, бош сукъландырыр.
 Элледе уа – къолдан уста
 Кишиле, отха жылына,
 Бузулгъан жерге жамаула
 Этедиле, турмай бошдан,
 Ата журтну жол чунгурун
 Махтай-махтай олтурула.

XXXV

Къыш десенг а – къыш жол ызла,
 Жолоучулюкъ тынчы анда,
 Магъанасыз сыйдам назму
 Кибик, жол да тюздю къышда.
 Арба башчыла – устала,
 Уллубабан жюйрюк – атла.
 Къычырымла – кёз алдагъан,
 Къаратадыла аллагъа.
 Тая ашыкъмайды, айхай,
 Жолланы терк тауусургъа,
 Сагъышларындан сууургъа.
 Хылыфсыз барады алай.
 Жол арытды ол жети кюн,
 Эригирча эди эркин.

XXXVI

Къысхара келеди жолу.
 Ма кёрюнедиле, кюе
 Москваны алтын жорлу
 Килиса башлары кюнде.
 Толу ачылды да манга,
 Жашла, бек къууандым анга:
 Терекле, къонгуроу тилле,
 Гюрен тургъан бийик юйле.
 Алай тюшюрюп къадарым,
 Кенде болгъанымда сенден,
 Дайым тургъанса эсимде,
 Москва. Орус адамгъа
 Хычыуунду сени атынг,
 Сенденди аны хар заты.

XXXVII

Пётрну кермени мудах
 Сюеледи эменлиде.
 Москваны, кюйсюз мулжах
 Наполеон келгенинде,
 Эсирип хорламларындан,
 Сёзсюз тобукъландырыргъа
 Умут этип, исси къапды.
 Москва уа амал тапды –
 Тобукъланып тюбемеди,
 Андан эсе кюйсюн отда,
 Ол намысды деген чотда,
 Ёртен жакъды, тюрленмейин
 Ниетине, андан бери
 Къала – ёхтемлик дебери.

XXXVIII

Сау къал, Пётрну кермени,
 Отну-ёртени шагъаты.
 Ма застава да кёрюндю,
 Къар тешелмелеге бата,
 Чана Тверская орамгъа
 Кирди – ой, анга къарагъын! –
 Къарты, жашы, тюкен-мюкен,
 Саудогерчи, сатыу этген,
 Бухарачыла, сабийле,
 Къзакъла, тоханала да,
 Шенала, дарманхана да,
 Жанбашланып тургъан юйле,
 Къабакъ бужукълада арслан
 Суратла, чаукала басып.

XXXIX. XL

Бу рахатсыз орамда бир
 Эки сагъатны айланып,
 Харитонья тийреде кир
 Орамчыкъгъа келди чана;
 Анасыны къарт эгечи
 Тёрт жыл тешекде – келгинчи
 Анга келди, къонакъ болуп.
 Кёзлюкюлю зыккыл къалмукълу
 Ачды эшикни алагъа.
 Диванда жатыпды ана
 Эгечи, – къууанды анга,
 Кюреше ёрге къобаргъа,
 Тюбешдиле ала, жиляп,
 Бир бирни къуачакъгъа жыя.

XLI

– Ханыша!
«Pachette!»* – Алина! –
«Къайданса? Къачандан бери
Кёрюнмегенсе! Алыкба
Турлукъмуса? Ой, аперим,
Олтур былай! Жеринг – хазыр...»
– Бу уа Татьянады – кызым. –
«Татьянамы? Келчи жууукъ,
Тюшомдемиди бу заууукъ,
Эсеймисе Грандисонну?»
– Грандисонму?... Грандисон... Хау!
Къайдады ол? Айтчы кысха.
«Москвада. Симеонну
Юйюнде. Ол эки башлы
Этгенди дейдиле жашын.

XLII

Ол а... Охо, аны артда
Айтырбыз хапарын толугу.
Хапар да ал жууукъладан,
Мен айланалмам – къарт болдум,
Тутмайдыла борбайларым.
Сен да жол келгенсе, арып,
Кел солуюкъ, тынчайыкъ...
Кечди, бир бирни аяйыкъ.
Ачыгъа угъай, къууанчча
Окъун къалмады кюч, айхай,
Къартлыкъ кысханды ма алай,
Бой салмай къарыу жокъ къачха...»
Алайда, бир терен жетел
Тарып, аны онгусуз этди.

XLIII

Танягъа саусузну ариу
Сёзю хычыуун кёрюндю,
Алай жаны тартып ары,
Жерсинмейди жангы жерге;
Къуу тёшек, кёрге жууурган,
Алай батмайды жукъугъа,
Тангны килиса къонгуроу
Титиретип келе къуру.
Таня, къобуп, терезеге
Капланады, танг а – жизги,
Туурада кёрмейди эски
Журтун, таласын, ёзенин.
Кёргени уа – жангы арбаз,
Ат орун, аш юй, танг а – саз.

XLIV

Жууукъ-ахлугъа жол салып,
Тюбетир ючюн къартлагъа,
Элтип Таняны кюн сайын,
Танытадыла алагъа.
Ала да узакъдан келген
Жууукъ кызыларына, бирден
Жарыкъ тюбей, къууандыла:
«О, къалай ёсгенсе былай!
Мен кесгенме киндигинги!
Мен болганма аналгыгын!
Мени эсимде кылыгыгын!
Манга болганса бек иги!»
Къартла барысы да бирге:
«О, къурусун къартлыкъ деген!»

XLV

Турадыла бир тюрленмей,
Алгынчадыла хар къайсы:
Ана жууугъу Елена
Алышмагъанды боккасын,
Лукерия бет бояйды,
Люба – ётюрюк айтады,
Эсин жыймагъанды Иван,
Семён – ёледи кыызгъанчдан,
Пелагея Николавна
Мосьё Финмуш нёгерине
Кертиди, аны эрини
Билгени уа – клубда ойнау,
Тели жууаш, бир ичгенде
Артыкъ ичер экеуленден.

XLVI

Къонакъбайланы кызылары –
Москваны кёзюрлери –
Кокаланадыла, къарап,
Тюбюнден башына дери:
Элли кыызча – кёрюношо,
Сейир кёрюнеди юсю,
Акъбет, арыкъ, узунбой кыыз,
Алай, туююлдо акъылсыз.
Сора, эгеч къаннга кирип,
Ачылдыла анга ала,
Уппа да эте, къучакълап,
Юйлерине да келтирип.
Ачылдыла кыыз тасхала,
Эгечлик къазан асханда.

*Пашенька (франц.)

XLVII

Кеслери, тенг кызлары да
 Этгенлени айтып толу,
 Кыз кока хапар кызады,
 Туугъан эгечлеча болуп.
 Таняны да, кеслерича,
 Толу хапарын берирча
 Этерге сойдюле алай,
 Тая уа, тынгылагъанлай,
 Олтурады, эшитгенин
 Жаны аз да кябыл кёрмей,
 Тасхасына да жол бермей,
 Теренде тутады тинин.
 Не ачыуун, не кьууанчын
 Кишиге да ачмайды чырт.

XLVIII

Тая тынгылайды шумсуз,
 Ары жыйылгъанла бары
 Айтадыла ушагъыусуз,
 Бир мыстысыз да хапарла.
 Адам эсге алыр кибик,
 Тап, айтсала да ётюрюк,
 Бир сёз чыкмайды, таланган,
 Тая не этсин да анга!
 Кюнню кёзюнде жангылып
 Айтсала уа бир эсли зат,
 Алай ала – андан узакъ,
 Туююдюле ол акъыллы.
 Не лакъырда жокъ, не оюн,
 Эсленмейди бир тюз оюм.

XLIX

Танягъа къарт жашла оспар
 Къарайдыла ат белинден,
 Аны сёзюн этип, хапар
 Айтадыла бир бирине.
 Бир чамчылары Танягъа
 Базды онг кёзден къараргъа,
 Ол, таянып эшик жаннга,
 Назму хазырайды анга.
 Таняны кёрдю да, аны
 Къатына Вяземский чёкдю,
 Дунияны ариуун тёкдю.
 Алайда эслеп ол халны,
 Бир къарт, жалгъан чачын тарай,
 Таняны башлады сурай.

*Трагедияны тейриси,

** Комедияны тейриси,

***Тепсеуню тейриси.

L

Мельпомена* трагедиясын,
 Жалгъан кийимлерин силке,
 Кёргюзтеди, – ким къарасын
 Анга, сансыздыла кёпле.
 Талия** уа къалкъыу эте
 Турады ма ол кезиуде,
 Жалан да Терпсихорагъа***
 Къаныгъадыла къараргъа
 (Алгъын заманда, бюгюн да
 Алай болгъанды жашауда),
 Мында хар бири жаншаудан
 Къутулалмайды бютюн да.
 Къарап да къойса уа киши,
 Хар кимни да – кеси иши.

LI

Тепсеу ингирде да барды, –
 Халкъ басынып, халек кызыу.
 Тепсеуде сюзюле бары,
 Экеу-экеу кызла, жашла.
 Женгил жыйрыкълы къумарла,
 Анда-мында жыйын жырла,
 Омакъ, айбат келинликле, –
 Кёз ачып ол сейирликге.
 Кючбюсюреу жашла мында,
 Ангкъытыкъларын кёргюзте,
 Аланы да киши истеп
 Туююл. Бош заманларындан
 Эригип, атлы аскерчи,
 Муратын тапса – кетиучю.

LII

Кёпдю ариу жулдуз кёкде,
 Къумарла кёп Москвада.
 Ёмюрде да болмаз кёрген
 Ариуурагъын а айдан.
 Да ма мен назму атаргъа
 Базынмай, кёзюм къарагъан,
 Къатынла, кызла ичинде
 Биреу барды кёз юсюмде, –
 Жерни басып ачытмазгъа
 Кюрешгенчады атлашы,
 Суюмекликни кёзю-къашы,
 Амалсыз этеди, кьозгъап.
 Болду. Тамамды. Оздурма –
 Акъылдан шашдыргъан болма.

LIII

Бир бирни танымай, болгъан –
Тепсеу, оюн кызып кючлю.
Ана эгечлери бла
Таня кеси бир мюйюшде.
Къарайды ол, жугъ а кёрмей,
Болгъан ишге бюсюремей,
Хауа эсин сасыгады,
Жюреги элге таргады.
Эллиле блады жаны,
Шауданчыкъ къонгуроууна
Элини шош орамына
Тансыгъы таргады аны, –
Анга ол биринчи кере,
Ышара, тубеген жерге.

LIV

Кенгкет акъылы шашады, –
Унутду къайда болгъанын.
Бир инарал а ашайды
Кёз къарамы бла аны.
Ана эгечлери кёрюп,
Кёз кыса ала бир бирге,
Шыбырдайдыла Танягъа:
– Кёзюнгю жетдирчи солгъа.
«Солгъамы? Кимди ол? Кимге?»
– Ким да болсун, – ары къара,
Гурушха болма, ауара,
Аскер кийимли экеуге,
Бир – сенден кёзюн алмай...
«Ким? Ол гёбел инаралмы?»

LV

Былайда хорлады ол мен,
Сюйюп, жыр такъгъан Татьяна.
Энди жолну тюрлендирген
Этейик, муратдан таймай...
Хы, бир сёз аны юсюнден:
Мен жаш тенгими, кесиме
Кёрюп, адетин, кылыгъын
Туура этиудю акъылым.
Илхамым, ол жолгъа мени
Салдын, энди шашдырмай элт,
Этген нюзюрюме тубет.
Хо да, бу жюклю келгеним
Болду, – классицизмге бой
Салгъанма, ал сёзюмдю ол.

Сезизинчи башы

I

Жаз бахчалары Лицейни
Жанымы ырахат этген,
Сюйюп окъуп Капулейни,
Цицеронну уа суймеген
Заманым – бир тынч ышыкъда,
Къанкъазла бери ашыкъгъан
Кезиуде илхамым, келип,
Этеди манга иелик.
Студент отоуум жарыкъ
Болду. Илхамым а – анда
Жаш гынттыланы ачардан
Болуп, жазама мен барын –
Эски тарых кюнлени да,
Суймекликден кюйгенни да.

II

Ол тёрлю болду элдеде,
Жазгъанларымы терк ала;
Къарт Державин да эследи,
Ёле туруп да сакъ бола.
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

III

Мен а, суймекликни жорукъ
Этип, аны оноунда
Сайлап кёпле баргъан жолну,
Илхамыма бойсунудуруп,
Элтдим жашау къаугъалагъа,
Къара къатыш къаукъалакъгъа;
Илхамым а илхамлыгъын
Багъышлап кюйдю алагъа.
Вакханка, алгъыш аякъны
Алып, къонакълагъа жырлай,
Къалмаз ючюн андан кюрлай,
Къарт жашла да сыйлай аны.

Мен а – тенгле арасында
Къууана суйген кызымдан.

IV

Тенглерим бла, къош болмай,
Кетдим кенгнге, ызымдан – кызы.
Мени Илхамым а къоймай,
Кесим да болалмай ансыз,
Сыйлы хапар айта эди:
Кавказны ингирлеринде,
Ленорача, ай жарыкъда,
Биргеме болгъанын анда,
Жагъасында Тавриданы
Тенгиз таралыугъа элтип,
Тынгылатханын, терилтип,
Жырына Нерейданы,
Ол жыр а Рабийибизге
Салауат эди – халкъ тизген.

V

Унутурча ара кентни
Кылыкъсыз безиреулерин,
Молдованы этегинде
Кёчгюн чатырлагъа кире,
Алада жашагъанлача,
Кийик кылыкълы болгъанча,
Ёз тилин да харам эте,
Кеслерича бола кетди,
Аулакъ адетде – акъылы...
Алай, тюрленди бир чакъда, –
Табылды терек бахчамда,
Бир элчи келинлик кыллды.
Къарамы – мудахлыкъ табы,
Къолунда француз китабы.

VI

Ол илхам иеми мен да
Ёзден тюбешууге элтдим,
Бу ариугъа хар кёрген да
Илинир деп, ажым эте.
Тизилип бай эсирикле,
Дипломатла, аскерликле,
Кокала да, – ол туурада,
Халгъа къарай, чёгюп къалды;
Къарайды дауур жыйыннга,
Бир бирни озгъан айбатла,
Юйню иесине татлы
Сёзле айта, тынч жыйыла
Келген жашла, кызыла таба
Ышырыла жер тапханла.

VII

Гинязланы сабыр, лакъап
Ушакълары кёллендирип,
Жаратды ол, жашла, къартла,
Чынлыла, чынсызла да – бир.
Алай, кимди ийнолайда,
Бу сыйлыла арасында,
Тыш адам кибик кёрюнген,
Сёзге къатышмай сюелген?
Бетинде бир эригиулюк,
Сансызлыкъ да бар. Кимди бу?
Евгений ишмиди, табу?
Тейри, олду, ол киеулюк,
Танылады къарамындан.
– Эрттеденми болур мында?

VIII

Тюрленген болурму бираз?
Огъесе тюрленмедими?
Несине болур энди баз?
Жангы сюн келтирмедими?
Кимди ол бюгюн? Мельмотму?
Огъесе уа – патриотму?
Дин ахлусуму, динсизми?
Гарольдму не уа – бетсизми?
Огъесе уа, сени, мени
Кибик, бир огъурлу жанмы?
Мен а, эскиге ышанмай,
Сайла дейме бюгюнлени.
«Иги таныймыса», десенг:
– Хау... угъай да, дейди эсим.

IX

– Да сора сен анга къара
Нек жагъаса, ёчюкленип?
Элни сёзюн биз да къуру
Этгенибиз ючюннгеми?
Огъесе уа чёрчек жашлыкъ,
Бир бирде сёзюнден шашып,
Бир болмачыны бёрконе
Узальп, атдымы кюлге?
Огъесе уа омакъ сёзю
Керти ишге санагъанлай,
Эссиз – огъурсуз болгъанын
Билмеген болупму тёздюк?
Огъесе болумсузлукъму
Баш болду бизге, буюкъмай?

X

Насыплыды – жашлыгында
Жашлыкъ эте, марда билген.
Кеси кѳрген жашауундан
Иги дерс ала да билген;
Тюшоне артыкъ ийнанмай,
Бир затдан да кери къалмай,
Жыйырмада жюйрюк болгъан,
Отузда юйюрлю болгъан;
Эллиуде – бар борчларындан
Толусунлай азат болгъан,
Къол къыйыны бла, алгъа
Болуп, халкъгъа къошулалгъан;
N. N. деп, атынгы айтып,
Бере туруп кибики махтау..

XI

Къыйынды бююн эскерген:
Бош берилген эди жашлыкъ,
Ыспассыз кетди ол кери,
Алдаулу кетди, ажашып;
Ахшы муратларыбыз да,
Уллу къууумларыбыз да,
Эрип, чирип кетдиле терк,
Кюзде чапыракъла кибики.
Къарайма да, жокъду энди
Ашдан-суудан башха къайгъы,
Жашау, – тѳреча, бир агъым,
Бир мыстысыз кѳрюнеди.
Жыйын оюмгъа келишип
Тюйюл эсенг, этме ишин.

XII

Эл сѳзлюго болса башынг,
Тынч туююлдоу жамауатха
Кѳрюннген (этчигиз сагъыш),
Намыс а къайтмайды артха;
Тели деп, не телилеге,
Ибилис деп, ибилисге, –
Бирине да къошулалмай,
Онегин (ишин башлайма),
Атышда татлы нѳгерин
Ёлтюрюп, жыйырма алты
Жылында, ол аман атлы
Болуп, жашауну кѳргени
Жокъду, – не иш, не къатыны,
Сюелир кибики къатында.

XIII

Тынгысызды, къайгъылыды,
Жер алышыр амал излеп
(Барды анга табылгъан да,
Толу разы болуп кеси).
Ол къойду эл табаланы,
Орманланы, талаланы,
Къан жугъу ауана кесин
Таныгады, жолун кесип.
Ол – жокъ, бу – жокъ, желни элеп
Айланыугъа кесин берди,
Алай, ол да эрикдирди,
Эрикдирип, къайгып келип,
Тюшдю бютюн да тереннге,
Чацкийча, – отдан ѳргеннге.

XIV

Къуш-муш къабынды алайда
Адамланы арасында:
Ариу жан бери атлады,
Ийнаралы да – ызындан;
Сабыр келеди, ашыкъмай,
Мудах да туююл, жарыкъ да,
Къарамы бла кишини
Сынчыкъламай, ол кесини
Деберине да къайгъырмай
Келеди, андагыыладан
Айырмалы болмагъанлай,
Не куюсюнмей, не къагъылмай;
Огъурлулукъну сураты
Кибикди, болса сурагъан.

XV

Къызла бирден алгъасынып,
Къарт бийчеле да – ышарып,
Жашла уа, – ууалып, сынып,
Къарамына битип бары;
Къызла аны аллы бла
Озадыла, къымсыз бола,
Жангыз ийнаралды анда –
Кѳлю кечиннген аламда;
Суу суратды да демезсе,
Алай аны не азчыкъ да
Табалмазса бир чыбын да,
Бир затын да эслемезсе, –
Лондончула vulgar* дерча,
Биреулен айып этерча.

*айыплы, бедишли.

XVI

Ол сёзню сюеме, алай
 Кёчюрген а эталмайма,
 Бизде ол тюбемей кялып
 Кялсын, – эсиме алмайма,
 Бир чамда жар аулу сёздю...
 Къызны кетермейим кёзден,
 Юйню кьюатдан толтура,
 Олтурады ол столда,
 Нина Воронскаяны –
 Клеопатраны – къатында.
 Омагына да къатылып,
 Нина озалмайды аны,
 Не бек жылтырап турса да.
 Аны Татьяна озады.

XVII

«Олму болур! – деген даммыр
 Оюм жашны алды ангын, –
 Хоу бир да, элни кюялыр
 Демейме», – деп битди анга –
 Татьянагъа – Евгений, кёз
 Кёргенни да тутмады эс...
 «Кимди ол? – деп сорду бийге, –
 Ма ийнолайда кёрюннген,
 Ушакъ нёгер испанлыгъа?»
 Тикленди да бий нёгери:
 – Келмейсе да быллай жерге,
 Къалай боллукъса таныргъа.
 Кел танышдырайым, таны.
 «Кимди, айт?» – Мени къатыным. –

XVIII

«Къачан жетишдинг алыргъа?»
 – Эки жыл бола келеди.
 «Кимни?» – Таняны. – «Ларина!»
 – Танышмыса? – «Къоншум эди».
 – О, кел сора. – Бий къатынын,
 Жууукъ келтирип къатына,
 Евгений бла танышдырды,
 Ол да эс отун ышырды...
 Бетине къарагъанлыкъгъа,
 Бир кылы тесе уа аны,
 Алайлайды бети, саны, –
 Алгъындача, таплай кялып.
 Баш ура ийилгени да,
 Субайы, кийиннгени да.

XIX

Абызырагъан дегенинг
 Эсинде иш да болса уа, –
 Не къашыны жокъ тепгени,
 Не эринлерин кыысса уа!
 Онегин анга жумушакъ
 Жанлайды башларгъа ушакъ,
 Таня уа, – тюйюл алгъыннгы,
 Не адеги, не кыылыгъы;
 Сёзю тамакъгъа тыгъылды.
 Таня сорду: – Къачан келдинг?
 Къайда эдинг, не жерледе? –
 Сора эрине бурулду.
 Онегин сирелип кялды,
 Агуман болуп, алайда.

XX

Сиз билесиз – бу китапны
 Ал жанында айтылгъанча,
 Заман да, амал да табып,
 Онегинни, жалыннганча,
 Насийхатына тынгылап,
 Кеси, ызындан тагъылып,
 Къагъытла да жазып тургъан
 Танямыды бу арт бургъан?
 Ол кызчыкъмыды, огъесе
 Тюшюмдеми кёрюнеди?
 Кесими тапдырмай мен да,
 Ол да мени бек кюсеген?
 Ол кызмыды бюгюн сууукъ
 Сёлешген, ортаны бузуп?

XXI

Кетип кялды къонакълыкъдан,
 Башын алып, юйюне ол,
 Жанын терен сагъышлыкъдан
 Азатларгъа табарча онг.
 Жукъу келмей, кючден кялкъып,
 Уянса – аллында къагъыт..
 Анда уа – ол N бий аны
 Къонакълыкъгъа чакъыргъаны.
 «О, Аллах, арымы? – деди, –
 Бусагъат хазыр болайым,
 Заманында табылайым».
 Тайышып кетерге жетди.
 Неди бу? Жангъдан келип
 Ишми кялгъанды суймеклик?

XXII

Онегин сагъат марданы
Санап турады, ашыгъып.
Сагъат онлагъа къуранды,
Къууулду, юйюнден чыгъып.
Ол бийче отоугъа кирди,
Таняны жангызлай кёрдю.
Бир кесек турдула бирге,
Сёз а тапмай сёлеширге.
Онегин – абызырапды,
Таня соргъанны да кючден
Ангылап, кюе ичинден,
Олтурады, билмей зат да.
Бетине битип Таняны,
Аны уа жокъ къайгъыргъаны.

XXIII

Эри келди. Бетден-бетге
Бу тюбешиулерин юздю.
Ол Онегин бла эртте
Этген «ишчиклерин» сюздю.
Жарыкъдыла. Къонакъла да
Келип, бир бирни жокълайды,
Оюн, кюлкю, лакъырдала,
Чамла – отларын жакъдыла;
Бийчени къатында сылыкъ
Сёзле жюрюмей, адеплик
Къазан асып, сёз да – кепли;
Хар ким да бир бирни сыйлап.
Сасытмай къулакъны бир сёз,
Быллай ушакъ тутады ёз.

XXIV

Ара кентни сайламасы
Жыйылгъаны ючюн бери,
Хар бири – элде намыслы,
Хар бири кемсиз деберли.
Бардыла къарт бийчеле да,
Сур бетли кёрюнселе да,
Халалла. Бир-бир кокала
Бир тюрлю сууукъ къубула;
Ёре къуллукъчу да барды,
Къыраллыкъдан хапар айтхан;
Къалын акъ бурмалы къартха
Эс бур, – бир келбетли къартды,
Сёзю, къылыгъы, – хар неси
Акъллылыкъны белгиси.

XXV

Бир жуйюсхан да бар эди,
Дуниягъа разы болмагъан:
Чай келди, – бюсюремеди,
Чурумла жакъды къызлагъа,
Ушатмады жашланы да,
Тюзню, тасха жашауну да,
Жюрюген сёзню, урушну,
Къатынына да – гурушха.
.....
.....
.....
.....
.....

XXVI

Протасов да мында, аман
Адамлыгъын сау эл билген,
Альбомлада къоя жазма,
Къаламларын тюгендирген;
Эшик юсюнде – тепсеюню
Къанын ичиучю сюелип,
Суратха тюшерик кибик,
Сымарланып, мёлек кибик;
Сёлеширге да кюсемей,
Сюеледи бир жолоучу,
Ышарып, бусагъат учуп
Кетериклей, жан истемей.
Аны да андагъыладан
Киши сормады алайда.

XXVII

Онегин а ол ингирде
Танядан кетмеди узакъ,
Алгъыннгы ийменчекликден
Къалмагъанды анда бир зат;
Энди ол кюнтиймез бийче,
Мёлеггеча багъа бичип,
Тейриси кибик Неваны,
Кёрге эдигиз бир аны!
О, адамла, эрттегили
Хауагъа ушап барыгъыз,
Эрикдирип тапханыгъыз,
Жангъдан излейсиз тенгле, –
Керахат кёгетни кюсеп,
Жаннетни алмайсыз эсге.

XXVIII

Нечик тюрленгенди Таня,
 Жанашып жангы халына!
 Бийче адетинден таймай,
 Кеслери кибик айлана!
 Бу ёхтем, бу кючбюсюреу
 Адамда кыыз кьанны биреу
 Эслерми? Халкьны ийнагьы –
 Бумуду жашны кьыйнагьан!
 Энди жашны кече-кюн да
 Аллына кьарайды кеси,
 Мёлек келгинчи уа, эси
 Кёкде айгъа ёкюнеди,
 Табып кемсиз суйген жашын,
 Байларча анга жашауун.

XXIX

Сюймеклик кьартны, жашны да
 Бирча терилтеди, алай
 Жашха ол терк жанашады,
 Сабанлыкьгъа – жаз аязлай...
 Сюймеклик кызыу, жауунда
 Сериуон таба, жуууна,
 Ёлюмсюз жашауун кёгет
 Кьоллу этеди, ол – адет.
 Алай, кеч келген сюймеклик
 Жылланы сур бурушларын
 Хорлап, хазна болушалыр
 Терек болурча кёгетли, –
 Кюз гуахы кёк таланы
 Жипиге бурур, толанлап.

XXX

Не сёз, – Онегин Таняны
 Сабийча суети кемсиз,
 Андан умут юзмей жаны,
 Эрип, таусады кесин.
 Акьылындан тайгьан кибик,
 Кюн сайын юйюне келип,
 Ауана болуп, Таняны
 Ычхындырмайды табанын;
 Кёрпе боюнлугьун аны
 Имбашларына аталса,
 Кьолу кьолуна кьатылса,
 Нысыбын табады жаны,

Кьол жаулугьун жерден ёрге
 Алса, кёлю ётюп тёрге.

XXXI

Ол ызындан тюшгенликге,
 Аны Таня кенг тутады:
 Юйюнде тюбегенликге,
 Артыкь этмей кьонакьда да,
 Баш булгъап кьояр бир бирде,
 Бир бирде – чырт да кёрмезден.
 Кокаланган деп да тойюл.
 Эл да тюбемейди кюйлю.
 Онегин а – кюе, бише,
 Тауусулады, эрийди,
 Таня уа – бютюн кериди.
 Ёпке ауруу тапды киши.
 Кёрюн деселе дохтургъа,
 Ол а гарала* буюра.

XXXII

Жаш а мычыйды, бармайды,
 Сюйгенине тюбер ючюн.
 Таня анга эс бурмайды,
 От алып эсе да ичин.
 Онегин, ауруу кызыуу
 Кьысса да, торсугьуп, кызыны.
 Ызындан, саудан да кьаты,
 Тюшгенди, элни кьаратып;
 Бийчеге кьарьусуз кьолу
 Бла тырнайды ол кьагьыт,
 Таза амалсызгъа кьалып,
 Болмаса да хайыр кьоллу,
 Ол жазгьан кьагьыт ма буду,
 Айтханы уа жазьууду...

ОНЕГИННИ ТАТЪЯНАГЪА
 ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫ

*Билип турама жанынга
 Тиеригин бу жазгьаным.
 Къанынг бютюн кьайнар манга,
 Кьозгьалып ачыу жагьынынг.
 Не излейме? Не сурайма?
 Болалмайма аны айтмай.
 Кьолунга береме сылтау
 Манга этер кибик сен дау.*

*Алгьын сьулугьунда чып табылгьанны, Кавказ жанына буюруп болгьан-дыла, гара суула бла бакьдырыгьа, «на воды» дегенлери олду. Пушкинде да – алай.

*Бирде санга тюбеп, сени
Кёзюнде эслеп ингилини,
Ийнанмагъан эдим анга,
Жашлыкъгъа изим бермедим,
Азатлыгъым, жукъ кёрмейин,
Къурурча кёрюндю манга.
Бизни айыргъан дагъыда...
Ленскийни ажым ёлгени.
Жюрегим а, адыргъдан,
Къуу этген эди кёлюмю.
Ол элде бир бырнак адам, –
Азатлыгъымы кёрдюм мен*

*Багъалы жашау насындан.
Уллу жангылгъан эдим мен...*

*Угъай, – кюн-кюнде да сени
Кёрюю, ызындан да болуу,
Сенде ол кёз киртиклени
Ойнагъанларындан толую,
Сени сёзюнге тынгылау,
Агъачынгы ишленнгенин
Кёрюп, эсинги ангылау, –
Ма олду насып дегенинг.*

*Аладан къурлай къалдым да,
Ызындан тюшдюм амалсыз.
Хар сагъат да багъалыды,
Озадыла бек хайырсыз
Манга буюрулгъан кюнде,
Алайсыз да болмай кюйлю.
Тюбедим ёлюр тюгюме,
Алай, хаятны созалыр
Ючюн мен санга тюнюмде
Тюберигиме ышандыр.*

*Къоркъама, бу жалыннганым
Сур къарамынга тюбер деп.
Сора, ичингден алынып,*

*Акъылынг манга тебер деп.
Бир билге эдинг сен, – къалай
Къыйынды сюймеклик кюсеу,
Къанынг тамырында къайнап,
Жюрегинг а бола кесеу;
Тобукъларынгы къучакълап,
Жиляр эди игисагъан,
Терслигими жулуп, акълап, –
Къайда андан уллу саугъа;
Андан сора, суууп сен да,
Сёзюбюзню тынч, ырахат
Айтырча болуп, кёп сагъат
Олтургъаным кёрсем да
Тамам эди. Алай кесим
Кесиме ётюрюк айтмам:
Оноун эт, жаным – жесир –
Сени къолунгдады тамам.*

XXXIII

*Жауаб а жокъ. Энтта жазды,
Анга да, не ючюнчюге
Жауабы жокъ. Жаш а, базып,
Барды бир жыйылгъан жерге.
Кирди. Кёрдю. Ол а – бир сур,
Къарамы, – айланмай, обур,
Ёмюрде да кёрмегенча,
Ким экенин билмегенча.
Жаш а жалынчакъ къарамын
Тикди анга, алай жокъду
Не аз да жумушакълыкъ да,
Жокъду бир тюрлю къайгъырыу.
Сорса уа эсенлик, саулукъ,
Хоу бир да – жалан буз сууукъ.*

XXXIV

*Ким биледи, къоркъуп ишми
Эте болур эди алай:
Эрими, башха кишими
Ортасын Онегин бла
Кёрюрле деп. Да – не? Кетиу.
Кесине тырман да этип,
Сагъышлагъа тумаланды,
Жашыртын кетди да къалды.
Кеси жангыз отоуунда
Олтуруп, эсгереди бар
Болгъанны жашлыгъында, хар
Зат да кеси орунунда:
Жашлыкъ «аурууу» – кёзбаусуз
Ачхан эди мынга аууз.*

XXXV

Окьюйду, амалы кьуруп,
 Тапханын – Гиббон, Руссону,
 Манзони, Гердер, Шамфону,
 Madame de Staël, Биша, Тиссону,
 Окьуп чыкьды – битеу Белни,
 Жазгъанларын Фонтенелни,
 Бир кьауумланы бизден да
 Окьургъа суйюп излейди;
 Альманахын, журналын да,
 Мени ийлегенлени да,
 Акьыл юйретгенлени да, –
 Барына да кьадалады.
 Манга атауда уа, – кьысха:
 E sempre bene,* жюйюсханла.

XXXVI

Да – не? Кёзлери – кьагъытда,
 Къайда эсе да уа – эси.
 Оюмла, кьыра къайгъыдан,
 Тентиретедиле кесин.
 Ол тизгин араларында, –
 Жюрек сыр табар акьылда, –
 Излейди озгъан кюнлерин,
 Татлы, умутлу кюнлерин.
 Тас болуп эдиле ала:
 Къайда эрттеледе болгъан,
 Тюню тюшлеринде бугъуп,
 Къуш-мушла, сёзле, хапарла;
 Не – узун жомакъны кьылы,
 Не – кьагъытлары жаш кьызыны.

XXXVII

Аз-аздан ол оюмладан
 Кериден-кери болады:
 Эси уа болгъан затладан
 Кёбюн туурагъа салады:
 Эриуюл кьарны юсюнде, –
 Жукълап кьалгъанча ингирде, –
 Жаш адам жатып. Бир ауаз:
 «Иги кьарачы, сау болмаз!»
 Кёреди душманларын да,
 Типиски сёзчулени да,
 Алдауукъ нёхчулени да,
 Сатылгъан шуёхларын да.
 Ма – эл юй да, ол а – анда
 Бийик терезе аллында.

**аперим, жюйюсханла.*

***Виолетта, мени жанымса.*

XXXVIII

Аллай кезиуде акьылдан
 Шашардан бола да кетип,
 Этерча болду акьынлыкь,
 Иш ма анда боллукъ эди.
 Да – не, Россейде назмучу
 Болуп, ол эди окьуучу,
 Андан а назму тизерге
 Аздан кьалды юйренирге;
 Назмучугъа ушагъан да
 Эте эди – кеси кьалып,
 Мурулдай, кьаламны алып,
 Бир зат, от жагъа аллында:
 Benedetta, Idol mio,**отха
 Не чурукъ, не журнал ата.

XXXIX

Кюнле оза, кьыш сууукъ жол
 Ташларданды жаз аллында.
 Поэт да болалмады ол, –
 Къайгъырыу да жокъ халында.
 Жаз муну кьанын ойнатып,
 Жашлыгъы жангыдан къайтып,
 Юйюн-кюнюн кьоюп чыкьды,
 Жолгъа чыгъаргъа ашыкьды.
 Кьонду атлы чанасына,
 Къутулду Нева бойнуна,
 Кёк бузда кюн таякъ ойнай,
 Къууулады алгъасына.
 Бу сокъмакъ жолда бу эрттен
 Къайры бара болур экен?

XL

Тюшдюгюзю тасхасына?
 Бармагъа кьоюгъуз, табу!
 Келеди Татьянасына
 Бир тутханын иймеучю – бу.
 Ёлемен халда жетеди,
 Уруп, сайнагъа киреди,
 Отоугъа атады кесин,
 Сейир иш тепдирди эсин:
 Бийче – кеси жангыз. Тёшек
 Жыйылгъаны жокъ. Олтуруп,
 Кёзю кёз жашладан толуп,
 Бетинде да туууп ишек,
 Окьуй турады бир кьагъыт,
 Ол кьагъытха кетип ахы.

XLI

Къалай танымазса ичи
Кюе, жарсып олтургъанны!
Алгъынлада – барчы-келчи,
Бюгюн а – бийче Таняны!
Этгенине уялады
Аллында тобукъланады.
Элгенип, Таня алайда
Онегинге битип къалды.
Сейир этмеди, сѣкмеди:
Аны саз бетине къарап,
Жалыннган халын ангылап,
Жюреги кери тюртмеди.
Алгъыннгы сюймеклиги от
Тиргизгенча болады чот.

XLII

Ёрге тургъузмады аны,
Къарамын да юзмей андан,
Айырмайды къол табанын
Къургъакъ эрин орамындан.
Сагъышы не болур муну?
Чакъны ётдю бир къаууму.
Шошчукъ ачды тилин Таня:
«Болду. Тур. Ачыкъ айтама
Санга бюгюн, бу сагатда –
Эсингдемиди, Онегин,
Ол биз экибиз тюбеген
Кюн жаяу жолчукъда, садда,
Дерсинге кетгени эсим?
Бюгюн а – мениди кезиу.

XLIII

«Болур эдим таза, кирсиз,
Табыракъ да ол заманда,
Сюйюп эдим сени кемсиз.
Сен а не къайтардынг манга?
Сууукъ къарам. Манга дери
Кѣрген болуренг кѣплерин
Сени ючюн ёлгенлени.
Эсима тюшсе уа, мени
Къаным жюйрюгюн бѣледи.
Сени сууукъ насийхатынг...
Алай сенде мен бир хата
Кѣрмейме, жаным биледи:
Намысымы сакълагъанынг
Ючюн санга – разылыгъым!

XLIV

Ол кезиуде сен артыкъ бек
Жаратмай эдинг да мени?
Бюгюн ызымдан былай нек
Болгъанса да? Энди неми
Жаратдынг? Баям, асыллы
Адамланы мен санына
Къошулгъанымы. Байлыгъым
Да болур сени алдагъан.
Баш иеми урушлада
Къыйыны болгъаны ючюн
Сюедиле, багъа бичип,
Олму этдирди гурушха?
Мени уялтып, кесинги
Акълауму келди эсинге?

XLV

Тыялмайма кѣз жашымы...
Ол Танянг эсингде эсе,
Билип къой: бар жашаууму
Берир эдим, къолдан келсе,
Ол кюйдюргюч сѣзлеринге,
Жашлыгъымы сезгенинге,
Бу жарсыудан, бу къагъытдан
Ала сыйлыдыла, къайда.
Ол заманлада сен мени
Жашлыгъымы бетин этдинг...
Бюгюн а баш уруп келдинг,
Неди сени бу этгенинг?
Акъыллы, эсли да болуп,
Нек болдунг сезимни къулу?

XLVI

Манга уа, Онегин, ма бу
Кѣзбау жашауну монглугъу,
Бу айбат юй, ийнан, табу,
Мында тапхан онглулугъум, –
Зийрет кѣрюнедиле. Мен,
Бир капегиме да кѣрмей,
Аланы барын бир китап
Тапкагъа, ол элде бир тап
Чагъычу терек бахчагъа
Алышыр эдим, мен санга
Тюбеген ма ол заманнга,
Къояр эдим къор болмагъа,
Аналыгъым жатхан жерге
Ауана ийген терекге.

XLVII

Насыбым аллыма келип
 Къалгъан заманчыгъым эди,
 Къадарым а, кѣп эркелеп,
 Башха адамгъа тюбетди.
 Унамай эди анам да,
 Сансыз этдим да аны да,
 Эрге бардым. Сен, ангылап,
 Эсли адамча, тынгылы
 Терге да, къююп къой мени.
 Ёхтем адамса, бир сѣзсюз,
 Болма бу иште тѣзюмсюз,
 Ийнан, бек суюме сени,
 Алай, ёмюрден ёлюмге
 Кертиме башха биреуге».

XLVIII

Кетеди ол. Онегин а,
 Элия ургъанча, къалды.
 Буруш сезим, жюрегине
 Тюйрелип, бютюн къадалды.
 Алайлай бир таууш чыкъды,
 Таняны эри ачыкъдан
 Сюелди да, жигитими
 Аман кюнюне тюбеди.
 Окъуучум, да биз да аны
 Къояйыкъ энди алайлай,
 Анса да ызындан къалай
 Кѣп жюрюгенбиз, алданып.
 Эртге этерибизни кеч
 Этдим эсе, окъуучум, кеч!

XLIX

Окъуучум, кимим эсенг да,
 Шуѣхум да бол, не – жауум,
 Санга шуѣхлай кетсем деп,
 Анга аталды жашауум.
 Жазгъанымда сен излеген
 Затла табылсала – иги,
 Болмаса да, манга айып
 Этме, табу, тырман салып.
 Бек сую эдим – сен мында
 Жюрек ырахатлыкъ берген,
 Арыгъанынгы селейтген
 Затчыкъла тапхан сагъатда
 Айырылыргъа. Кечгинлик,
 Эталмадым эсе тенглик.

L

Жол нѣгерим, сен да кечир,
 Кечир, жюрек Ием, сен да.
 Сизге атагъанма энчи
 Къыйынымы, кесими да.
 Бирге узун жол арытдыкъ,
 Жашау да онг бермей артыкъ.
 Ушакъ арасында заман
 Озду, бизге табын сала.
 Онегин бла Татьяна
 Тюшюме келип кетгенли,
 Ангым аланы кютгенли
 Турду къалам тынчлыкъ тапмай.
 Романым къаллай боллугъун
 Билирге жокъ эди онгум.

LI

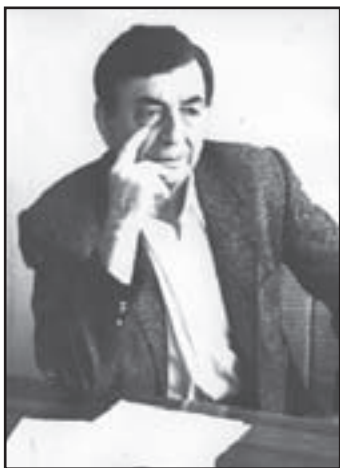
Болгъаны болду – ал жанын
 Окъугъанла энди къайда...
 Садидеча, бири – жангы
 Дунияда, бири – узакъда.
 Суратын а Онегинни
 Мен аласыз ишлегенме.
 Таняны уа... Жан туккулум...
 Болгъанма ишексиз къулу.
 Жашауну эркелик сууун
 Заманында къоя билген
 Саналыр чынтты кишиге,
 Махтаулу болур, асыулу.
 Къойсун да, къалсын ол эсен,
 Онегинни къойгъанча мен.

Ахыры.

Болдино

ГУРТУЛАНЫ
Салих
кѣчюргенди.

НАСЫП БЕРГЕН ЖАЗЫУЧУЛУКЪ ЖОЛ

Токумаланы Жагъафарны окъуучула малкъар халкъ Орта Азиядан къайтхан жыллада таныгъандыла. Аны «Агроном», «Ёксюзню къадары» деген чыгъармаларын окъуп. Ол заманлада Жагъафарны тёлуюсюню келечилери да чыгъармачылыкъ иште жангы атламла эте башлагъан эдиле. Алай узакъ жерледе ана тиллерине, миллет төрелерине термилип ёсген төлю, кёк кюкюрегенча, тау черекча, къыстауланьп, созмай, мычымай, ана литературабызны, миллет маданиятыбызны эшиклерин къагъып кюрешмей, кенг ачып, жел киргенлей,

кирип келип, олсагъат искусствобузгъа жангы солуу, бет алдыргъандыла. Бюгюнледе биз ол къауумну атларын ёхтемлик бла айтабыз: Зумакъулланы Танзила, Тёппеланы Алим, Бабаланы Ибрагим, Гуртуланы Элдар, Мокъаланы Магомет, Гуртуланы Салих, Шауаланы Хасан, Гадийланы Ибрагим деп. Бу тизмеге дагъыда кёпле къошулурчадыла. Алай тизмени аллында аты айтылыргъа тийишли болгъанладан бири Токумаланы Жагъафарды. Бюгюнледе анга 75 жыл тола турады деп, аны ючюн къубултуп айтмайбыз: жыл сан кишиге соруп келмейди, инсаннга аны жолу тынчды. Адамны къубулта эсенг, кишилиги ючюн, миллетине уланлыкъ этгени ючюн къубултаса. Токумаланы Жагъафар а халкъыбызны аллай уланыды. Жетмиш бешжыллыкъ къыйын жолну хорлаулу этип, насып юлюшюн тапханды, халкъны хурметине тийишли болгъанды. Бюгюнледе Жагъафар ёрлеген бийикликден къарап, тындыргъан ишлерини тергеуюн этип, суюсегиз а, китапларын санап ёхтемленирге, къадарына ыразы болургъа эркинди.

***

Жагъафар, кёчгюнчюлюкню ачыуун сынай, акъылбалыкъ да болгунчу Къыргыз республикада кёмюр къазгъан шахтада ишлей, жашау сынауун ёсдюргенледенди. Артда ол, Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетинде окъуп, бийик билим алгъанды. Кёп жылланы ичинде «Коммунизмге жол» («Заман») газетде, республиканы радиосунда ишлегенди. Шогенцуков Алий атлы театры литература бёлюмюне таматалыкъ этгенди, «Нюр» журналны редактору да болгъанды.

Аны барысын да айтханыбыз, Токума улу кёп тюрлю ишлеге заманын берип, иги жаны бла сыналгъанды. Алай бир-бир къулулукъла, ишле

жамауатха керек эселе да, унутулуп да къаладыла. Ёмюрледе унутулмазлыкъ, адамны атын айтдырып турлукъ – ол миллетни маданиятына, ниет байлыгына сагъайып, фахму кюнчюню алагъа бойсундура билмекликди. Жагъафарны фахмусу уа кёп бутаклыды, хар бири ариу чагъып, жашилленип, миллет маданиятыбызгъа къошулуп, окъуучулагъа жылыу берип тургъан. Аны айтханым, Токума улуну къара сёз бла жазылгъан повестьлери, романлары («Ыфчык», «Аууш», «Дертли къама», «Къурч бюгюлмейди», «Жукъусуз таула» эм башкалары) сёз искусствону тёрюнде жерлерин тапхандыла.

Сахна чыгъармачылыкъны аякъландыргъан белгили жазычуларыбыздан бириди Жагъафар. Аны «Ауанала», «Жалгъан даража», «Ёртен», «Эмина», «Мен билеме – ол сауду» дегенча пьесаларына кёре салынган сахна оюнлагъа Шимал Кавказны миллетлери бюгюн да ыразы болуп къарайдыла.

Жагъафар жютю сёзлю, жашау шартланы бирикдириуде уллу усталыгы болгъан чамчыды. Аны «Алдарбекни хапарлары», «Кюлкюлю Чонай» деген китаплары къайсы миллетни да айтхылыкъ чам, кюлкюлю чыгъармаларына тенг болурчадыла.

Малкъар халкъны маданият жашауна къошхан уллу юлюшюн эсге алып, Жагъафарны республикабызда кёп кере сыйлагъандыла. Болсада, жазычуну бек уллу саугъасы халкъны ыспас сёзюдю, ыразылыгы бла суймеклигиди: Жагъафар алагъа тийишлиди.

***

Жазычуну бек магъаналы чыгъармаларындан бири «Дертли къама» деген трилогиясыды. Ол, малкъар халкъны жашауна жораланып, жамауатны класс сезими къалай айныгъанын кёргюзтеди. Кертиди, бусагъатда класс, революция сезим, ангылам десенг, бир-бирле, къозуп, киштикни отха тартханлай боладыла. Не класс, революция хапарды ол, малкъар халкъны бийлери, чанкалары да, ёзденлери, къарауашлары да бирча иги, ырахат жашагъандыла, бийле жарлылагъа бла жалчыларына да таякъ кётюрмегендиле деп даулашхан адамла энди аз тюйюлдюле. Нек эсе да «класс сезим» деген ангыламны «большевикле», марксчы-ленинчи ниетли адамла туудургъан сунуп, аны жаланда социализм жашау бла байламлы этедиле. Большевикле болмасала, жамауат класслагъа юлешинмей къаллыкъча. Алай жамауат класс къауумлагъа бек эртте бёлюннгенди, ол заманлада социализмни тамырланыр къайгысы жокъ эди. Аны школчу сабийле иги биледиле. Класс къауумла болгъан жерде уа тюрлю-тюрлю класс сезимле да айнымай къалмайдыла.

Тарыхны ол шарты халкъланы аууздан айтылгъан чыгъармачылыкъларында да ачыкъ белгиленип турады. Жомакъланы, нарт таурухланы жигитлери окъуна, сёз ючюн, байлагъа бла жарлылагъа, бийлеге бла къуллагъа неда чанкалагъа бла къарауашлагъа юлешинедиле. Хар социальный къауумуну уа кесини ниети, умуту, жашаугъа кёз къарамы да болгъанлары кимге да баямды.

XX ёмюрню ал жылларында, бютюнда 1913–1917 жыллада халкны сезимлери ёсгени бла бирге, социальный класс къауумланы араларында чюйреликле да шарт белгиленгендиле. Айхай, ол кезиулде марксчы-ленинчи ниет да кенг жайылып, кесини борчун тынгылы тамамлаганын унутургъа жарарыкъ туююлдо. Халкъла социализмге ийнанып, анга жанлары-къанлары бла берилип, патчахны тахтасындан тюшюрюрге, тенглик ючюн уруш ачаргъа хазыр эдиле. Малкъар халкъ да аладан бири эди. Жамаутны мюлксюз-жерсиз къауумлары, бийлеге бла байлагъа ыразы болмай, хар не жаны бла да тенглик излегенлери бюгюнлюкде къайсыбызгъа да баямды. Ол тюрю тарых болумлагъа малкъар халкны жазычулары кёп суратлау чыгъарма (роман, повесть, хапар) жоралагъандыла. Хочуланы Салихни хапарларындан башлап, Шауланы Миналданны «Мурат», Залийхан улуну «Тау къушла» деген романларына дери.

Бусагъатлада окъуучула, бир-бир кесаматчыла быллай чыгъармалагъа кёп чурум салып сёлешгенлери белгилиди. Байланы, бийлени асыры къара бетли этип, жарлыланы уа совет властыны тутуругъуча кёргюзгендиле деп бюсюремейдиле ала.

Бийле, чанкала – барысы да кюйсюзмю эдиле, акъылсызла, адам къанын ичгенле аламы эдиле деген соруу тууады. Ол тюзю. Байланы, бийлени огъурлулары, кюйсюзлери да болгъандыла. Миллетине игилик излеген, окъуу, жарыкълык келтирген адамла. Ишлеп, мюлк-ырысхы эте билген адамла барысы да бир кибик жамаутха артыкълык сынатып жашамагъандыла. Алай байланы огъурлулары, кюйсюзлери да бир класс къауум къурап, анга кёре кёз къарамлары болгъанын унутургъа керек туююлдо. Хар социальный класс къауум а кесини жашау жоругъун, мюлкюн-ырысхысын къорууламай не амал. Халкъланы жамаут къауумларыны политика, мюлк-ырысхы чюйреликлери да андан къуралгъандыла. Аланы бир бирге къайыргъан, бир бирге сауут-саба кётюртген да алай. Тарыхны ол жанын эсге алсакъ, башында сагъынылгъан – Октябрь революциягъа бла инсан урушха жораланган чыгъармаланы ыспассыз этмей, тюз ангыларгъа керекди. Суратлау жаны бла артыкъ къолайлы туююл эселе да, малкъар халкны тарыхын ачыкълауда ал атламладыла. Заманны, политика, къыраллык болумланы эсге алмай, къолну силкип, литератураны юсюнден сёз айтыргъа итинмеклик – жууапсызлыкны бла жахилликни бек уллу шартларынданды. Былайда сёз литература къыралны политикасы бла байламлы болгъаныны, ол угъай, литература толусунлай къыралгъа бойсунганыны юсюнден барады. Тап, литература политикагъа толу бойсуна келмеген эсе да, совет власть, большевиклени партиясы ол бойсунууну излегендиле.

Тюзюн белгилегенде, коммунист партия ол жаны бла муратына жеталмагъанды деп айтыргъа жарамаз. Битеу халкъла, искусствону бла литератураны адамлары, жюреклери, къанлары бла табынып, социализмге къуллук этгендиле. Революциягъа дери бола келген ишле, ниет, дин, ырысхы, искусство – барысы да бошду. Жаланда большевиклени умутлары, тутхан ниетлери тийишлидиле адам улу табыныргъа деген оюмну кенг жаяр ючюн, совет власть неден да артха турмагъанды. Ол

Суратда (солдан онгига): Токумаланы Жазгафар, Мусукаланы Борис, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан

жахил оюмга кёре уа, айхай, кырал саясат сапарышны да жазычула-
га кеси буюрганды, нени юсюнден, кылай жазарга керек болганын
ангылатып. Саясат сапарышге аны бла байламлы тохташхан суратлау-
эстетика мадарга сыйынмагъан чыгъарманы кыбыл кёрмегенди. Алай
кёп жазычула бла поэтле совет властьха, коммунист партияга керти да
ийнангандыла, табынгандыла. Социализм кыраллыккыны, аны ниети-
ни марксчы кёз кыраамга сыйынмагъан ангыламдан, миллет төреледен,
динден да азатланьргга керекди деген оюмга толусунлай берилип,
чыгъарманы баш чюйреликлерин алай кыурагандыла. Биз сагъыннган
романла, ол жаны бла алып кырагъанда, шарт юлгюледиле. Алай аны
ючюн кишиге да тырман этерча туююлдо. Биз жаланда чыгъармага
багъа бере туруп, ала жазылган заманланы илишанларын, тарыхны
жюрюшюн, атламларын эслерге керекбиз. Аны унутурга эркин туююл-
бюз деген оюмну белгилейбиз.

«Дертли кыама» деген роман 1970 жыллада жазылганды. Аны баш
жигитлеринден бири Къужонду.

Къужон кыра халккыны унукъдурганладанды. Класс душманыды.
Анга кёре уа, жазычу аны эриши, кюйсюз, адеп-кылыкъ билмеген
инсанныча кёргюзтеди. Бийни кюйсюзлюгю жалчысы Жаммот бла
сёлешгенинде тынгылы ачыкъланады. Сёз ючюн: «– А-а-а, сенмисе
мени излеген? – дей, Къужон жалчысына кёзлерин сюзюлтюп кырады».
Неда: «Къужон жалчысына кыашларын туюю».

«Туююшюрге хазырланнган кыочхарча, бий башын алга тутду».
Неда: «– Сен ит адамса, Къужон. Ач бёрюню кёзлерича, сени кёзлеринг
бир затдан тоя билмейдиле».

Болсада халкъны эллеринде кѣп тюрлю бийле, байла жашагъандыла. Аладан кими – акъыллы, намысха сакъ, кими уа – малкѣз, огъурсуз. Жагъафар Къужонну битеу адамлыкъ шартларындан азатлап, аны жаланда класс сезимин, ангыламын ачыкълайды. Ол жазычуну ишиди. Биз, бийлени да игилери кѣп эди деп, жазычугъа тырман этерге керек туююлбюз. Бусагъатда байны бла жалчыны бетден-бетге сюелгенлерин ачыкълагъан чыгъармаланы бир-бир окъуучула, башында айтханыбызча, ыспассыз этип, ана литературабызгъа ыспассыз къарайдыла. Марксчы-ленинчи ниетге оздуруп махтау салгъандыла деп. Алай класс сермешле, унукъдуруучула бла унукъгъанла тарыхны бек эрттеги бетлеридиле. Маркс бла Ленин къозгъамагъандыла социальный даулашланы, не заманда да онглу онгсузну басынчакълап келгенди. Бийле бла байла жарлыла бла тенгликни суймегендиле, ырысхыларын, кючлерин да къолларындан ычхындырмазгъа кюрешгендиле. Ол жаны бла Жагъафар тарыхха кертичиди. Аны чыгъармасында ачыкъланган Къужон жарлы эллилерин тонаргъа, жегип, кесине ишлетирге хазырды. Ол угъай, эллилерине эркинликни бла азатлыкъны суйгенича юлеширге эркин сунады кесин, анга ийнанып сюеледи жарлыланы юслерине. Сѣз ючюн, Жаммот жашларымы жалчылыкъгъа берлик туююлме, кесим кѣрген азабым да боллукъду дегенде, Къужон былай айтады: «Тейри, не бек аякъ тирерге кюрешсенг да, жашланы уа жегербиз. Игилик бла болмаса, аманлыкъ бла».

Бийни алай базындыргъан не затды деп соргъанда – байлыгъыды, башха эллиледен артыкъ мюлкю-ырысхысы, жери сѣлешдиреди аны алай оспар дерге тийишлиди. Социальный кюч, къыраллыкъ да аскер, мыртазакъ къауум да – барысы да байла, бийле жанлы болуп, алагъа жакъ басып, тарых алай келе келгенди деп, тюзюн белгилерге керекди. Властьха, партиягъа чамланганла жашауда ол тюрлю затла болмагъандыла деп, кеси кеслерин бош жапсарадыла. Мюлк, къуллукъ иели адамла не заманда да къарыусузуракъланы басынчакълап, бир жанына тюртюп жашагъандыла. Ол артыкълыкъдан жамауатны совет власть да азатламагъанды. Жерни, сууну, мюлкню мыртазакъларына берип, жангы чанка къауум туудургъаны кертиди. Ишлемей, халкъны къол къыйынын суйгенлерича ашап тургъандыла. Жагъафарны романында Къужон бий кюнден-кюннге байыгъа, агъачына агъач, жерине жер къоша баргъан адамды. Жарлылагъа жетген табийгъат байлыкъны ууучуна жыйып къояргъа не къоркъмайды, не уялмайды. Элден адамла юй, журт ишлер, отун этер умутда агъачха келгенлеринде, Къужон, мычмай, сауутланган аскерчилени аланы юслерине сюеп, табийгъат жамауатха берген байлыкъны атасындан къалгъан мюлкнюча къоруулайды. Алай, кесигиз сагъыш этигиз, коммунист партия къурагъан, ол туудургъан къауумну Къужондан не башхалыгъы барды? Энци солурча, саулукъларын бакъдырырча, ашарча юйле ишлетселе, журтланы, мекамланы мажалларын кеслерине алып, кийик уугъа барып безирерча энчи жерле бѣлселе. Къайсы сюрюючюню неда хуначыны бар эди эркинлиги ол жерледе? Ата журтунда солургъа, тап, жууукъ келип, анда ким не этгенин билирге. Ол жерлени сауутланган адамла сакълагъанлары кимге да белгилиди. Биз

аны партиягъа кёл кенгдирип айтмайбыз. Коммунист партияны мыр-тазакъ къарауашлары мюлк-ырысхы энчиликлерин совет власть гунч этген бийледен, байладан эсе сагъыракъ сакълагъандыла. Тарыкъгъаны, чурум излегенлени атларын социализмни душманларына чыгъарып, ауузларын байлап. Не медет, политика, мюлк-ырысхы жаны бла тенглик болмагъан къыралда уа чюйреликле ёчулмейдиле.

Кертиди, коммунист партия жамауатдан жашырын, жазычуланы тунчукъдуруп ююн, кёп хыйлалыкъла этип кюрешгенди, социализм жашауда чюйрелик къозгъар сылтау жокъду деп. Чюйреликни динде, миллет төреле-адетледе, озгъан заманда излегиз деп да юйретгенди ол. Жазычуларыбыз анга алданып термилмегендиле дерикле болмазла. Алай жашауну баш чюйрелиги политика, мюлк-ырысхы тенгсизлик эди да, совет власть, айтханыбызча, аны бетин алышхан эсе да, кетерип къоялмагъанды. Мюлкюле бла башларын кючден кечиндиргенле, къыралны тонагъанла бла ёз къыйынлары бла жашагъанла 70 жылны ичинде бир бирге къайырылгъанларын къоймагъандыла. Къайда жашырын, къайда уа бетден-бетге – ачыкъ.

Ол себепден тенглик, тюзлюк ююн сермешлени кёргюзтген чыгъармаланы (Этез улу Омар «Къаяла унутмагъандыла», Шауаланы Миналдан «Мурат», Залийхан улу Жанакъайыт «Тау къушла») сансыз этерге итинмеклик ашыгъышлы ишди. Суратлау чыгъарма, тап, къарыусуз эсе да, жазычуну фикир жыйымдыгъыды, акъыл сёзюдю, дуниягъа кёз къарамыды.

Устаз, хар чыгъарманы окъуй, заманны юсюнден оюм эте билирге борчлуду, аны тарыхыны жүрюшюне жарашдырлыкъ да олду. Осалды, къарыусузду деп, чыгъарманы бир жанына тюртген тынчды. Анга не акъыл, не эстетика жаны бла билим керек туююлду. Окъуучуланы асламы бусагъатда ана литературагъа къара жагъаргъа хазырды. Бютюнда Октябрь революциягъа бла инсан урушха жораланган чыгъармалагъа. Алай, башында сагъынылгъаныча, Жагъафарны Къужон бий бла жалчы Жаммотну сермешлери жангы бет алгъанды ансы, селеймегенди, бир заманда да эски боллукъ туююлду. Нек дегенде, Къужон мюлк иеси адамды, хар не да аны къолундады – табийгъат, мал, жер, оноу. Жаммотха къара ишден сора зат жетмейди. Иш юсюндеги инсан не заманда да оноучудан, байдан къарыусуз бола келгенди. Совет власть 70 жылны ичинде кёп тюрлю Къужонла бла Жаммотла туудургъанды. Энди мындан ары туумазла, жашаугъа жангы Къужонла бла Жаммотла келмезле деп айталлыкъ туююлбюз. «Ишлемеген – тишлемейди», – дейди халкъ. Ол тюздю. Ырысхыны, тынчлыкъны мурдору ишди. Жарлылыкъны сылтауларындан бири – эринчеклик бла, тергеусюзлюкдю. Алай бюгюнледе биз ишлемегенле игирек тишлегенлерине шагъат бола башлагъанбыз. Анга кёре, жангы Къужонла да жашаугъа келип, кюнде-кечеде кеслерин танытадыла. Жаммотчала, кёп болуп, жалынмазла деп ышаныу да жокъду. Жамауат жарлылагъа бла байлагъа юлешинген къадарда, кюреш тохтарыкъ туююлду. Жагъафарны трилогиясыны узакъ ёмюрлюлюгю аны бла байламлыды.

Токума улу жашау кемчиликлени жютю эслеп, алагъа тынгылы суратлау чыгъармала жоралагъан жазыучуладанды. Ол бизни заманыбызны чойреликлерини тамыр энчиликлерин да толу ачыкылап, заман бла тенг атлагъанын, андан алгъа къарай билгенин да кѳргюзтгенди. Юлгю орунуна айтханда, Жагъафарны «Ыфчык» деген повестини жигитлери Къайырбекни бла Асхатны араларында чойрелик заманнга тийишлиден тийишли бола баргъаны кертиди. Аны «Мени ёмюрюм» деген жангы китабы да ол жаны бла заманнга кыйын жюрюшюню юсюнден сагъыш этдирген чыгъармады. Ол эсгертмеча жазылгъанды, алай «биография роман» деп, жанр энчилиги тюз белгиленгенди. Аны баш жигитлеринден бири Жагъафар кесиди. Болсада, Жагъафар жамауатны, халкъны уланларындан бириди – кыйынлыкъ, тынчлыкъ сынагъан эсе, миллетни белгили адамлары бла бирге сынап, уллу жолгъа алай чыкыгъанды. Аны бла байламлы, Жагъафарны эсгерме романын окъуй, халкъ таныгъан адамларыбызны жангыдан танып, ыспас этебиз. Анга кѳре, Токума улуну чыгъармасына «Мени ёмюрюм» деп айтыла эсе да, «Халкъны, миллетни ёмюрю» десек да тюз кесамат этерикбиз.

Керти да, «Мени ёмюрюм» жазыучуну эсгермесича жазылгъан эсе да, суратлау-ачыкылау кючу тынгылы тарых романнга тийишлиди. Аны аллай даражасы «Сени тукъумунг Избаировду», «Юйорсюню», «Тутулуу» дегенча бѳлюмлеринде бютюнда шарт эсленеди. Тилини тынчлыгына бла суратлау къолайына уа ким да бюсюреп, бийик багъа бичерчады. Сѳз ючюн, окъургъа баргъан школуну юсюнден жазыучу былай айтады: «Ол гитче къайыкъланы ичинде уллу кемеге ушайды»; неда: «Кенгден къарагъанда, акъбаш тиширыула кѳлге къонуп тургъан къанкъазлача кѳрюнедиле...».

Фахмусу, жютюлюню болгъан жазыучугъа жашауну къайсы бутакъы да башха туююлду. Аны уллу, гитче шарты да бирча илхамын къабындырып, миллет маданиятны аллында борчун тамамларгъа онг береди. Токумаланы Жагъафарны «Кюлкючу Чонай» деген чыгъармала жыйымдыгъы да аллай китапды.

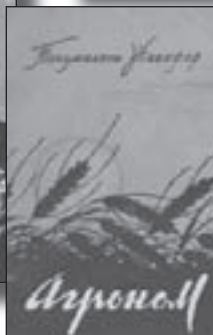
ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
жазыучу, филология илмуланы доктору,
профессор.

ЖАҒАФАРНЫ КИТАПЛАРЫНЫ БИР ҚАУҰМУ

*Жағафар китап
оқыуучулары бла
тубешген кезиуде*

ФАХМУ БУЙРУКЪ БЛА КЕЛЕДИ

Мен «Коммунизмге жол» (бусагъатда «Заман») газетге ишлерге келгенимде, анда ары дери ишлегенле, газетни малкъар халкъ сюргюнден къайтхандан сора къуараргъа къатышханла, аны биринчи атламларын бюгюнлюкде да эсде къалырча этгенле, ол угъай да, газетни ол заманда ариу тилине, макъалаланы магъаналарына жан салгъанла, аланы хар тизгини да халкъыбызны жашаууна аталырча этгенле бюгюн да намысха, хурметге тийишли болуп турадыла. Ол журналистлени намысларына бюгюн ишлегенле да сукъланырча, ма аллай адамла эдиле ала.

Мен жангы коллективге кире баргъанымлай кѳргеними айтама. Нек дегенде, аланы юслеринден айтыргъа сюйгеним 51 жыл озгъандан сора да тюрленмегенине кесим окъуна сейир этип турама – аллай бир кючлю эди ол замандагы коллективни бирлиги, усталыгы, ишге берилмеклиги, журналистика усталыкъыга юйренирге итинмеклиги.

Токумаланы Жагъафар аллайладан бири эди. Биринчиледен эсе да алайды.

Ана тилин алышыдырып къояргъа окъуна жетдирген сюргюн къыйынлыгы сындыралмагъан, жашаудан ѳнгелеталмагъа жашладан бири эди Жагъафар. Школну къзаха тилде бошاپ, алай ана сютю бла келген тилине уа ол кезиуде да уллу кѳллю болмагъан жаш туугъан журтубузгъа къайта келгенлей окъуна, жазмабызгъа къаныгъады. Анга аны алай эт, алай этмей амалынг жокъду деп, киши да айтмагъанды. Жаны тартып, тини тилеп, кѳпчюп, атылыргъа кюнню тиерин сакълап тургъан каполлай, азат аязы бетине ургъанлай тирилип къалгъан фахмусу къоймай.

Анда эди бары иш.

Мен келгенде, ол эл мюлк бѳломде ишлеучю эди. Жарыкъ адам, оюнчу, чамчы Жагъафарны газет материалларында теренлик, эслилик, суратлау илишан хар заманда табыла эди. Чамгъа усталыгы уа суратлау чыгъармаларында алапат юйрегенди. Бюгюн иш да алайды.

Ол заманда айтыучу эдиле аны усталыгыны, жомакъдача, терк ѳсюп баргъаныны юсюнден: «Жагъафаргъа бир 5 – 6 бетли ызлама жазып къояр ючюн тамамды бир эки тарих, бир тукъум ат», – деп. Ол керти эди. Алай аны баш ниязы фахмуда болгъанына артыкъ уллу эс бурмай эдиле Жагъафарны юсюнден ол сѳзлени айтханла.

Артда, назмула, хапарла, повестъле, романла жазып башлагъанда Жагъафар, ма алада кѳрюндю толусунлай фахмусу жашны. Алада Жагъафарны чамчылыгы да, тилге усталыгы да, суратлау чыгъармада къуараргъа керекли тюрлю-тюрлю халланы жарашдырыргъа хунери да. Эки тарих бла бир тукъум атны берип къойсанг, бир очерк туудуруп къояргъа къолундан келгени фахмусуну къыйматы болгъаны артда билингенди.

Бюгюн да эсимдеди аны «Колхозчу къызгъа» деген назмусуна этилген жырны халкъда къалай юрюгени. Бир кюн озмай эди жолда-къолда болса да, радиода болса да, ол жырланмай. Аты «Колхозчу къызгъа» деп эди, алай анда айтылгъан сюймеклик ысым колхозунгу да, бирси бирин да унутдура эди.

Неда бюгюн кимге туура туююлдюле Чонайны хапарлары, аны юсюнден жазылган пьесаланы жигитлерини жашаудан келген чам суратлары? Романлары уа! Бизни литературада Жагъафардан сора жокъду юч китаплы роман жазган. Энци-энчи романла жазганла бардыла, алай трилогия жазганла уа жокъдула.

Айтханда тынчды роман деп. Жазганда уа анга терен билим, роман жорукъланы жолларын билиу, ызлау, романнга керекли материалны жыйышдырыу, аланы кереклисин алып, керексизин а кююп, айырып, элекден ётдюрюп тизиу – ма олду фахмуну уллулугъу.

Бир сейирим: жыллары келе келгени сайын аны ол усталыгъы таркъаймайды, бюгюнда юйреп барады. Бюгюнлюкде 75 жылы толган Жагъафар бир кесек женгдиргенми этген болур жылларына дериксе ансы, анга 75 жыл болганды деп ким айтырыкъды: жазганы – жазганлай, чамлыгъы – чамлай, оюнчулугъу – оюнлай. Кёп болмай кесини (халкъыбызны) жашаууну юсюнден документле бла, тынгылы келишдирип сураталау чыгъарма – уллу роман жазганды. Чонайны хапарлары алыкъа бошалмагъандыла, Жагъафарны кесини фахму от жагъасы да, не къадар ала барсанг, ол къадар кюшула барган шаудан суулай, жылыуун селейтмей барады. Кёп жылланы болсун!

Ол жыллада суратлау литературабызгъа жол ызлай башлагъанланы дагъыда бир сыйлы эмда уллу борчлары болганды – бир заманлада боркъулдап турган, 13 жылны ичинде уа аузуна гамма салынып турган ана тилибизни жерине кыйтарыу, аны ариулугъун, шатыклыгъын, сёз байлыгъын да жерине кыйтарыу эди. Бюгюнлюкде ётюрюксюз-омакъсыз айтыргъа боллукъбуз Токумаланы Жагъафарны ол иште кыйыны уллу болганын.

Не да болсун, фахму, хунер керек жерде Жагъафарны аты айтылмай кълмайды андан берисинде.

Фахму дей эсег а, ол сёзню Жагъафарны къарындашларыны, эгечлерини юслеринден сёз айтылганда, алагъа да толу келишдирирге боллукъду.

Бир да унутмайма Токумаланы Лейляны газетге ишлереге келгенин. Ол алгъа газетни материалларын жыйган жерге – типографиягъа киреди. Ары дери ол ишден бир тюрлю хапары болмай турган кыыз, не алапат-не сейир, жашаган жылчыкъларын типографияда ётдюргенча, кысха заманны ичинде уста линотипчи болуп кълды. Аны ол хунерин кёргенле (ол да фахмуду) аны газетге тартмай кюярыкъ туююл эдиле. Зарфчыла жокъ эдиле ол заманда газетде. Болган эселе да, бек аз. Лейля газетге зарфчыгъа келеди. Анда да къарап-къарагъынчы бек усталадан бири болуп кълады. Ол да бир оюнчу, жарыкъ кызчыкъ, жаш адамлагъа (жашайыракълагъа да) кесин суюдюре билген. Бир ариу ауазы бар эди кесини да. Сёлешсе да, кыым-тым эте турмаганлай, айтырыгъын шарт, шатык, ангылашыныулу, кесгин айтып кюяды. Айхай да, культурада ишлегенле аны да эслейдиле да, кюймаганлай, кыса кетип, радиогъа дикторгъа аладыла. Аны киши ётюрюк айтдырмаз манга: аны хар затны тынгылы ангылатып айтханына, ариу ауазына тынгыларгъа суююп, юйлерине радио тартдырганла да болгандыла. Артда, телевидение кюралгангдан сора, аны – тыш кёрюмдюсю

ариу, ауазы уа адамны жанын бийлеген кызыны, телевидениягъа элтгинчи тынчлыкъ бермедиле. Бюгюн да телевиденияда аны кесича ариу сѐлешген, кѐрюнсе да, къарап турлугъунг келген тиширыу дикторла жокъдула.

Аны къююп окъуна къойсакъ да, аныча режиссѐрну да къыйынды тапхан. Табийгъатны кесини режиссурасына жарашдыра билген, адамны ол табийгъатха келишип къалырча кѐргюзтюрге хунери болгъан кызы, ишин хар ким да сукъланырча бардыргъан да этип, алаMAT ариу юйюр да къурагъанын айтсакъ, фахму дегенинг хар затха да жетишдиргенин кѐрюп къояса.

Артдаракъда манга аланы гитче къарындашлары Хусей бла бирге ишлерге да тышгенди. Ол бир кесек корректор болуп ишлеп, андан сора жауаплы секретарьны экинчиси болуп къалады. Бир башха заты ючюн угъай, газетни бетлерин ариу этерге хунери (фахмусу) болгъанын кѐрюп.

Мен анга, газетни барын эт деп берип къойсам, айып этги эдинг экинчи кюн, газет чыкыгъандан сора, анда бир чып тапсанг. АллаЙ уста болуп къалгъан эди ол.

Газетни бетлеринде материалланы орнашдырыу – ол уллу политикады. Бек жауаплы ишди. Адамла билмей жарамазлыкъ материалланы башларын къаллай, материалны кесин къаллай харфла бла жыйдыраса, салгъан да къалайгъа этесе, битеу бетни да адам кѐзю къарарча къалай этерге керекди – ма ала бары да секретариатны ишлеридиле. Материалланы халатсыз чыгыуларын да къошсанг а, кесигиз бир тергегиз, къаллай бир къыйын жумуш тышеди секретариатны бойнуна. Токумаланы Хусей, анасындан туума жауаплы секретарь кибик, бир айыпсыз этер эди ишин. Мен кесим кѐрген ишди ол.

Бусагъатда ол «Заман» газетни экономика бѐлюмюню таматасыды. Анда жазаргъа да керек, материаллагъа редакторлукъну кѐзю бла къараргъа да керек. Аланы да алаMAT тап этеди Хусей.

Андан сора да мени сейир этдирген – Хусей къара ишге да устады. Сагъатынг бузулса, ишлеп берир, юй къаларгъа, тышын, ичин сюртюрге керек эсе, аны кеси кибик уста табылмаз. Баргъан суугъа къарап, чабакъ къалайда болгъанын кѐрюп къояды. Ол а бир тюрлю билгичлик окъунады. Аперим, Хусей!

Былайда, Жагъафарны къарындашларыны, эгечлерини юслеринден айта, Раяны атын сагъынмай кетсем, мени анам окъуна кечмез эди аны манга. Аны назмуларын да – кеси, макъамын да – кеси такъгъан жырларын эшитмеген таулу, бир эшитсе уа, суймеген бир адам табылмаз. Артыкъ да бек тиширыула.

Мени анам бюгюн да бир таулу жыр айтылгъан бериуде аны бла Раяны жырларын сакълап, къулакъларын бериуге тигип къояды.

Былайда бир затчыкъны эсгерирге сюеме. Дуния поэзияда, тиширыу, эркегырыу, поэзия деп, кѐп даулашла жорююдюле. Бир акъылгъа алыкъа келишмегендиле. Алай тиширыу тиширыуну ич дуниясын толуракъ ангылагъанына не сѐз барды. Аны билирге суйген Раяны назмуларын окъусун, жырларына тынгыласын. Мени анам Раяны жырларын, артыкъ да бек аналагъа аталгъанларын, къайтарып-къайтарып жырлатып туурургъа аны ючюн

суюди. Уллу ата журт урушдан бери баш иесини аллына къарап жан кечиндирген анагъа жюрек хошлукъ, жашаргъа кюч да берген ол жырлары ючюн мен анга анамы атындан ыразылыгъымы айтама.

Сау бол, Рая! Энтта кѣп жылланы жюрек ырахатлыкъ бере тур аналагъа!

Жагъафарны дагъыда бир къарындашы Ахматны (жаннетели болсун!) хапарын айтадыла: техникадан (артыкъ да электрон техникадан) аны билими, аны кеси ишлеп чыгъаргъан кибик эди деп. Аны жашы Борис а «Балкария» ансамблибизни бетин чыгъаргъан тепсеучю эди. Аны уа халкъыбыз биледи.

Жагъафарны бирси эгечлерин таныгъанланы айтханларын да эшитгенме: ары дери абери битмей тургъан жерге аланы аякълары басханлай, алайлары, тирилип, тымлы болуп, битимли жерге айланып къаладыла. Ийнанама анга да. Сиз да ийнаныгъыз. Нек десегиз, бу юйюрге фахму буйрукъ бла келгенди.

Токумаланы Жагъафар аллай фахмулу юйюрденди. Биз бюгюнлюкде, аны 75-жыллыгъыны къууанчын эте, бетине къарап айтабыз: туугъантуудукъларынгы ачыуларын кѣрмей, алада сени ачыуунгу сынамай, кѣп жылланы жаша, кесинг да, бирси фахмулу жууукъларынгы да илхамлары адамны бет жарыкълы этерге керек кюнледе ангыгъызгъа, аллыгъызгъа азыкъ табылгъанча, табыла турсун! Жаннетли болсунла сизни дунягъа жаратхан Зубеир бла Бадина!

ГУРТУЛАНЫ Салих.

Солдан онгга: Бенпайланы Муталип, Токумаланы Жагъафар, Зумагъулланы Танзиля, Моттайланы Светлана, Толгъурланы Зейтун, Алла Скорых

УЗАКЪГЪА СОЗУЛГЪАН ЖИГИТЛИК

Токумаланы Жагъафар туугъанлы 75-жыл болгъаны бла байламлы «Минги-Тау» журнал бир-эки сёз айтырымы тилегенди. Жагъафарны юсюнден бир-эки сёз бла къутулуп къалалмазса. Не ючюн десенг, ол – миллет адамыды.

Аны алай этген шарт – аны жазыучулугъду. Жазыучу деген затынг а, мен ангылагъандан, халкъ аллында узакъгъа-узуннга созулгъан жигитликди. Китап жазар муратда, къолуна къалам алып, къагъытха сёз тартхан адам – миллетини акъыл-эс, ниет сабанына бараза ызлап, урлукъ атханчады. Халкъ шарт биледи жазыучу адамны къыйматын. Ол ёсдюрген сабансыз халкъ да халкъ болалмазын... Жазыучугъа энчи хурмети да аны ючюндю.

Жагъафар аллай тёлүденди: халкъыбызгъа атылгъан окъну кёкюреклери бла угъай, къадарлары бла, жашаулары бла тыйгъан, жанларын миллетге – къалкъан, жүреклери уя болгъан. Бу шарт не заманда да бу тёлүге – кёчгюнчюлюк сабийлерине – хурмет этдиргенлей турлукъду – ала аллай заманны ичи бла келгендиле да. Халкъ эсинде сабийлей да къаллыкъдыла – кёчгюнчюлюк сабийлери болгъанлай!

Ол насыпды – къыйын кюнде халкъынгы хапарчысы, ниет ёкюлю болалгъан! Аны кюнюн, күйюн да жүрегине алып, къанына сингдирип, оюмун тышына эшитдиралгъан. Халкъ сагъышы бла жашагъан, халкъ тили бла сёлешген, аны ниети бла жүрюген.

Анча терсликни бетине къарап, анча къыйынлыкъны жырып келип, къоркъуп-абызырап, бюгюлюп, сынып, жатып ёлюп къалмай, адам кюйде жашаргъа къаст этген, жашау чырагъын жангыдан жарытхан тёлю! Къадар, къырал да башындан туююп тургъанда да – дагъыда къыралын сайлагъан, къадарын сыйлагъан, «Ата журтубуз» деге тили айланган, адам къуранына къошулуп, ызындан келгенлеге: «Биз да халкъбыз!» деп айтдыргъан, андан да озуп, халкъларын дунягъа билдиралгъан тёлю! Жигитликлери узакъгъа-узуннга созулгъан!

Ма быллай сагъышла келдиле мени эсиме, Жагъафарны юсюнден бир-эки сёз айт дегенлеринде.

Жагъафар аллай тёлүденди. Къыйынлы заманны да адамыды. Жагъафарны жазычулукъ ишини юсюнден бир сёз бла айтханда – аны чыгъармачылыкъ ызы бла бара, миллет адабиятыбызны жаратылыу, айныу, ёсюу жолуна чыгъаргъа, бийик ауушларына ёрлерге боллукъду.

Жагъафар жазыучу болмай амалы да жокъ эди. Аны жашау кеси этгенди жазыучу, болайым деп болмагъанды. Халкъыбызны ол мартны унутулмазлыкъ сегизинчи кюнюнде сегиз жылы да толмагъан Жагъафарны кёз туурасында сейир иш болгъан эди. Къарт аппасын, эл-жамауат сыйлы кёрген, Беш да тау эл таныгъан акъсакъал Идирис

эфендини тѣшегинден сууруп тышына чыгъарып, «бир эски машок-нуча», дейди, машинагъа атхан эдиле. Ол да тѣнгереп жерге тюшген эди. Ала да жангыдан алып, артха атхан эдиле. Ол да тѣнгереп жерге тюшген эди! Ол «эски машок» сѣлешген эди, дейди: «Къайры элтесиз мени, жеримде ёлорге къоюгъуз деп!!!» Ала да артха ата, ол да тѣнгередей да жерге тюше, ала да артха ата, ол да тѣнгередей да жерге тюше – дуня сыйытха айланган эди! «Жашым эсе – къызыл аскерчи, ма, къарагъыз!...» деп, жашыны аскер суратын къойнундан чыгъарып къызыл аскерчилеге узатхан эди. Къызыл аскерчиле жашыны аскер суратын жыртып бетине атхан эдиле!.. Унутулмаз иш болган эди ол кюн алайда!.. «Жеримде ёлме къоюгъуз мени!...» Таралган эди къарт аппасыны сыйыт этген ауазы. Да, насыбы тутхан эди алайда – жеринде ёлорге къойган эдиле. Къалган эди Жагъафарны жанындан суйген къарт аппасы, акъ сакъалы узакъдан кѣрюне, таш хуна жанында мугурайганлай... Жилиу-сыйыт толу жюгю бла кетген эди ууакъ юйюрюн жыйып къызыл аскерчилени машиналары да...

Жагъафар жазыучу болмайма десе да – боллукъ эди! Жазарыкъ эди, кеч-эртте болса да, бу затланы.

Быластны адамларына ариу кѣзден къарайды, анга къаршчылануу уа масхара этип суратлайды дер эдинг – алай да туююлдо.

Кѣрмеген, билмеген заты жазыу хатындан сезилип къалады, иги айтыргъа, быластны кесин да, аны жакъчы адамын да иги жанындан суратларгъа тартынады – болалмайды, окъуучуну кѣлуне жеталмайды, не аркъанг къалтырамайды окъугъанынгдан, не кѣз жашынгы сыгъалмайды сезгенингден, не солууунг тамагъынга тирелмейди. Айтыргъа суйген, жюреги кюсеген затны жазгъанында уа – бу мен санаган затланы барын да сезесе. Аркъанг сездире башлайды, тамагъынг бууулады... Ол алай великденди? Жазыучуну фахмусулугъундан угъай, жашауну къысыулугъундан, тюзюн, кертисин жазар амалы болмагъандан. Жазмай амалы да болмагъандан!

Жагъафар чамчыды, дейдиле. Аузу къандан толгъанын билдирмез ючюнмю? Хар чамыны ичинде къаллай болса да, бир жарсыу, бир шургу, адыргылыкъ жатады, ачыкъ айтылмаган, кесин ачыкъ сездирип турган.

Жигитлерини атларына да магъана салады. Неда, дейим, жигитлерине да бир ич магъаналары болган атла береди...

Жюрегинде ачыкъ айталмаган адыргысы барды. Ёчюлмеген бир учхун сезими кюйдюргенлей тургъаны сезиледи. Аны чамларына бош бир оюннга, кюлкюге къараганча къарап къойган, жангылыр эди.

Жагъафар айтыр сѣзюн туурагъа, халкъгъа чыгъарыргъа адыргы этген жазыучуду. Сахна чыгъармала жазып да андан башлагъаннга ушайды. Айтханы кѣлуне жетмей, ачыкъ кѣргюзтюрге къаст этгенден.

Совет быластны къаласы оюлуп, бюгюнлюкде, жашау-турмуш, къыраллыкъ къурулуш арталлы да тюрленнген чакъда, ол жыллада

ким эдик да, бюгюн кимбиз, быласт да бизге не кезден кыраган эди, биз аны кылыгынын, халын кылай ангылаганбыз, аны айтхан сезюне, этген ишине, тутхан жолуна ийнанганбыз-ийнанмагъаныбыз, аны аллында кертибиз-жалгъаныбыз, кезбауубуз-дауубуз – бу тукъум затланы жазычуларыбыз чыгъармаларында кылай кёргозтгендиле, тюзю-терсеми, игими-аманмы – аны шарт ангылар ючюн, хар жазычуну ишине, фахмусуна, усталыгына, быластха, халкыга ниетине да тюз багъа берир ючюн, ол жыллада жазылган чыгъармаланы жаппа-жангыдан окъургъа тюшеди.

Бизни ана тилибизде кыра сез бла жазылган китап болуп кеси аллыма окъугъаным, дерс зат дегенча болмай, Токумаланы Жагъафарны «Нартланы туудукълары» деген китибы эди. Да, жангыдан окъугъанымда аны, жангы затла ачылдыла...

Жангыча ойларгъа, жангыдан ангыларгъа, жалгъанын-кертисин ачаргъа заман онг бергенди...

Жагъафарны жангыдан окъуй туруп, бир шартны эслегенме, ниетинде, сагышында болгъанны, быласт, кыраллыкь сартындан кьоркьмай айтыргъа жарагъанны жазгъанында – кыламы иги ишлейди. Сезю шатык, ийнаныулу, шарт, жылтырауукь болады. Кынат битеди. Айтыргъа суймей, айтыргъа уа керек болуп жазгъанында уа – кыламы кюч бла барады, сезю ойнамайды, амалсыздан айтханы кёрюнюп кылады. Ниетин жашыралмайды. Шо не болсада айтмай болалмазлыгын не чамгъа бёлейди, неда суймей жазгъанча этеди. Бир юлгю. «Нартланы туудукълары» китабы 1960 жылда басмаланганды. Кыралны оюлугъундан алыкьа кишини хапары жокьду.

Сез ючюн, Жагъафарны бир жигити – Тыпырланы Осман – чанкаладанды. Аны аузуна кылай сезле салады жазычу: «Эй, багъалы жамауатым, туугъан эл ёсген бешик дегендиле бурунгулула... алай туйлмюдү? Баршивикле, чабакны суудан чыгъарып атханча, бизни туугъан элибизден аулакыгъа элтип тегерге мурат этедиле...». Жагъафар Тыпырланы Османни тюзюней алай селешдирип, ол ызны тутуп баргъан болса, 1960 жылда Жагъафарны кыайры барлыгы белгили эди, неда кыайда селешдириктери. Алай Жагъафар Тыпырланы Османга сез берирден алгъа, аны айтханын кеси да ушатмагъанча, сезюн, халын чамгъа, оюннга тартханча этеди, ол сезлени айтдырырдан алгъа: «тутушургъа хазырланганча, белинде бел бауун да тап этип, онг кьолу бла кьамасыны сабындан тутханлай...» дегенча бир затла бла, сабийни алдагъанча алдап, сора кёлюндегин айта береди! Тыпыр улуну сезлери, «тутушургъа хазырланганчасын» унутдуруп, эсинги бийлеп кьоядыла. Жазычуну мураты да олду – кезюн алдап, сезюн жетер жерине жетдирген! Быластла бла оюн бардыргъанча этеди, «ким кимни алдаса да бир кёрейик!» дегенча. Да, ма андан ары Тыпыр улугъа айтдыргъаны: «Бош кыйналасыз, жойюсхан баршевикле! Бизни ата-бабаларыбыз мында жашагъандыла. Аланы кыабырлары да мындады. Биз, ала жашагъан сыйлы жерге тюкюрюп кеталлыкь туйюлбюз...»

Жазыучуну «баршивиклеге» къалай ыразы болгъаны Тыпырланы Османни тилине салыныпды. Осман, алай айтайым, Жагъафарны сёзлери бла сёлешеди. Китапда сёз а тау жерден тюз жерге кёчюрюлген элни юсюнден болгъанлыкъгъа – халкъыны юсюнденди, халкъ сагъышы жаздыра турады. Олду кёз туурасында, эсинде да. Сёзюн жаз тилге бёлейди. Алайды. Большевиклени анча терсликлерин кёрген адам тохтамай аланы махтап, чий жерлерин эслемегенча этип турама десе да – тураллыкъ туююл эди. Жагъафар сезимин, быластха, жашаугъа, халкъгъа да кёз къарамын китап тизгинлерине эшалгъаныча эшгенди. Ангылаялгъаныбызча ангыларыкъбыз!

Жагъафарны бир-бир китапларын ма ол кёзден къарап окъугъанымда, совет быластны жылларында ангылагъан Жагъафарымдан эсе бюгюн ангылагъан Жагъафарым къайда-къайда бийикди, ол жыллада совет жанына жюгюннгенча кёрюннген кертилигинден бу жыллада жашау кертиликге аууп тургъанын заман кеси белгилегенди. Жагъафар аны кеси да иги биле болмаз дерлигим келеди. Ол ниетинде болгъанни жазганды. Бетин быластха буруп жазгъан эсе да, ниети уа – жашауда кёргенине, ёз башы бла сынагъанына, ангы бла сезгенине бурулуп эди. Да, ниети, сезими алдамаганды. Кёп суратлагъан заты, адамны тыш халы болсун – кесин жамауатда жюрютгени, иши, сёзю, неси болсун, ич ниети, мураты, айтама да, кёп заты шарт, керти, дурус болгъанын заман кеси баям этгенди. Кертиди, чыгъармалары бары да бирча бийик даражада жазылгъан да болмазла. Не менме деген жазыучу да болалмайды алай. Болур амалы да жокъду. Ол зат керек да туюлды.

Да, ма ол жаны бла къарагъанда, Жагъафар кертиси бла да халкъ жазыучуду. Халкъыны къадары, къарыусуз, къарыулу жери да, къууаннганы, жарсыгъаны да, кюсегени, жюреги талпыннганы, сокъураннганы, чогежлиги да, терс-тюз этгени да, жашау жолу да, «ёксюзлюк къадары», урушда къан тёккен атасы, сабийлей уллу киши болуп къалгъаны, дагъыда от тиргизирге, окъургъа, китап жазаргъа, жашау этерге тырмышып, кюрешип, - была бары да Жагъафарны, къатлап айтама, чынтта халкъ жазыучу этедиле...

Узакъ ёмюр анга!..

А. БЕГИЙ УЛУ.

ЖАШАУНУ АЛГЪЫШЛАГЪАН ЖАЗЫУЧУ

Къайсы театрны да атын иги бла айтдыргъан аны фахмулу режиссёру бла артистлеридиле; тейри, бек алгъа салып окъуна айтыргъа керек болурбуз драматургну ишин а. Бютюнда миллет драматургия уа театрыбызны от жагъасыны жылыуу болгъанын унутмайыкъ. Олду сау халкъны жашауун: тарых жолун, - кыйынлыкъларын, къууанчлы заманларын, жетишимлерин, тамбласыны юсюнден ахшы оюмларын суратлап, туурагъа чыгъаргъан. Кертиди, ол тынч иш туйюлдо; литература жанрда анга излем уллуду.

Бу кюнледе 75 жылы толгъан фахмулу жазыучубузгъа – Токумаланы Жагъафаргъа жюрегибизни теренинден хурмет этгенибиз да ма аны ючюндю. Ол прозабызны айныууна тийишли юлош къошуу бла бирге драматургияны да къолгъа алып, суратлау сёзню кючуу бла, хар бири сахна оюнубузгъа жан салгъан пьесала жазгъанды. Аллай адамларыбыз а кёп туйюлдоле, жарсыугъа. «Ауанала», «Чонай къатын алады» деген оюнлагъа къарагъанланы къууанчлары – кюлкюлери мудахлыкъны чачанна къой, мутхуз кёкню бети жарыгъанча, кёрюне эди хар кимге да.

Къулийланы Къайсын атлы драма театр Токумаланы Жагъафарны сегиз пьесасын салгъанды. «Чонай къатын алады» деген пьеса уа сахнадан кетмегенли он жылдан артыкъ болады. «Чонайны тюшлери» эсе алай. Башда айтханыбызча, Токума уллу кесини пьесаларында миллетин бир тюрлю бир чурумларына, кыйынлыкъларына жилиу-сыйыт халда къарамайды, сакъ ышара, оюннга къарагъан адамны аямай кюлме къоюп, ахырында ол кеси кесине кюлгенин ачыкълайды. Жагъафарны чыгъармаларыны суратлау сыфатлары барысы да биз таныгъан адамладыла. Аллай пьесала уа ёлюмсюздюле.

Токумаланы Жагъафарны чыгъармачылыкъ жолуна эс буруп къарасакъ, ол кенгди, теренди. Аны чамлары, повестьлери, романлары бизни миллет литературабызны ёмюрлюк макъамларыдыла. Аны «Мени ёмюрюм» деген китабын окъугъан адам Жагъафарны жашау жолу нечик кыйын, нечик жунчуулу болгъанын ачыкъ ангыларыкъды. Аны бла бирге Токума улуну тёлуюню иши, жашауу кёз аллынга келип къаладыла.

Прозада болсун, драматургияда болсун, Жагъафар тутхан ишин бек тынгылы этеди. Аны бла бирге ол кёзбаусуз ахшы адамды. Мен анга орамда бара тургъанлай тюбесем да кёлюм кётюрюлмей къалмайды. Не мудах заманында да чамы, оюнуу бла кюлдюрюр, кюнюнюу къууанч бла ашырлыгъынга ийнандырып. Ол затланы барысы да уллу Аллах берген фахмуну кючюн кёргюзтедиле. Не ары-бери десек да, Токума улу къадар бла сёлешген адамды – жашауу алгъышлагъан жазыучуду. Ол а женгил жюк туйюлдо жазыучугъа.

Жагъафар, чамынг, жарыкълыгъынг кѣп жылланы ичинде биргенге болсунла; сен а жашауну алгъышлай бар, узакъ жолоучулугъунгда. Бизни уа жангы пьесаларынг бла терк-терк къуандырлыгъынгга ийнанабыз.

***АТМЫРЗАЛАНЫ Магомет,
Къулийланы Къайсын атлы
драма театры режиссѣру.***

*Суратда Жагъафарны къарындашлары бла эгечлери
(солдан онгига): Хусей, Захида, Рая, Жагъафар, Рахима, Лейля, Ахмат*

КЪАНАТЛАРЫ СЫННГАН КЪУШ

(«Дертли къама» деген романдан)

XVII

Къабарты-Малкъарда уа жашау-турмуш аз-аздан игиге айланып барады. Нальчикде бир къауум предприятияла ишлеп тебирегендиле. Битеу элдеде душман чачып кетген колхозла бла совхозла жангыдан къуралгъандыла. Республика къолундан келгени къадар бир фронтха болушлукъ береди. Жыл санлары жетген жашларын а урушха ашырады.

Районну военкому - сепкилбет, акъ чачлы, гёжеф санлы майор - кабинетини терезесинден къарап, арбадан тюше тургъан Исламны кёрдю да, аны аллына чыкъды. Была экиси да бир бири бла эрттеден шагырей эдиле. Бош шагырейле угъай - бир бирни намыслы кёрген шуёхла.

Майор кенгден окъуна ышара келип, Исламны къучакълагъанда, Элдар ёхтем болду. Ол нёгерлерине: «Кёремисиз, мени атам къаллай кишиди», - деп айтырыгъы келди.

- Санга, кёремисе, къаллай жигитле алып келгенме, Михаил Михайлович, - деп, Ислам военкомгъа жашланы кёргюзтдю.

- Манга угъай, Совет аскерге, - деди военком, жарыкъ ышарып. Сора жашлагъа айланып айтды:

- Къалай, гитлерчилени сопакъларгъа барабызмы?

- Барабыз, - деп, жашла бирден жууап бердиле.

- Охо, аперим! - деп, военком ыразы болду.

Военкоматны аллы адамдан да, арбаладан да толуп эди. Ала да бюгюн, Акъташдан келгенлеча, башха элледен да келгендиле. Жангы призывниклени бирге жыйышдыра, ала бла сёлеше, тизимге тизе айланган офицерледе тынчлыкъ жокъду. Военкоматны юйюню огъары жанында, башлары гетен бла жабылып, эки жүк машина турады. Ала бюгюн окъуна Элдарны да, аны нёгерлерин да, башха элледен келген жашланы да Нальчикге элтирикдиле.

Исламгъа заман терк озуп кетгенча кёрюндю. Баям, жашы ючюн кёрюнгенлиги болур эди алай. Бюгюн эрттенликде Элдар бла бирге юйлеринден чыкъгъанында артыкъ уллу къайгъырмагъан эди. Ким биледи, жолгъа баласыны биргесине атланнганы ючюн къайгъыргъан болмаз эди. Бери келгенли уа, ата жүрек жашына эрип тохтады. Бирси жашла бла бирге ол машинагъа минип тебиреген кезиуде, кёкюрегини ичинде не эсе да бир заты юзюлюп, энишге тюшюп кетгенча болду. Къалгъанланы арасында Элдар

анга барысындан да гитчечикча, барысындан да къарыусузча, барысындан да эриулоча кёрюндю.

Исламны кёлю толду. Машинала оздула. Ислам, бурулуп кетип бара, арт жанындан военкомну анга сёлешгенин эшитип, тохтады.

- Ислам, бир кесекге манга къайт, - деп тиледи ол.

Ислам военком бла бирге аны кабинетине кирди. Экиси да столну эки жанында, бетден бетге къарашып олтурдула. Военком тютюнню да букъулата, Исламны сынагъан этгенча, аны кёзюне бирде тюрслеп къарай, бирде уа эниклеп къарай, иги кесек турду. Ислам аны бетин тап кёрмеді. Не эсе да бир затны айтыргъа хазырланып, айталмай тургъанын сезди.

- Экинчи жашынгы да ашырдынг, ы? — деди военком Исламгъа.

«Тейри, аны айтыр ючюн а чакъырмагъанса мени бери»,— деди Ислам ичинден.

Военком столну яшигин кесине тартды да, андан эки бюкленген къагъытны чыгъарды. Кёзлерин мудахлыкъ басып, къолунда къагъытха къарагъанлай къалды. Исламны жүреги чанчды.

- Неди ол, Михаил Михайлович?

- Мен эки айдан бери бу къагъытны санга бералмай турама,— деди военком, ауур кючсюнюп. - Сен фронтовиксе. Къаты адам болгъанынгы билеме. Болсада, бералмай тургъанма. Ийнанырыгъым келмей... Былай болмаз деп... Табылып иш къалыр эсе уа деп...

Ислам военкомну къолундан къагъытны алды. Жангыз къолу бла аны ичин ачалмай, ауара болду.

- Ёлгенми этгенди Алим? - деп, къоркъа-къоркъа сорду Ислам военкомгъа.

- Тас болгъанды... ёлгенинден бла къалгъанындан хапар жокъду.

Ислам къагъытны къойнуну теренине сукъду да, олтургъан жеринден къопду.

- Ким биледи, сау эсе уа...- деди военком Исламгъа.

- Ким биледи, алай болургъа да болур. Хайда, сау къал, Михаил Михайлович.

Военком Исламны арбасына дери ашырды. Тышында кеч болуп бара эди. Ислам жолуна атланды.

***

Ислам кечесин жукъусуз оздуруп барады. Жукълай башлагъанлай, Алыми кёз аллына сюеледи да, сескенип уянады. Кеси кесине кёл этдирирге да кюрешеди. Алай жүрегине чыгъанача чанчылгъан ачыуну ууун басалмайды. Кече кеси аллына къалгъан заманда болады ол алай. Мария бла Фатиматны къатларында уа ол кючсюннген окъуна этмейди. Алагъа жукъ сездиргенден Аллах сакъласын.

Ингирде жата туруп, Мария: «Алимни къагъыты нек тохтап къалгъан болур? Нек жаза болмаз?..» - деп жарсыгъан эди.

Ислам а:

- Къоркъма, жазар алыкъа, - деп, ариула айтып, жүрегин жапсарып къойгъанды.

Энди уа ундурукъда бурулады, сытылады. Кеси ёмюрюнде бу жолча уллу ачыу кирмегенди аны жүрегине. Ненча кере ахтынып барады ол бюгече. Жатхан жери анга тёшекча угъай, ташла юсюча болуп кёрюнеди. Анга бираз жукъларгъа керек эди. Танг атханлай ол Нальчикге атланырыкъды. Обкомгъа чакъыргъандыла. Бармай жарарыкъ тьююлдю.

Жукъларгъа керекди. Жукъламаса, жолда да къыйын боллукъду.

«Жукъларгъа... жукъларгъа... а-а, биз Кисловодскеде госпитальда къалай жукълаучубузну мен нек унутуп барама. Санагъан этиучек да. Энтда да санайым... «бир... эки... юч... тёрт... беш...»

Ислам, санай кетип, къалкъыды. Алай аны жукъусу узакъгъа бармады - бирси отоудан сабий жиягъан тауушха уянды. Ол анга къалай хычыуун кёрюндю! Исламны жукъусу арталлы да аязды. Сергочукъ аны хар къуру да бу заманда уятычуду. «Мени сагъатым», — деучюдю Ислам анга. Шёндю тышында танг аласы болур... Хоу, алайды. Сергочукъ бу заманда къаугъа этип башлачуду.

Ислам бирси отоудан Фатиматны ауазын да эшитди. Ол баласына ариучукъла айтады. Аны ауазы мамукъча жумушакъды. Бусагъат ол Сергону бешигинден тешип, къойнуна аллыкъды.

Мария да уянганды. Ол да, Исламча, Сергону ауазчыгъына къулакъ салып, ичинден анга къор болуп бошайлмай жатады. Алай ол кёп жатарыкъ тьююлдю. Бусагъат туруп барып, къагъанакъны къойнуна аллыкъды. Ол аны келтирип Исламгъа да кёргюзтюрюкдю. Бираздан а Азинат да уяныр. «Беригиз бери», - деп, Сергону башхаладан сыйырыргъа кюрешир...

Хар зат да алай боллугъун Ислам биледи. Сергочукъ шёндю бу юйню къууанчыды, уллуланы жүрек жубанчыды. Ол болмаса была шёндю къалай жашарыкъ болур эдиле? Кеси уа бир асылу сабийчикди: аман къылыкъ этгени жокъ, жияяп да къыйнамайды. Алимни юйдегили этгенлери къалай иги болгъан эди! Аны ючюн Мария Аллахха шукур этгенлей турады.

XVIII

1944 жылны март айы таулагъа жаз башы жылыуну биргесине алып келди. Аны жарыкъ тангларындан бири Акъташны мамыр жукъусундан акъырын уята тебиреди. Арбазлада аз аздан адамла къымылдап башладыла, бир къауум юйлени ожакъларындан тютюн да чыкъды. Кёп да турмай, таула артындан кюнню бети кёрюндю.

Уллу тарны ичин аны нюрю жарытды. Кюн тьякъла «Эрттен ахшы болсун!» — дегенча, терезеледен бла эшик жепиледен адамланы юйлерине кирдиле.

Мамыр жашау кюн бла бирге кюч ала барады. Фермадагы-ла колхоз ийнеклени сауадыла, адамла арбазларында малларын кютюуге кыстайдыла. Анала от жагъалада юйлерине аш-суу эте-диле. Къартла да, эрттен намазларын кылып бошап, тышына, кюн тууушха чыгъадыла. Бешикледе къагъанакъла уянып, къолчукъла-рын, аякъларын тыпырдата, ойнакъларгъа кюрешедиле.

Окъуучула школгъа ашыгъадыла. Дерс берирге келген устаз-лагъа, жерлеринден туруп, хурмет бла тубейдиле.

Мамыр жашау Акъташны ийнакълайды. Бирле челекле бла суугъа барадыла, бирле уа толу челекле бла Черенден юйлерине келедиле. Жолда тубешген тенг кызла бир бирге сериледиле, эрлери урушда болгъан жаш келинле уа жюрек къайгъыларын ай-тышып, ахтынадыла.

Ислам кышлыкъдан къайтып келе эди. Ол кюйчулада бол-гъанды. Ала сау болсунла. Иги кюрешгендиле, къаты кышдан кюйланы кюранчсыз кютхаргъандыла. Бусагъатда уа тёлю алып башлагъандыла. Ислам энтда да анда бир ыйыкъ чакълы мычыр-гъа умут этген эди. Алай сегизинчи мартха юйге къайтыргъа деп къатынына, келинлерине да сёз берип кетгени себепли, ызына ат-ланнганды.

Таулада къар эрий эди. Жер шытыды. Исламны миннген аты уча да, абына келеди. Тик тешледе уа ол атындан тюшюп, жыяу жолоучу болады. Жолу уа узакъды. Алай Ислам аны узакълыгъын эсине да алмай барады. Аны акъылы - тамата жашы Алимдеди. Ол аны бла кёлюнден сёлеше келеди. Бир-бирде жашыны ауазын эшитгенча да болады. Анга жюрегинден кюуанады, аны игиликге жоралайды. «Ауазын эшите эсем, ол сауду! Ёлмегенди! Къагъыт-ны анасына кёргюзтмегеними иги этгенме...» - деп, кеси жюрегин кеси жапсарады. Къагъыт а кююн хуржунундады. Ол аны сезген-лей турады, кюлу бара барып анга тийгени сайын, битеу санлары элгенедиле. Алай, не болса да, ол аны кишиге кёргюзтюрюк туююл-дю. Кеси кюйгенлей турса сюеди, башхаланы да жилиятмай. Мария бла Фатимат умутлу болуп жашай берсинле. Алай игиди...

Кюн батаргъа жууукълашды. Акъташны юсюне чокъракъ къаяны ауанасы созулду. Кёп турмай эл сюрюу да къайтырыкъды.

Азинат тенг кызлары бла ойнай, тышында айлана эди. Ол юйге чабып кирди да:

- Ёрге би-бир уллу ма-машинала барадыла! - деди, ашыгъыш-лы айтхандан тили тутула. Сергону жубата тургъан Фатимат аны кюулагъына алмады. Мария бла Айшат а сагъайдыла. Ала Азинат-ны биргесине тышына чыкъдыла.

Уллу тарны жолу бла ёрге, башлары да брезентле бла жабы-лып, кёп машина бара эди. Быллай «тамашаны» акъташчыла бу

жерледе уруш баргъан кезиуде да кёрмеген эдиле. Тарны ичинден чыгъадыла, чыгъадыла, бир да артлары юзюлмейди. Тийрени да мотор тауушха алдырып, бир бирни къууалап барадыла.

Тамаша болуп тургъан адамла артдан-артха сагъайып тебиредиле. «Была къайры барадыла?» «Не палах болгъанды?» «Гитлерчиле жангыдан кюч салып, бизникилени артхамы сыгъындыргъан болурла?...» - деп, адамла бир бирлерине къайгылы болуп сордула.

Кетип бара тургъан машиналары бир къаууму Акъташха бурулду. Тизилишип келип, къарап-къарагъынчы элни орамларын толтурдула. Адамла къайгылы болдула. Машинала бла бирге аскерчиле да келдиле. Алай, нек эсе да, ала огъурсуз эдиле, жукъ соргъаннга жууап окъуна бермей эдиле. Къоншу къоншугъа, тийре тийреге жюрюп, бир бирден хапар соруп кюрешедиле. Киши бир зат билмейди. «Фронтха аш-азыкъ жыя келгендиле»,— деген хапар чыкъды. Алай анга да ийнанырча туююл эди. Ала аллай иш бла келселе, халкъдан тил тутмазгъа керек эдиле.

Акъташны ингир къарангы баса башлады. Бу кезиуде Чокъракъ къаяны сол жаны сыртдан Ислам кёрюндю. Миннген аты аякълары зордан алып келеди. Ислам кеси да арыгъанды. Элин кёргенде, жюрегине рахматлыкъ кирди. Ат да, эс тапханча, эки къулагъын алгъа чоелтип, Акъташха къарады.

Ислам итлени тынгысыз юргенлерин эшитди. «Нек къозгъалгъандыла была былай?» - деди ол кёлюнден, элге эс буруп къарай. Ингир къарангыда машиналары юлледен айыртлап кёрюрге къыйын эди. Болсада элни башында Ислам аладан бирин эследи. Тохтап къарады. Экинчи машинаны да кёрдю, дагъыда... Исламны жюрегине тынгысызлыкъ кирди. «Кимле эселе да келип, мени сакълап тура ушайдыла да», - деп, элге ашыкъды. Ислам атыны башын конторгъа бурду. Конторну аллында бир къауум аскерчи жокку болуп, ушакъ эте тура эдиле. Ислам атындан тюшдю да, аланы къатына барып, салам берди. Аскерчилени арасындан арыкъсуу полковник алгъа чыкъды.

- Сен кимсе? - деп Исламгъа хыны сорду.

- Мен мында колхоз председателме... Эменов...

- Конторгъа кирейик,— деди ол, Исламны айтханына артыкъ бек къулакъ да салмай.

- Кирсек кирейик,— деп, Эменов конторгъа бурулду. Полковник кесини жыйыны бла аны ызындан тебиреди. Ислам аланы кабинетине кийирди. Полковник бара барып, стол артына олтурду. Къалгъанла да олтурушдула.

- Кимлесиз, не жумуш бла айланасыз? - деп сорду Ислам.

- Тау жоллада жангы машиналары сынай айланабыз, - деди полковник Эменовха. - Бу жашырын ишди. Аны бир киши да билмезге керекди.

- Ангылагъанма. Бусагъат биз сизни юлелеге юлешейик да...

- Керек туйюлдою,— деп, полковник унамады. - Биз школда тохташханбыз. Энди бу контор да болса, бизге жетерикди.

- Аш-суу бла уа?

- Жарсыма. Кесибишни барды. Кетерге деп, Ислам жеринден турду.

- Элигизде ненча адам жашайды уллусу, гитчеси да? - деп сорду полковник, бош анстан соргъанча.

Ислам айтды. Андан сора полковник Эменовну тыймады. Юйюне къайтып бара тургъан Исламны эллилери жолда тегерегин алып тохтадыла.

- Бу келгенле кимледиле? Нек келгендиле?

- Къайгы этмегиз, была тамбла эрттенликде кетерикдиле, - деп ангылатды Ислам алагъа.

Адамла юлерине жайылдыла. Ислам да келди юйюне. Юйюрю мудах кёрюндю. Тиширыула анга соруулу къарадыла. Исламгъа ала, аны бетине угъай, кьоюн хуржунуна къарап тургъанча кёрюндюле. «Билгенми этген болурла?» - деди кёлюнден, адыргыгъа къалып. Ол аланы кез къарамларын кетюралмай, артха бурулду да, бешикде Сергогъа селешди. Сабий кьолчукъларын Исламгъа созуп, кьууанчлы болду. Мария эрини къатына келди.

- Э киши, бу машинала бери быллай бир не затха деп кьуюлгъандыла? Сен абери билгенмисе?

- Билгенме, - деди Ислам. Тиширыулары кьагъытдан хапарлары болмагъанын ангылап, кёлю жерине келди. - Сиз ала ючюн къайгы этмегиз. Ала тамбла кетерикдиле.

- Сора аскерчиле алай хурметсиз некидиле? Киши бла да селеширге унамайдыла, - деп, Мария бютюнда къаты болду.

- Аланы жашырын жумушлары барды. - Ислам къатыныны бетине, кесинги тынчайт дегенча, ышарып къарады.

Бу кезиуде ахы кетип, юйге Фазика чабып кирди.

- Ислам, юйдемисе!..— деди ол, ёпке солуу эте.— Кюнюм кьуругъан, бу машинала бизни кечюрюрге келгендиле дейдиле! Не этейик? Дадашны биргенге нек ала келмединг, Ислам?..

Мария бла Фатимат къайгыгъа кьалдыла.

- Эгечим, сабыр болчу, - деди Ислам Фазикагъа, - къайдан эшитгенсе бу хапарны сен?

- Шёндю ингирили Гюренден Лауланни жууугъу келип айтып кетгенди.

- Ол барысы да бош хапарды, Фазика. Кесинг сагъыш этип кёр... не зат ючюн кечюрлюкдюле бизни?

- Да къарачайлылары кечюргендиле да. Кёп болмай чеченлилени бла ингушлулары да кечюргендиле дейле, - деди Фазика жилимсырап.

Ислам чеченлилени бла ингушлулары кечюрюлген хапарларын эшитмеген эди. Ол эки ыйыкъдан бери Сериуюн кьолда эди. Болсада Ислам эгечи айтханнга ийнанмады. Терслиги болгъан бир

кѳауум адамны тутхан эселе, хапарны уа уллугъа кѳтюрген болурла: кѳчюрдюле, жойдула, кѳурутдула дегенча.

- Фазика, сен айта тургъанла, барысы да орам хапарладыла, - деди Ислам, эгечин жапсара. - Мен аскерчилени командирлери бла сѳлешгенме. Ала тамбла окъуна кетерикдиле. Бизни бир киши бир жары кѳчюрлюк тѳююлдю, ма кѳрюрсюз. Тамбла сизни байрам кюнюгюздю. Мен сизге кѳой соярыкъма!..

Исламны айтханлары Фазиканы хазна кѳулагъына кирмедиле. Ол Дадашны юсюнден сагъыш эте эди. Кѳчюрюп ийселе, иш кѳалай боллукъду?.. Дадаш - кѳышлыкъда кѳойла бла, Фазика уа - мында. Аны жюреги ачый эди. Кѳарындашы айтханнга да бир кесек ийнаады ансы, кѳчюрлюклерин толу билсе, аны ким тѳялыкъ эди шѳндю!

Юйюне кетерге деп, Фазика олтургъан жеринден турду.

- Биз ушхуур эте турабыз, ашай бар, - деп, Мария кѳайын кѳызына кѳаты болду.

- Угъай, угъай, мени кѳайгъым шѳндю аш тѳююлдю, - деп, Фазика юйден терк чыкъды. Ислам да аны ашыра чыкъды. Кече кѳаппа-кѳарангы эди. Анда-мында адам ауазла эшитиле эдиле.

Ушхуурдан сора Ислам Серго бла бир кесек ойнады да, кесини отоуна кетди. Бир кесекден ары Мария да барды. Ислам юсюнде кѳлегин теше тура эди.

- Э киши, тамбла башха кѳлек киерсе. Бу кѳлегинг кир болгъанды, жууаргъа керекди, - деди Мария. Дыркъ деп Исламны эсине кѳагъыт тѳюшдю да, кѳлегин кѳолуна кѳаты кѳысып тохтады. «Былай жарарыкъ тѳююлдю. Кѳагъытны букѳдурургъа керекме... тамбладан кеч кѳалмай», - деди Ислам ичинден кеси кесине.

- Озгъан кече мен аман тѳюш кѳргенме, - деп ахтынды Мария.

- Не тѳюш?

- От жагъабызда жана тургъан отубуз кѳара кесеу болуп, ѳчюлюп кѳалгъан эди. - Мария ауур кѳючюнюп, кѳоркѳгъан этгенча, эрине кѳысылды. Исламны жюреги чанчды. «Алимгеми кѳрген болур бу тѳюшню?» - деп келди аны кѳлюне. Ол бу акѳылындан кеси да кѳоркѳду. Жашы ѳлгенди деп ийнанырыгъы келмейди аны. Алай Марияны тѳюшю не тѳюшдю? Ислам кѳатыныны жюреги тынгысыз ургъанын сизди. Анга жаны ауруду. Не мадар этсин ол бу огъурлу адамгъа? Ол ачыу сынаамасын ансы, Ислам кеси не кѳыйынлыкъны да кѳтюрлюкдю.

- Э киши, нек тынгылап кѳалдың?

Ислам жууап берирни орнуна, кѳатынын кѳойнуна кѳысды. Эрине кѳучагъы анга, юйюрюню оюлмазлыкъ кѳаласыча, бѳкем да, кѳууатлы да кѳрюндю. Жюреги жумушай, кѳолу бла Исламны бетин акѳырын сылады...

Ислам бла Мария эшик кѳагъылгъаннга уяндыла.

- Былай эртте уа ким келгенди бизге? - деди Ислам, кѳадалып, кѳнчегин кие. Кертиси бла окъуна алыкъа эртте эди, танг энди ата

келеди. Эшик бютюнда къаты къагъылды. Мария да кийинип теби-редиди. Бирси отоуда Фатимат, Айшат, Азинат да уяндыла. Жукъудан бѣлюнмей жаланда Серго къалды.

Ислам барып эшикни къадауун ачды. Босагъаны ары жанында экеулен кѣрюндюле, бири майор чынлары бла, экинчиси уа - солдат, кѣкюрегинде да автоматы бла. Ислам майорну таныды. Тюнене ингирде ол аны конторда кѣрген эди, полковникни жыйынында.

- Не болгъанды? - деп сорду Ислам абызырап.

- Биз сизни кѣчюрген этебиз, - деди майор. Ол юйге кирди.

- Не кѣчюрююдю ол? - Исламны бети тюрленди.

- Къаугъа болмасын, сѣзню да къысхартыгъыз, - деп эсгерти майор. Терезе аллында стол къатына барды да, шинтикге олтурду. Планшетин ачды. Солдат эшик юсюнде сюелди.

Майор планшетинден дефтер бла карандаш чыгъарды. Ислам аны къатына барды.

- Жолдаш майор, бу не ишигизди сизни? Ойнагъанмы этесиз, огъесе...

- Угъай, - деп, майор Исламны аузуна чапды. - Юйдегилени жазаргъа керекбиз. Кимди мында юйюр тамата?

- Мен... Эменов Ислам.

- Кимле жашайдыла сени бла?

Бу кезиуде отоудан Мария да чыкъды. Ол, аскерчилени кѣрюп, эки къолу бла да башындан тутду.

- Э киши, неди бу, кюнюм къуругъан! Не этедиле была?! - деп ол эрине жилимсырап сорду.

- Алыкъа мен да иги ангыламай турама, - деди Ислам, къатыныны кѣзюне къараялмай. Фатимат бла Айшат да отоуларындан чыкъдыла. Аланы ызларындан Азинат кѣрюндю. Эшик юсюнде солдатны бла стол артында огъурсуз майорну кѣрюп, ала къоркъдула, бирге жокку болуп, сын къатдыла. Исламны чолакъ имбашы къалтырады. Кесини бетин юйдегилерине кѣргюзтюрге буюкъгъанча, ол жерге къарады.

Майор юйдегилени жазып бошады.

- Жазылгъанла барыгъыз да юйдемисиз, огъесе тышында къалгъанларыгъыз бармыды? - деп сорду.

- Эки жашыбыз - Алим бла Элдар юйде жокъдула. Ала урушдадыла.

- Юйюрюгюзде башха миллетден адам бармыды?

- Къатыным... къабартылыды.

Майор тизмесинде Марияны атыны ызындан соруу белги салды да, аны кесин излей, тѣгерегине къарады.

- Сюе эсенг, сен къалыргъа боллукъса, - деди ол анга.

- Неди ол айтханынг? - деп, Мария искилтин болду.

- Биз жаланда малкъарлыланы кѣчюребиз. Кесинг бла бирге къызынгы да къалдырыргъа боллукъса. Артда аны кесинги тукъум атынга кѣчюрюсе.

Мария кесин тыйып болалмай, жүрексинип жилады. Фатимат бла Айшат аны жапсарыргъа кюрешдиле.

- Угъай! - деп кычырды Мария майоргъа, - угъай! Юйюрюм къайры барса, мен да ары барлыкъма.

- Ол сени ишингди, - деп, майор дефтерин жапды да, жеринден турду. Сора бууун сагъатына къарап, айтды: - Хазырланыргъа кыркъ минут береме. Терк болугъуз!..

- Тохта сен, - деди Ислам анга, кёзлерине къан чабып. - Бизни не терслигибиз барды?

- Аны сенден да, менден да анда иги биле болурла, - деп, майор бармагъын ёрге чюелтди.

- Мен бу ишни кюйсюзлюкге санайма.

- Даулашыр кереклиси жокъду. Заманыгъызны бошха оздурмагъыз, - деп, майор кетип тебиреди.

- Тохта, мен айтханнга да бир тынгыла, - деп, Ислам майорну аллына сюелди. - Мен коммунистме. Битеу жашаууму, кючюмю да Совет властха бергенме. Урушда..

- Сени жаншагъанынг манга керек туююдю! - деп, майор Исламны кюлу бла жолундан бир жанына тюртюп, юйден чыгып кетди.

Ислам, ичи от жана, мугурайды. Юйню ичи жиляу-сыйыт болду. Ич отоудан Сергону жилягъаны да эшитилди.

- Былай бла сиз зат да алалмай къаллыкъсыз, - деди эшик юсюнде сюелген солдат юйдегилеге. - Хайдагъыз, мен сизге болушайым...

Тиширыула аман тюшден элгенип уянганча болдула. Арыбери чабышып, кюлларына илиннген затланы жыйышдыра, дыгаласха къалдыла.

- Жол азыкъ алыгъыз...- дей, солдат алагъа болушуп тебиреди.

Ислам а, къаты жел чайкъалтхан терекча, башын да энишге бошлап, эки жанына чайкъала сюеледи. Ол алыкъа кеси кесине келалмай турады. Ленинни ниетлери ючюн кюрешге битеу жашауун, кючюн да берген адам къарап-къарагъынчы битеу дунягъа бедешлик болду. Исламны жүреги инжиледи, ичи от жанады.

Бирси отоуда Сергону ачы кычырыкъ этип жилягъаны Исламны эсин жыйдырды. Ислам аякъларын зордан ала, туудугъуна барды. Сабий бешикде эди. Ислам жангыз кюлу бла аны андан тешип, жуурганчыгъына чулгъады да, кюйнуна алып, юйден чыкъды. Тышында болуна тургъан ишле Исламны жүрегин титиретдиле... Битеу Акъташ сарнайды, улуйду. Адамла кюлларында да кысымлары бла машиналагъа минедиле. «Неди бу? Дунягъа кыямамы келгенди? Быллай харамлыкъны ким кёргенди?» - деп, Ислам ичинден жиляй эди. Тюнене аны алдагъан бетсиз полковник къайда болур? Ислам шёндю аны кёрсе эди!.. Къалай жаныды анга аны жүреги. Аллай итликни адам адамгъа этемиди?

Исламны къатына майор келди.

- Хазыр болдугъузму? Хайда, ары минигиз! - деп, орамда машинаны къолу бла кѳргюзтдю. Андан юйге женгил кирди. Тиширыула гузаба болуп кѳреше эдиле. Солдат да къадалып алагъа болушады.

- Терк чыгъар быланы! - деп ашыкъдырды ол солдатны. Алай айтып, кеси уа ызына бурулуп кетди. Къоншуда юйге кирди.

Ислам, биягъыча, туудугъун къойнуна кысып, арбазда мугурайып сюеле эди. Бу кезиуде орус устаз Анна Васильевна жилияп келип, Исламны кѳкюрегине къапланды.

- Ислам... неди бу?..

- Билмейме, Анна Васильевна, билмейме, - деди Ислам, солууун кючден ала.

Тиширыула алгъан затчыкъларын солдатны болушлугъу бла машинага жюкледиле. Ала ары мингенде, къоншулары анда олтурушуп тура эдиле. Исламны эсине Фазика тюшдю. Тюнене ингирде ол анга ийнанмагъан эди. Айхай, былай боллугъун ол къайдан биллик эди. Аны полковник алдады, ол а эллилерин жангылтды. Ислам жангылтмаса, ала кече узуну хазырланыр эдиле, бир да болмаса да багъалы затларын жыйышдырыр эдиле, энди уа не?.. Къалай аман иш болгъанды. Ислам эллилерини кѳзлерине къараялмайды. Дадаш да Сериуюн къолда къойла бла къалды. Башха къойчула да анда. Ала уа къалай боллукъдула? Фазика шѳндю анга не айта болур? Эшигими жапдынг, къарындашым, дей болурму? Ислам анга къалай болушсун? Угъай, бир зат бла да болушаллыкъ туююдю. Аны намысы-сыйы да, кючу да, эркинлиги да къалмагъанды. Ол энди алгъыннгы Ислам туююдю, зарауатлыкъ эзген факъыраладан бириди.

Машинаны кузовунда асыры тардан, кымылдап къарыу жокъду. Адамла да, жюкле да къатышып, тѳбе болгъандыла. Ууакъ сабийле, къагъанакъла бир бирге эришгенча, кычырышып жилийдыла. Ала ачдыла, жунчугъандыла. Башларын басхан ауур къайгъы, аналагъа сабийлерин да унутдургъанды.

Ислам кузовну ал жанында мюйюшге кысылып олтурады. Мария да къойнунда Серго бла аны къатындады. Сабий, эмчек излей, бурунчугъу бла геллясыны кѳкюрегин къармайды. Анга анасыны ѳшюню керек эди. Алай Фатимат кузовда жокъду. Юсюнде жангыз жыйрыгъы бла чыкъгъанын эслеп, жангыдан юйге чапханды. Жаз башы болгъанлыкъгъа, алыкъа сууукъду. Жылыракъ кийинирге керекди. Чачылгъан быстырланы арасында Фатимат жюнден кеси къолу бла эшген жылы ѳрге жанын, дагъыда бир къауум затын тапды. Бу кезиуде, адам къалдымы, къалмадымы деп къарай, майор кирди. Фатиматны кѳрюп, ол анга айтмагъан аман сѳз къалмады. Фатимат, ахы кетип, юйден къачып чыкъды. Ол машинаны кузовуна кючден бла бутдан ѳрледи, адамланы ортасы бла сыгъынып, Марияны къатына ѳтдю. Аны битету санлары къал-

тырай эдиле. Къайын анасы анга ачдан жилай тургъан Сергону берди. Фатимат амалсыз болду. Тёгерегинде къарт кишиле, Ислам да былайда. Ол аланы къатларында ёшонюн къалай чыгъарсын? Айыпды. Бир жанына бурулургъа да онг жокъ. Мария башындан жаулугъун тешди да, аны бла келинини кёкюрегин жапды. Серго олсагъатдан ауузчугъу бла анасыны эмчегине жабышды. Алай бир кесекден ол къылыкъ этип тебиреди. Анасыны ёшонюнден сют келмей эди...

Бюгюн тиширыулары байрам кюнлери эди. Ол зат бир кишини эсине да келмеди. Таулу аналары къайгъысы байрам туюл эди. Аланы бетлерин ачы жиламукъла жууа эдиле.

Элде итле, палахны сезип, ары-бери чабыша, тохтамагъанлай юредиле. Ала машиналагъа жууукъ барып, бурунларын ёрге, кузовлагъа созуп, улуйдула. Аскерчиле аланы, герохла бла жаный, машиналадан къыстайдыла. Ала артха къачып, дагъыда машиналагъа къайтадыла. Бир-бир жерледе герохла атыладыла. Атылгъан тауушлары ызларындан, итлени ачы сынсыгъанлары эшитиледиле. Мал орунлада ийнекле бла бузоула мёнгюрейдиле, къойла макъырадыла.

Солдатла къадалышып, машиналары арт жабыулары жапдыла. Кузовлары ичлери къарангы болду. Алайсыз да буюгъуп тургъан адамлары жүреклерине уллу къоркъуу кирди. Олсагъатдан машиналары моторлары гюрюлдедиле. Ала жолгъа тебиредиле...

Чачылып тёгюлген Акъташ, эшиклери кенгнге ачылгъан юйлери бла бош къалды. Малла, тауукъла да орунларында беги-тилгенлей къалдыла. Элни ортасында, жилау-сыйыт эте, жангыз тиширыу да къалды. Ол орус устаз Анна Васильевна эди. Таула да мудах болдула. Жаланда Черен суу, халкъны палахдан къутхарыргъа къууулгъанча, машиналары ызындан Уллу тар бла энишге толкъунланып чапды...

Бу кезиуде уа фронтлада малкъар жашла къанлы душман бла сермеше эдиле. Ала: «Ата журт ючюн! Сталин ючюн!» — деп, кеслерин жана тургъан отха ата эдиле. Душманны бегинген жерлерин чача, танкларын кюйдюре эдиле. Бирле къанлары къатыш, жерге къаплансала, бирле уа туугъан аналары болушлукъгъа чакъыра, жан бере эдиле. Алай бу кезиуде аладан бири да халкъына этилген уллу харамлыкъны билмей эди.

XIX

Кече узуну Нальчикни темир жол станциясында къазауат иш барады. Стрелочникле, вагонла тагъыучула, машинистле... бир такъыйкъагъа солуу тапмайдыла. Тюненели бери станцияны начальниги да аягъы юсюндеди. Барысы да, от тюшгенча, къазауатдадыла. Бютюнда бек – аскерчиле! Буйрукъ берген да, оноу

этген да аладыла. Станциягъа бирини ызындан бири товар вагонладан къуралгъан узун составла келедиле. Станцияны ишчилери да, аскерчиле да аланы темир жол ызлагъа сыйындыралмай, аман кюнлери башларына келип кюрешедиле. Паровозланы тылпыу эте пышылдагъанлары бла гудоклары, вагонланы тыхар-мухур этип, бир бирге урулгъан тауушлары, ауазларын бир бирге эшитдирип ючюн, адамланы кычырышып селешгенлери станцияны башына кетюредиле.

Танг жарый башлады. Стрелочник къатынладан бири, асыры арыгъандан, аякъларын кючден бла бутдан ала, темир жолдан бир жанына чыкъды да, бара барып, эртдеден атылып тургъан жаулу шпаланы кыйырына олтурду. Кир, жаулу къолу бла мангылайындан терлегенлерин сыйпады. Бир кесекден аны къатына акъ кекелли абадан киши келди. Ол да ахыр кючюне тыянып келгенди. Шпалагъа олтуруп, башында темир жолчу фуражкасын къолуна алды да, аны тобугъуну юсюне салып, терлегенден сууланган жукъа чачын къолу бла артха сылады.

- Марфуша, сен не айтаса... бу къадар поездни бери не затха деп сюре болурла?

- Ким билсин, Назир, - деп, къатын имбашларын жыйырды. - Бир киши бир зат билмейди. Начальник окъуна билмейди. Аскерчиле да билмейбиз дейдиле. Мен мында ишлегенли он тогъузунчу жылым барады, быллай ишни биринчи кере кереме.

- Фронтха абери элтирик болурла.

- Алай окъуна болур...

Бу кезиуде, вокзал жанындан «Баттаев!» - деп селешген ауаз эшитилди.

- Сени излейди ким эсе да, - деди стрелочник къатын къатында олтургъан Назирге.

Назир ёрге турду.

- Кимди излеген? Мен мындама.

- Сени начальник чакъырады...

Назир, фуражкасын да башына кийип, вокзал таба кетди. Марфа да, бир кесек солуп, ишин башлады

Назир баргъанда, начальникни кабинетинде эки офицер да олтуруп тура эдиле.

- Баттаев, сен юйюнге бар, - деди анга начальник.

- Мен а артыкъ нек? - деп сорду Назир. - Танг ата турады. Сменим бла бирге кетерме.

- Угъай. Бусагъатдан сен юйюнге барыргъа керексе.

Назир, ичинден сейир эте, кабинетден чыкъды. «Бу манга былай нек этди? Мен да билмей, юйюмде бир палах болуп тура болурму?» - деген оюм башына кирип, юйюне ашыкъды. Ол вокзалдан тышына чыкъгъанлай, Марфа аллына тубеди. Аны бети кетип эди.

- Назир, - деди ол, жилярыгъы келип, - мен билип келеме... командирледен бири айтханды...

- Не затны? - деп, Назир жюреги кьоркьуп сорду.
- Сизни кечюрген этедиле... малкьарлыланы барысын да...
- Бизни нек кечюредиле дейсе? - деп сорду Назир, апчып.
- Ким биледи аны. Юйюнге бар да, хазырланган эт.

Назир кетип кьалыргъа болмады. Ызына бурулду. Марфаны хапарына алыкьа толу ийнанып кьалмагъанды. Начальникге сорургъа керекди. Ол кертисин айтырыкьды. Кабинетни эшигине жетип бара, анда олтургъан эки офицерни кюйсюз сыфатлары кезюне керюнюп, дыркъ тохтады. «Ала манга алай огьурсуз нек кьарагъан болур эдиле?» - деп келди аны келюне. Бу кезиуде кабинетни эшиги ачылды да, андан ол эки офицер чыкьдыла, аланы ызларындан станцияны начальнигини башы керюндю.

- Назир, нек тураса былайда? Юйюнге нек бармагъанса? Эки офицер да эшик кьатында мычыдыла.

- Букьдурмай айт, Кьазбулат Мус...

- Санга айтыллыгъы айтылгъанды, - деп, офицерледен бири Назирни сезюн хыны белюп, бетине огьурсуз кьарады. Офицерле аны жаны бла сууукъ этдюле. Станцияны начальниги да Назирге зриулю кьарап, аланы ызларындан жибеледи. Уллу палах келгенин Назирни жюреги энди сезди. Танг жарыйдан жарый келеди. Шахарны юйлери бла жол жанларында чапыракьсыз тереклени кьарелдилери кезге илинип тебиредиле. Назир юйюне кьууулду. Бир ненча уллу машина жолда аны жаны бла зууулдашып оздула.

Станцияда ишлегенлени арасында кьуш-муш кибейди.

- Ой, боже мой, боже мой, - деп ичинден жарый, Марфа аллына тюбегеннге эшитген хапарын айтады.

Станцияны ишчилерине танг кьалай эсе да ашыгьыулу, заманындан алгъа, муштухул атханча керюндю. Алыкьа ала эшелонланы бирлерин ёрге, бирлерин энишге сюре, темир жол бутакьлагъа сыйындыралмай кюрешедиле. Танг атханлы уа, аскерчиле, урушдача. бютюн да кьазауат болгъандыла. Кими ёрге, кими энишге чабады, даулашадыла, оноулашадыла, ачууланышадыла. Офицерле темир жолчулагъа да кьызадыла: «Терк, терк!..» - деп, от тюшгенча, ашыкьдырадыла.

Танг жарыгъы бла темир жол станциягъа бирини ызындан бири - деменгили студобеккерле келе башладыла. Былай кьарагъанда, ала урушха жол тартып бара тургъан керуаннга ушай эдиле. Станциягъа келген машиналагъа аскерчиле сууукъ тюбеп, аланы темир жолну бойнунда тохтатдыла. Башлары брезентле бла жабылгъан кузовладан бет кьанлары кетген, кьоркьунган, жилям-сырнагъан кьартла, жашла, сабийле тюше башладыла. Станцияны ишчилери тамашагъа кьарадыла. Марфа, кьолу бла христиан «намаз» эте, ичинден: «О боже, о боже!» - деп ахтын-

ды. Машиналаны биринден тюшалмай адыргыгъа къалып тургъан къарт къатыннга алайда тургъан офицер: «Старая свинья, а ну-ка быстрее!» - деп къычырды. Къарт къатын аны не айтханын ангылама са да, кесине ачыуланнганын сезип, кёзлерин жиямукълары жууа, ичинден сынсып жияды. Марфа анга чапды. «Эй, къайрыса? - дедиле нёгерлери аны ызындан. Марфа, жетип барып, къарт къатыннга машинадан тюшерге болушду. Аны ишчи нёгерлери: «Марфа бусагъат кесин тутдурады», - дедиле бир бирине. Алай аны киши да тутмады. Марфа къарт къатынны, тап жер сайлап, ары олтуртду. Аны жиягъанына жюреги тёзалмай, Марфаны да кёз жиямукълары саркъдыла. Бирси темир жолчула да, Марфача, къыйынлылагъа болушургъа деп, машиналагъа барып тебирегенлей, аскерчиле алларын тыйдыла.

- Кесигизни ишигизни этигиз,- деп, аланы ызларына къайтардыла.

Машинала уа келе эдиле, бир-бири ызларындан сюрюу болуп. Станцияны тегереги аладан толгъанды. Кузовладан жазыкъ жанла темир жолну боюнуна тегюледиле. Къартланы бла сабийлени араларында башлары байланганла, къолу кёкюрегине бау бла тагъылгъанла, костылле бла чонкъая айланганла да бардыла. Ала, жаралы болуп, урушдан къайтхан фронтовикледиле.

«Жюклери» къотарылгъан машинала станциядан кетедиле, аланы орнуна башхалары келедиле, Тюшге жууукъ станцияны тийресинде аякъ басар жер къалмады. Дуния къайгъы, жабы, хахай! Ажашып бир бирни табалмай айланган ахлула, анала бла сабийле да кёп. Шахарны халкъы да бери басыннганды. Аскерчиле аланы кёчгюнчюлеге жууукъ жибермейдиле. Болсада бир къауумла ычыннгандыла. Къабартылыла таулуланы ичинде жууукъларын излеп айланадыла. Тапханла да бардыла. Кёрюшедиле, къучакълашадыла, жияшып айырылышадыла. Мария да, Сергону къойнуна къысханлай, ахлуларындан адам кёрюр муратда, тегерегине, кёз жауларын таууса, къарайды. Алай бу къатыш-къарада адам адамны кёрюрча да, табарча да туююдю. Ислам да, Фазиканы, Адилни, Дадашны излеп, тегерекге айланады... Адам адамны табарча туююдю. Аскерчиле къазауатдан адамланы вагонлагъа миндирип кюрешедиле. Не къаты кюреше эселе да, халкъны азайталмайдыла. Анга къошуладан къошула барады. Машинала биягъыча тохтаусуз келедиле. Жюкленип бошалгъан эшелонла уа бирини ызындан бири кетедиле.

Марфа адамланы арасы бла сыгъына, хапчук къысымлагъа бла чемоданлагъа да абына, Назирни излеп, темир жолну бойну бла энишге да, ёрге да барады. Тапмайды. Ислам да тапмады не къарындашын, не эгечин. Сурашдыргъандан хайыр жокъду, хар ким да жунчупду, кеси башы къайгъылыды. Элинден бир да болмаса да таныш адам окъуна кёзюне урунмагъанына Марияны да жюреги жарылады. «Эшитмейми къалгъан болурла... эшитселе, бирлери

келир эди...» - деп, бушуу-бушман болады. Бу кезиуде къарындашына ушагъан биреуню кёрюп жюреги учунду.

- Ма Тазрет!

- Къайда?! - деп, Ислам Мария кьолю бла кёргюзтген жанына къарады.

- Ма, ол желкеси бери айланып тургъан акъ кълпакълы!..

- Ол Тазрет туююлдо.

- Жаным ёлмеси, кесиди! - деп, Мария къазаутха кълды. Аны ол иши бош эди. Урушда айланган Тазрет бюгюн бери къайдан чыгъарыкъ эди? Мария кёрген акъ кълпакълы кертиси бла кълбартылы эди, алай Тазрет туююл эди ансы.

Быланы кълтларына огъурсуз жапысы бла, кёпгенбет офицер келди.

- Вагоннга, марш! - деп буюрду ол. Исламны къланы кълнады, жюреги чанчды, кьолю кетген имбашы адыргылы болуп кълмылдады. Сау кьолю бла кълмасын излегенча белин кълрмады. Эрини кёзлерине кълан чапханын эслеп, Мария аны офицерден бир жанына айырды.

- Сен аны кълй... бу кълуруукъ вагонда жерибизни алайыкъ. Мария Сергодан хазна бошамай эди. Ислам а алыкъл ахлау кибик болгъланлай турады. Болуна тургълан ишни башына сыйындыралмайды. Мыккыл болгъланды. Кёзлери жилярыгълы келген адамны кёзлерине ушайдыла. Бир затны айта тургъланлай, акълылы башха жанына кетип кълады. Абери соргъланнга, тили бюлдюрюгю этип, жарты-кълурту жууап береди, не да жууап бермей, соруу соргълан адамны кёзюне къларагъланлай турады. Аны халини алай тюрленгенин Мария сезип, ичинден жиляйды, жюреги кълйюп-бишип.

Адамла вагонлагъла хапчукларын да жюклей, кеслери да ары минедиле. Айшат бла Фатимат Исламны абереге кълолун да жетдирмейдиле. Юйден келтирген затчыкъларын ала вагоннга терк ташып бошадыла. Аны бла да кълалмай, бирсилеге да болушдула. Ол экисинден сора, быланы вагонуна минериклени ичинде хазна къларыуу болгълан адам жокъл эди: кими къларт, кими сабий, кими жаралы... Аны ючюн болур, Исламны эки келини да башларында жаулукълары да арт желкелерине кетип, гузабагъла кълалып кюрешедиле.

Ингир бола башлагълан эди. Темир жол станцияда эшелонла бирини ызындан бири кетедиле. Ала кетген сайын, кёчгюнчюлени саны да азая барады. Марфа жолгъла тебиреген хар эшелонну кёз къларамы бла узакългъла дери ашырады.

- Марфуша!..

Марфа эсинде болмай тургъланлай кесини атын эшитгенине кълаты элгенди. Кимди мени излеген дегенча, тёгерегине къларады.

- Марфуша, бери кълара...

Кълзыл вагонну гитче терезечигинде Назирни башы кёрюндю. Марфа, эки кълолун да анга созуп: «Назир... Назир!..» - деп

кычыра, кетип баргъан эшелонну ызындан кыуулду.

- Марфуша, мени фатарыма къарай тур. Абери алалмагъанбыз. Барысы да анда кългъанды, - деп, Назир терезеден не эсе да бир затны тышына атды. Марфаны аякъ аллына ачхычла тышдюле. Ол, алагъа къарап, ишчи жыйрыгъыны кир этеги бла бетин жабып, жүрексинип жиляды.

Исламны юйюрю миннген вагоннга дагъыда беш юйюр минди. Тёртюсю Акъташдандыла, кългъан экиси уа башха аууздан, башха элдендиле. Барысы да отуз тогъуз адам боладыла. Аланы кёбюсю сабийле бла къартла эдиле. Гым-гым эте тургъан жюзжыллыкъ къарт да барды. Ол Шарауду, акъташчы. Вагонну ичинде асыры тардан, аякъ басар жер жокъду. Хар юйюр хапчуклары бла бирге, кеси аллына жокку болуп орналышханды. Исламны юйюрюне вагонну сол мюйюшю жетгенди.

Минерикле минип, тамам болгъандан сора, вагоннга эки офицер кирдиле. Аладан бирини - семизбет офицерни - кълунда планшети бла къламы бар эди. Ол Исламны ашыкъдыргъан офицер эди. Ала экиси да тууарланы санагъанча, вагондагъыланы санап чыкъдыла да, кългъытха не эсе да бир затла жазып, кетип тебиредиле.

- Жолдаш офицерле, бизни кълйры элтесиз? - деп сорду башы байланган кёчгюнчюледен бири. Ол да, Исламча, аскерчи гимнастёркасы бла эди. Фрондан жаралы болуп кълйтханы билинип турады. Кёп болмай кълйтса керек - башында байлаууну эки жеринде да кълан тамгъала кёрюнедиле. Офицерле аны сорууна жууап берген угъай, анга боюнларын буруп да кълрамадыла. Жерге тышдюле да, экиси да бир болуп, вагонну ауур эшигин гырылдатып жапдыла. Вагонну ичи кълрангы болду. Адамла ахтындыла. Сабийле жиямсырадыла. Кимле эселеда, Аллахны эскерип, билген дуаларын окъудула. Алай эте кетип, шум болдула. Бир аздан а вагонла бир бирге урула, эшелон жолгъа тебиреди. «Я, уллу Аллах, сен онг бер!» - деди биреу. Ислам Шарауну ауазын таныды.

Бу кълйяма кюнню ингири да терк кълралды. Вагонну ичи кёзню кёзге урса да кёрмезча болду. Аны бла бирге кечеги сууукъ да кълтыланды. Адамла кълрангыда хапчукларын кълрмап, жылы быстырла изледиле. Сабийли анала балаларын кёкюреклерине кълсыдыла. Хар ким да шошду. Сабийле окъуна шум болгъандыла. Уллу, гитче да терен бушуулу болуп, сууукъ вагонлада гыт-гыт эте барадыла.

Ислам мюйюшге кълсылгъанлай, киши бла да сёлешмей, терен сагъышха кёмюлюпдю. Ичи от жанады. Революция башланды да, жанын къллуна алып, аны жолун кълуалады. Акъташда Совет властны кълрч чигинжиси болду. Сталиннге бла партиягъа табынды. Аланы кертичи шапалары болду. Байланы оу-шау этдире, малларын сыйырды, кеслерине да жер аудуртду. Совет власть дунягъа тюзлюк ючюн деп жаратлыгъан эсе, аны хар оноуун кълбыл этерге

керекди. Ислам а этгенди. Артха турмагъанды. Хар буйрукъну толтургъанды. Уруш башланганда: Сталин ючюн, Туугъан журтум ючюн деп, отха киргенди. Бир санын кыркъдыргъанды... Жашы да уруш отда жоюлгъанды... «Кимге кыуллукъ этип келгенме мен? Иблисге... Иблисге алдатып тургъанма кесими. Адамла, биз барыбыз да кесибизни иблисге алдатып тургъанбыз. Революция дегенибиз шайтанла оюну болуп чыкыгъанды. Алданганбыз. Аман алданганбыз!..»

Исламны сагъышларын, ким эсе да, тиширыуладан бирини сынсып жиягъаны бёлдю. Бираздан а аны жияуу кыайнап тегюлген кыазанча уллугъа кетди. Аны жияуунда аллай бир амалсызлыкъ, аллай бир кыююлюк бар эди, анга жюрек тэзюп тынгылагъан кыыйын эди. Жиягъан а кыарт эди. Жуукъларындан кыайсысы эсе да, сабийге айтханча, ариу айта кетип, аны тынчайтды.

Эшелон жюрюшюн селейтди. Чархланы тыхырадагъанлары да азая тебиреди. Бираздан вагонну гитче терезечиклеринден жарык ура башлады. Ол а поезд кыайсы эсе да темир жол станцияладан бирине жетгенини белгиси эди. Вагонла буферлери бла бир бирни кыагъа, темир таууш этдиле. Алгъа бла артха силкинди кетип, поезд тохтады. Тышындан паровозланы «пыш-пыш...» этгенлери, аланы гудоклары эм адам ауазла эшитилдиле. Шёндюге дери Марияны кыоюн жылыууна кысылып, жукълап тургъан Серго уянды да, жиямсырап тебиреди. Мария жашчыкыны анасына берди. Фатимат эки тобугъун бешик этип, Сергоку ары бла бери чайкыады. Бу кезиуде вагонну ауур эшиги ачылды. Тышында автоматлары бла эки НКВД-чы кёрюндюле. Аладан бирини кыолунда патеген чыракъ бар эди. Ол вагоннга кётюрюлдю да, чыракыны кыабыргыада чюйге такыды. Чыракыны жарыгы адамланы кыозгыады.

- Былайда сагъат чакылы турлукъбуз, - деди сержант. - Станцияда кыайнар суу барды. Экеулен, челекле бла барып, алып келирге боллукъсуз. Кеси керегине чыгыарыкыла да, эркинсиз. Узакъ кетмегиз. Эскерттип кыояма - кыачаргыа умут этген узакъ кеталлыкъ тюйюлдю!

Алай айтып, сержант автоматына тийип кёргозтдю.

- Ол бири, - деди сержант андан ары. - Экинчиси, сизни арагыздан вагон тамата айырыргыа керекбиз.

Сержант хар кимге кыарай барып, Исламгыа бурулуп тохтады.

- Сен, - деди ол, анга бармагыын чюелтип. - Вагонда низамлыкъ сени бойнунга салынады. Вагондан адам кыачса, башынг бла жууап берликсе.

Ислам аузун ачхынчы, сержант вагондан секирип тюшдю. Ол анга: «Мени башым бла ойнагъаныгыыз боллукъду», - дерик эди. Айтыргыа жетишмеди. Жюрегине энтда да бир окъ тийгенча, ол тургъан жеринде башын энишге ийгенлей кыалды.

Вагондагыла тышына тегюлдюле. Асыры ашыкыгъандан бир-

бирин малтаргъа жетишдиле. Аякъларын, къолларын ачитханла да болдула. Къартланы вагондан болушуп, алай тюшюрдюле. Бирси вагонладан да адамла тышына тѳгюлдюле. Темир жолну бойну, эшелонну битеу узунлугъуна дери, халкъдан толду. Кеси кереклерине ары-бери чачылышып, жангыдан ызларына къайтдыла. Хар вагонну кесини сауутланган къалауурлары бардыла. Ала хар кимни ызындан сакъ къарайдыла, адамларын санайдыла. Вагонладан кеннге кетерге кишини да къоймаидыла. Кеси кереклерине олтурургъа къарт жашдан, жаш къартдан, келинле къайын аталарындан, къайын аталары уа келинлеринден уялдыла. Бир бирден арлакъ-берлакъ кетерге уа онг жокъ. НКВД-чыла автоматларына жабышып тохтайдыла. «О, Аллах, бизни быллай намыссызлыкъгъа не зат ючюн къалдырдынг?» - деп ахтынды Шарау, кѳнчек бауун къысалмай, амалсыз болуп. Вагонлагъа минерге буйрукъ берилди. Ислам эшикни къатында тохтап, бек алгъа къартланы бла сабийли аналаны миндирди. Къалгъанла уа аладан сора. Келтирилген къайнар суудан хар бири чѳмюч бла, кружка бла алып, аны чай орнуна иче, ичлерин жылытдыла. Ауузланган да этдиле. Вагонну ауур эшиги этилди. Кѳп да турмай, эшелон жолгъа тебиреди.

Ислам биягъы жерине олтуруп, сагъышха кетди. Халкъыны къыралны аллында бир тюрлю терслиги болмагъанын ол биледи. Бармакъларын ийнеле тешип, кече кѳзлерине жукъу кирмей, жюнден къолкъапла бла носкийле эшип, аланы урушда айланган аскерчилеге саугъагъа ийип тургъан таулу аналаны бла къызланы не терсликлери боллукъ эди? Урушда къан тѳгюп айланган таулу жашланы аналарын, эгечлерин, къатынларын, сабийлерин эллеринден, юйлеринден айырып, малланы къыстагъанча, къайры эсе да къыстап барадыла. «Къайдаса сен, акъылман Сталин? Къыйдаса сен, махтаулу партия? Къайдаса сен, халкъгъа насып берлик Совет власть? Бу не ишигизди сизни? Сиз кимсиз? Сиз — мурдарласыз! Мурдарла!..»

Ислам, кеси оюмундан кеси къоркъгъанча, башын элгенип кѳтюрдю. Вагондагъыла жукълайдыла бир бирге къысылып; бирле хурулдайдыла, бирле уа тюшлеринде жаншайдыла. Жаланда, башы байланган жаралы фронтовик жукълап тюйюлдю. Аны кѳзлери да, Исламны кѳзлерича, огъурсуз да, мудах да эдиле.

- Сени да жукъунг келмегенча кѳрюнесе, - деди анга Ислам.

- Жукъум а эртте келгенди, алай жукълаялмайма ансы. Ала бир-бири бла шагъырей болдула. Ол бызынгылы жашды. Аты Махмутду. Сталинградда баргъан сермешге къатышханды. Башындан жаралы болгъанды. Беш ай госпитальда жатханды. Андан, инвалидге чыгъарып, юйюне ийгендиле. Башыны осколка тийген жери сау болмайды, алайдан тохтамагъанлай къан къатыш ирин чыкъгънлай турады. Тюнене ол Нальчикге барып, жарасын байлатыргъа керек эди... Аны жарасына да, урушда алгъан эки орденине да бир тюрлю хурмет этмедиле...

Эшелонла уа барадыла, сууукъ вагонлада къартла бла сабийле инжиле. Танг атаргъа жууукъ Ислам олтургъан жеринде къалкъыды. Тюшюнде атасын кёрдю. Нек эсе да, Къужон бий бла ол бир-бири къолларындан тутуп, шуёхла болуп айлана эдиле. «Сени улуу жашынг мени кёлюме тийгенди», - деп, Къужон Жамботха тарыкъгъанча болады. Жамбот а Исламгъа урушады...

Ислам уянды. Тюшюне сейир этди. «Къужонну юсюндедамы жангылгъанма мен. Аны ёлтюрсеними терсеми этген болурем?! - деп, ол жангыдан сагъышха кёмюлдю.

XX

Эшелонла жолгъа чыкъгъанлы ыйыкъ озду. Ала ашыкъмай барадыла. Жолда терк-терк тохтадыла. Бир къауум станциялада уа сау кюнню тургъан кезиуле да боладыла. Ол алай поездлени кёплюгюнденди, жол жетишмейди.

Кёчгюнчюле аманны кебинден барадыла. Жанларындан да, вагонладан да тойгъандыла. Кёплени жолгъа алып чыкъгъан адыргы азыкълры бошалгъанды. Ачдан чий нартюх бюртюклени кыртлагъанла бардыла. Станциягъа жетселе, чабышып къайнар суу аладыла да, аны бла бир кесек ичлерин жылытадыла. Эмчек юсюнде сабийле, аналарыны хыбыл ёшюнлерин къармай, аш излейдиле. Алай къыйынлыкъны бек уллусу ол туююл эди. Эшелонла Къазахстаннга жетгенли, сууукъла бютюнда кючейгендиле. Алыкъа къар эримеген жерле да бардыла, сууукълукъну кётюралмай, кёпле ауруулу болгъандыла. Вагондагыла, бири бирине эришгенча, жётел этип башласала, кече кёл бойнунда макъала жабы эте тургъаннга ушай эдиле.

Ауруугъа Шарау бегирек да хорлатады. Аны къызгъан санлары анга отда кюе тургъанча кёрюне эдиле. Бирде кёз акълары айланып, бирде сандырагъан да этеди. Жууукълары да къайгъылы болдула. Ингир алагъа ол бютюнда осалгъа кетди. Ислам аны къатына барып, къолун мангылайына салды.

- Шарау, къаты бол. Барлыкъ жерибизге жетгенлей, сени больницагъа элтирбиз. Тап болур, ахшы болур, - деп, къартха кёл этдирди. Шарау кёзлерин ачды. Исламны биринчи кере кёргенча, аны кёзлерине тансыкълап къарады. Къарт суу тиледи. Ислам аны башын жастыкъ орнуна салынган эски-бусху быстырладан ёрге кётюрюп, анга суу ичерге болушду. Суу ичип бошагъандан сора, къарт, солуун эркин алып, эс тапханча болду.

- Бусагъат игиге айланып къаллыкъса, Шарау, - деп, биягъы Ислам къартны жапсарды. Керти айтаса дегенча, къарт башы бла белги берди. Сора хырылдагъан ауаз бла айтды.

- Ислам, жашым, биз хар заманда да санга ийнанып турдукъ. Бизни партиябыз да, Совет властыбыз да сен эдинг. Элибизни жа-

мауаты, сен кыйры десенг да, ызынгдан барып турду. Энди уа сен биз хариплени кыйры элтип бараса? Бир зат нек айтмайса халкынгга?

Исламны жюреги такыр болду. Хурметли къартны сорууна жууап берирге аны къолундан келмеди. Мыйысында ачымагъан жери къалмады. Тёгерегинде анга къарап тургъан адамладан бетин букьдурду.

Не эсе да бир станцияда поезд тохтады. Вагонну эшигин ачхан сержантха Ислам:

- Кыйын саусузубуз барды. Врач керекди. Тилейме, онг бар эсе, болуш, - деди.

- Врачмы?! Ха-ха... Андан сора жукь керекмеймиди? - деди сержант, хиликкя этип.

- Адамлыкь керекди, сержант.

- Аузунгу жап! Алай туююл эсе, вагондан биринги да чыгъарлыкь туююлме!

Келепен ачыу Исламны къанын, гинясууча, башына урдурду. Къолу болмагъан имбашы къалтырады. Мария барып Исламны аллына сюелди.

- Тилейме сенден... сёлешме аны бла. Сууут кесинги. Зарауатлыкьда болгъаныбызны унутма, - деп жалынды ол эрине.

Адамла вагондан тюшдюле. Сержант чюйге тагъылып тургъан фонарны къолуна алды да, ары-бери чайкъап кёрдю. Аны чыракь сууу тауусула тура эди. Ол фонарны нёгерине берип, патеген кьююп келтирирге буюрду.

Вагонладан тышына тёгюлген кёчгюнчюле ары-бери жортушуп, гузаба болуп айланадыла. Ингир болгъанлыкьгъа, алыкьа жарыкь эди.

- Ислам, ол анда вагонланы тийресинде адамланы халлерин мен тап кёрмейме, - деди Махмуд. Кертиси бла окьуна, эшелону ал жанында не эсе да бир къаугъа бар эди. Ислам бла Махмуд ары бардыла. Анда уа жияу-сыйыт. Адамла ёлюп: эки къарт бла юч сабий. Бирси вагонладан да къарыулары болгъанла жыйылып, темир жолну жанында къабырла къазып, ёлюклени ашыгьыулу асырадыла.

Бир сагъатдан кёчгюнчюле вагонларына жыйылдыла. Хар ким жерин тапды. Ислам да кесини мюйюшюне кысылды.

- Тышында къалайды? - деп сорду Шарау къатына келген къарт эгечине.

- Да къалай боллукь эди... сууукьду.

- Кюнню кёрюрге сюе эдим.

- Аллах айтса, тамбла кёрюрсе... танг атса.

Сержант вагоннга эрлай секирип минди. Адамланы санап чыкьды.

Эшелон жолгъа тебиреди. Биягъы темир чархланы темир жолда тыхырдагъан тауушлары адамланы башларын къайнатып,

жюреклерине къайгы салды. Къачан бошаллыкъ болур бу кыяма. Факъыр адамла вагонладан да, жанларындан да тойгъандыла. Жаханымге элтип тюшюрлюк эселе да, бу кзурурукъ вагонладан бир тюшюрсе эдиле. Ашыгъадыла, кюедиле. Алай жол а тауусулмайды. Эшелонла аланы къайры эсе да узакъдан узакъгъа алып барадыла.

Ислам биягъы ауур сагъышлагъа кёмюлюп, жаны кыйнала, жукъугъа берилди. Ол къатынла жиягъаннга уянды. Шарау ёлген эди. Кюнню кёрюрге суйген эди да, кёралмай кетди. Исламны эсине къартны тюнене айтхан сёзлери тюшдюле. «Энди сен биз хариплени къайры элтип бараса?.. Бир зат нек айтмайса?» Ислам солууун теренден алып, ахтынды. Ол жияй тургъан къатынланы, билгенин айтып жапсарды. Аланы тыйгъан алай тынч туююл эди. Хар бирини жашауу - жияуду. Жаланда аны кюзгъаргъа сылтау керекди. Шарауну ёлгени уа, тыйылып тургъан сууну аллын ачханча, тиширыулары ичлеринде сыйынмай тургъан жюрек жарсыуларын тышына тёкдюрю.

Поезд бир гитче станциячыкъда тохтады. Сержант жарым сагъатдан кёп турмазлыкъларын айтды. Шарауну асыраргъа керек эди. Ёлюкню жамычыгъа чулгъап, вагондан чыгъардыла. Кюрекле мажарып, къабыр къазып башлагъынчы, кетер заман жетди.

- Вагоннга! - деп хахайлады сержант.
- Ёлюкню басдырмай а...- дедиле адамла, аны юсюне болуп.
- Поезд бир такъыйкъаны да сакъларыкъ туююлдю, график! - деп эскертди ол.

Амалсыз болуп, не этейик дегенча, Исламгъа къарадыла. Ислам станцияны тийресинде жумуш эте тургъан адамланы къатына барды. Саламлашды.

- Басдырыргъа заман бермейдиле. Ёлюгюбюз къалып барады. Хатер этигиз. Басдырыгъыз аны, - деп, Ислам кьолун кёнчек хуржунуна сугъуп, ахча чыгъарып, алагъа узатды.

- Ахчанг керек туююлдю. Ёлюкню биз басдырырбыз. Аны ючюн жарсымагъыз. Кзуру сиз туююлсюз. Алгъа кетген эшелонладан да кългъан эдиле ёлюкле. Аланы да басдыргъанбыз.

- Сора сау болугъуз...

Поезд тебирерге азчыкъ заман кълды. Шарауну жууукълары аны ёлюгюн жангыдан вагоннга кийириуню къайгысынын эте башладыла.

- Угъай! - деп, эки сержант да аланы алларына сюелип тохтадыла. Ислам келди. Ол темир жол ишчиле бла сёлешгенин айтды. Не этерик эдиле, ёлюкню жол жанында кьойдула. Жууукълары аны ёшюнуне ахчачыкъ да салдыла, кыйыны тийгеннге халал болсун деп.

Поезд андан ары кетди. Ислам биягъы кесини мююшюнде кысылып, ауур сагъышларын сюзе барады. Бу станцияда ол бир къауум затны сезгенди: была баргъан эшелон иги кесек кысхар-

гъанды. Поездла да азайгъандыла. Алай эсе, ала жетер жерлерине жетип, жолда къала барадыла; станция сайын эшелонладан да бир къауум вагонну юзедиле. Алай бла кѣчгюнчюлени жер жерде аз-аздан чача барадыла. Ислам а халкъны барысын да бир жерге элтип тѣгерик сунуп тура эди. Ала жолгъа чыкъгъанлы ючюнчю ыйыкъ тауусулуп барады...

Махмуд Исламны къатына барды да аны жанына олтурду.

- Мен сенден бир зат сорлугъем, - деди ол.

- Сор.

- Сталин биле болурму бу бизге этилген артыкълыкъны?

- Къырал башчы билмей, быллай иш къалай этилир? Къуру биз туюлюбюз - чеченлиле, къалмукълула, къарачайлыла...

- Мен а Сталин билмеген сунама.

Махмудну бу сѣзлери Исламны ачыуна ачыу къошдула. Ары бла бери къозгъалып, тынгысыз болду.

- Мен кесим устазма, - деди Махмуд, хапарын андан ары жалгъашдырып. - Барлыкъ жерибизге жетгенлей, Сталиннге къагъыт жазарыкъма.

- Не деп?

- Бизге да, бирси миллетлеге да законсузлукъ этилгенин айтып. Угъай демесенг, экибиз да бирге жазарбыз. Биз фронтовиклебиз... къыялула. Ол бизни сѣзюбюзге къарарыкъды. Жазарбыз да бирге?

- Жазарбыз, жазарбыз...- деди Ислам, башын къайры атаргъа билмей.

XXI

Юштѣбе деген гитче темир жол станциягъа эрттенликден окъуна ёгюз, ат арбала келе башладыла. Ала Талды-Курган областны узакъ, жууукъ эллеринден келе эдиле. Тюшге жууукъ станцияны тийреси улоудан толду. Арбачыла къауум-къауум болуп, аяусуз хапарлашадыла. Ала темир жолну бойну бла ёрге - кюнбатыш таба терк-терк къарайдыла. Станцияда аскерчиле да кѣпдюле. Милиционерле да бардыла. Ала энтда да келе-келе турадыла. Бирлери атла бла, бирлери арбала бла келедиле. Женгил машинала бла келгенле да бардыла. Баям, ала район не да область къуллукъчула болсала керек, арбачылагъа да, милиционерлеге да оноу эте айланадыла.

Эрттенликден окъуна кюн бузулупду. Тохтамай сууукъ тѣбеннги ургъанлай турады. Чегет ырбынлада, батыулада алыкъа эрип бошамагъан къар хурттакла кѣрюнедиле. Кюн таууушлада уа жашил кырдык чыгъып башлагъанды. Ач болгъан ёгюзле бла атла, жухларын жерден айырмай, алаша чѣпчюклени отларгъа кюрешедиле. Отлай, отлай, арбаланы да тартып, жан жанына чачыладыла. Иелери аланы алларын тыядыла, ызларына къайтарадыла. Арбачыла жылы кийинипдиле. Кѣбюсюню башларында тюлкю териден

этилген бёрклери, юслеринде уа - тонлары. Фуфайка кийгенле да бардыла.

Жетисай деген элден келген арбачыла, ичлеринде таматарлары Къарсакъбайны тегерегинде тохтап, аны хапарына къулакъ салып тынгылайдыла. Быланы жаш нёгерлери Кенгес деген жигит а, ёгюзлени алларына элден биргелерине алып келген биченден да сала, бирси арбачылары айтханларына тынгылай айланады. Бир заманда ол, къоркъган бет алып, кесини нёгерлерине чабып келди.

- Къорсакъбай-агъа, мынау Къапкъаздан келе жаткъандар адамды ёлтюрюп, этин жееди екен! - деди.

Арбачыладан бир къауумланы ахлары кетип:

- Къудайым сакътасын! - деп, тынгысыз болдула.

- Етюрюк хапарлагъа тынгылай турмагъыз, - деди Къарсакъбай нёгерлерине. - Адам тили «ётмек», «сюймеклик» дегенча ариу сёзледен сора да, ачы, ётюрюк сёзлени да айтады.

- Да мен ол хапарны ма алайда, хурметли къартланы кеслерини ауузларындан эшитгенме, - деп, Кенгес къаты болду.

- Акъ сакъалы болганла барысы да бирча хурметли болмайдыла. Сен, Кенгес, аны хар заманда эсингде тут, - деди Къорсакъбай жаш нёгерлерине. Аны айтханын дурус кёргенча, Кенгес башын къымылдатды.

Бу кезиуде узакъдан паровозну тауушу эшитилди. Темир жол станцияда болганланы барысы да башларын кюнбатышха бурдула. Аскерчиле бла милиционерле платформаны битеу узунлугъуна тизгин туруп сюелишдиле. Аланы алай этгенлерин кёрген Кенгес, биягъы Къорсакъбайны аллына чабып жетди.

- Аскерчиле нек хазыр болдула? Къапказчыла бла урушму этрикдиле? - деп сорду ол.

- Эй, сенде бас жокъ экен, - деди Къорсакъбай жашха. - Олар тартип сакътаугъа деп дайындалып отургъандыкътары-гъой.

Кенгес станицяны платформасында болуна турган ишге сейирсинип да, къоркъуп да къарай эди.

Бир заманда узакъдан паровоз кёрюндю. Ол къалын тылпыуун кёкге ата, ауур «солуй» келе эди. Кёп да турмай, узун эшелон станциягъа жетип тохтады. Аны аллында бла бек артында вагонладан кёкюрклеринде да автоматлары бла аскерчиле секиришип тюшдюле. Ол зат арбачылары бютюн уллу тамашагъа къалдырды.

- Кёремисе, Къарсакъбай-агъа, автоматчикле, - деди Кенгес, къолун алгъа созуп.

- Кёреме.

Сёзге ючюнчю нёгерлери да къошулду.

- Бу келгенле кертиси бла да къоркъуулу адамла болурла ансы, быланы тегерегинде быллай бир аскерчи сауут алып айланмаз эди.

- Иа, солай-гъой, - деди Кенгес, аны жанлы болуп.

- Эй, сен былшылдагъанынгды къоясынга! - деп, Къосакъ-

бай Кенгесге хыны этип сёлешди.

Автоматчикле бла бирге, вагонланы биринден эки офицер да тюшдюле. Ала платформада сюелип тургъан пслковникни аллына келдиле да, анга честь берип, къолун тутдула. Бир кесек кенгешгенлеринден сора, полковник вагонланы эшиклерин ачаргъа буюрду. Жол узуну юйренчик болуп келген аскерчиле ол ишни терк тындырдыла. Вагонладан къыйынлыкъ жунчутхан адамланы саз бетлери кёрюндюле. Вагон таматаланы полковникге чакъырдыла. Ислам да барды ары.

- Сиз Къазахстанны Талды-Курган областына келгенсиз, - деди ол алагъа, ары бла бери атлай, юлле бла тютюн да букъулата. - Бу арбала сизни сакълайдыла. Жашарыкъ жерлеригизге элтирикдиле. Эллени оноучуларына айтылгъанды. Ала сизни орнашдырыргъа керекдиле. Бюгюнден тебиреп сиз спецпереселенецлеге саналасыз. Оноугъузну район комендатура этерикди. Энди уа мен айтханланы хар ким кеси вагонунда айтып ангылатыгъыз да, къотарылып башлагъыз...

Арбачыла арбаларын вагонлагъа жууугъуракъ сюрдюле да, кеслери уа бир жанына кетдиле. Кёчгюнчюлени туураларындан, бир-бирге оюмларын да айта, сейирсинип къарайдыла.

Улоуну оноун этген аскерчи къауумла, къолларында къагъытлагъа да къарай, къайсы юйюр къайсы арбагъа минеригин белгили эте айланадыла. Исламны юйюрюне Къарсакъбайны арбасы жетди. Махмудха уа Кенгесни арбасын кёргюзтдюле.

- Къарсакъбай-агъа, анау бузукъ киси, мени арбама отратын болдума? - деп, жаш арбачы энтда да тынгысыз болду.

- Сен огъан неге бузукъ дейсинг?

- Жолда тёбелесип басын тестирсе керек. Сондукъдан басын байлап тастагъан-гъой.

- Эй, шырагъым, сокъурсунгба. Ол жаралы-гъой. Кёрмейсингбе, юстюнде аскер гимнастёркасы бар. Шалбары да аскер шалбар. Ол - фронтовик.

- Байкъап тынгадашы!.. - деди Кенгес, къулагъын алгъа тутуп. - Булар бизше сёйлеп тургъанша эситиледи.

- Мен да согъан къызыгъып отурмун, - деди Къарсакъбай да.

- Буларды немнеге деп ёз ауулдарындан айдады? - деп сорду Кенгес.

- Ким билсин, - деди Къарсакъбай.

- Къалайша билмейсинг, - деди аланы къатында тургъан улукъарын, алаша бойлу къара киши. - Болур бандитгер-гъой... немистерге сатылгъан.

- Эй, къарагъым, анау, эмшек юстюндеги бла да, немисге сатылып, бандит болдума? - деди Къарсакъбай къара кишиге.

- Мен эстигенимди айтып отырмын, - деди къара киши, кирпичлерин терк-терк къагъа. - Сен не? Буларды жакътап олтургъандан саумусунг?

- Эй, ёзюнг кимсинг? Сандырап кетинг-къой, типти. Кёчгюн-чюле хапчуклары арбалагъа жюклеп кюрешедиле.

Жангыз къолу бла Ислам да вагондан арбагъа аберилерин ташыйды. Къарсакъбайны анга жаны ауруду. «Бу да фронтовик-ди», - деди ол ичинден. Къарсакъбай да болгъанды урушда. Алай биринчи кюнледе окъуна, бутуна окъ тийип, жаралы болады. Жарасын сау этгендиле. Алай Къарсакъбай акъсакълай къалгъанды. Аны, инвалидге чыгъарып, юйюне къайтарып ийгендиле.

- Шуёхла, биз былайда нек турабыз? - деди Къарсакъбай кеси элли арбачылагъа. - Келигиз бу жазыкълагъа болушайыкъ. Сууапды.

Ол алай айтып, алгъа тебиреди. Алай нёгерлеринден бири билегине жабышып тохтады.

- Сабыр бол. Башынга палах излеме. Парткомубузну айтханын унутханмы этгенсе? Была душманладыла. Душманлагъа уа болушургъа керекмейди.

- Не хапар айтаса сен? Не душмандыла была... къартла, сабийле, инвалидле...

- Билемисе, Къарсакъбай, сакъ болгъан игиди. Алыкъа биз быланы кимле болгъанлары билмейбиз.

- Ай, тутсала - мени тутсунла, - деп, Къарсакъбай акъсай-акъсай арбасына кетди. Ол ары жетгенлей, Ислам бир машок нартюхню кётюрюп келип, арбаны юсюне атды. Арбачы да, Ислам да бир бирге къарашдыла.

- Саламалейкум, - деп, Къарсакъбай анга къолун узатды.

- Алейкумсалам, - деп, Ислам ичинден сейир да эте, аны къолун тутду.

Къарсакъбайны ызындан къарап тургъан нёгерлери: «Ойбай, Къасекенг бандиттинг къолун устады. Энди ол сотталады!» - деп, къаугъагъа къалдыла.

- Эта арба я хозяин. Я тебе помогаит будет, - деди арбачы орусчалатып.

- Сау бол, - деди Ислам анга орус тилде. Бу кезиуде къолунда да аберилери бла арба къатына Мария келди. Къарсакъбай анга баш ийди. Мария да баш ийди.

- Бу бизни арбачыбызды, - деди Ислам юй бийчесине.

- Эй, жаным, сиз не тилде сёйлеп турсуз?! - деп, Къарсакъбай тамаша болду. Арбачыны ангылашыныулу тилде сёлешгени Исламны бла Марияны да сейирге къалдырды.

- Биз кеси тилибизде... малкъар тилде сёлешебиз.

- Малкъар дейсинг бе?! Ондай халкъты эстигеним жокъ. Мен ёзюм къзакъбын.

Ислам бла Мария бир бирге къарадыла. Арбачыны тили бла тиллери келишгени аланы жаралы жүреклерине асылукъ берди. Къзаэхлы киши жууукъ адамларыча кёрюндю.

- Анда аберигиз къалгъан эсе, мен сизге болушайым, - деп, арбачы Исламны биргесине вагоннга барды. Низамгъа къарай айлан-

нган милиционерледен бири Къарсакъбайны арбасы тургъан жерге ал бурду.

- Ма, кёрдюгюзмю! Айтхан эдим да аны тутарыкъларын! - деп, алгъаракъда Къарсакъбай бла даулашхан къара киши ёхтем болду.

- Эй, не затха деп тутарыкъдыла аны, - деди къартайгъан, жукъа сакъаллы арбачы, алгъа чыгып. - Къарсакъбай тюз этеди. Бизден эсе, аны адамлыгъы уллуду...

Алай айтып, акъсакъал арбачы вагонла таба жюрдю. Аны ызындан кёпле тебиредиле.

- Башындан окъуна былай этерге керек эдик, - деди Къарсакъбай нёгерлерине, - была да, бизнича, буслийманладыла...

Жюкленнген арбала темир жол станциядан жолгъа чыкъгъанда, узакъда дагъыда бир эшелон кёрюндю. Ол а къайры, не тюзлеге барлыкъ болур?

Кюн бугъунчакъ ойнагъанча, бирде ачылады, бирде жабылады. Ачылгъан заманда андан келген жылыу жолда баргъан кёчгюнчюлеге эс тапдыргъанча этеди.

Арбала батыулу, дуппурлу жоллада чайкъала, акъырын барадыла. Ёгюзле да арыгъандыла, тартхан жюклери ауурду. Къартла, сабийле, къарыусузла хапчукла юслеринде арбалада барадыла. Къарыулуракъла бла жашыракъла жыядула. Арбалагъа алышынып да минедиле. Мария да туудугъу бла арба юсюнде барады. Арба чайкъалгъаны сайын, бир къолу бла Сергону къойнуна къаты къысып, экинчи къолу бла уа, абериледен тутады. Кёчгюнчюле тегерекге къарай барадыла. Кенг, къыйырсыз тюзле, жашил бет алгъан кюзлюк сабанла. Анда-мында жербаш, алаша юйлери бла ауулла да кёрюнедиле. Аллай ауулгъа жетген сайын арбаладан бир къауумлары ары буруладыла.

- Биз де жетемиз. Жакъын къалдыкъ, - деди Къарсакъбай кесини жолоучуларына. Ол Исламны юйюрю бла танышханды, барысыны да атларын соруп билгенди. Ислам бла экиси жол узуну ушакъ эте келедиле.

Кенгес арбасыны ал жанына да олтуруп, арыгъан ёгюзлерин чыбыкъ бла сюре, тунтуюп барады.

Жолоучулары алларында эл кёрюндю.

- Ане, биздинг аул... Жетисай, - деди Къарсакъбай Исламгъа, кёз алларында элни анга къолу бла кёргюзтюп. Къыйынлыкъ богъурдакъларындан буууп келген кёчгюнчюлени жүреклерине женгиллик келди. Алыкъа ала ол элде къалай боллукъларын да билмейдиле. Не да болсун, бу азап жолдан теркирек ары бир къутулсунла ансы.

Уллу жолдан Жетисайгъа он эки арба бурулду. Ёгюзле бла жер сюре айланган адамла кёрюндюле.

- Сабанларыгъызда къаллай тирликле ёсдюресиз? - деп сорду Ислам арбачыгъа.

- Къант къызылша, бидай...

- Къант къызылша дегенинги ангыламадым.

- Сахар жасайтым тамыр-гъой... татти тамыр.

- Балтуз чюгюндюр!.. Энди ангыладым...

Арбала элге жуукълашдыла. Арбачыла бла кѣчгюнчюле кызыу хапаргъа киришгендиле. Жол узуну тынгылауну ийип келген Кенгесе да тил битгенди. Махмуд бла сѣлеше, ол аны эгечи Мадинагъа санлап бирде жашыртын къарап къояды. Сют кибик акъ бетли, узун чачлы, къаракъаш кызыны Кенгес жюреги бла жаратханды. Алай Мадина аны таба жангыз бир кере да къарамагъанды. Ол башын энишге тутханлай, хапчукла юсюнде арба бла бирге чайкъала, бушуулу болуп келеди.

- Мен колхозда арбачы болуп ишлейме, - деди Кенгес Махмудха.

- Председателибиз быйыл мени шофер курслагъа жиберирге айтханды. Алай болса, мен ёгюз арбаны угъай, машинаны жюрютюрюкме.

- Игиди, игиди... - деди Махмуд, жаш арбачыгъа кѣл этдире. - Ненча жылынг болады?

- Жыйырма.

- Ненча классны тауусханса?

- Жети. Андан ары да окъуругъем, алай бизни аулда жаланда жетижыллыкъ мектеп барды. Сен а Капказында не ишлеп тургъанса?

- Мен устазма.

Кенгес арбадан секирип тюшдю.

- Устазмы дейсиз?! Кечгинлик беригиз, Махмуд-агъа, мен билмегенме. Тилейме, арбагъа мин. Сен станциядан бери жыяу келесе. Минигиз.

- Сау бол, Кенгес. Жете турабыз.

- Угъай, угъай, минигиз, - деп, Кенгес къаты болуп тохтады. Малкъарлы устаз бла къзахлы жаш бир бири къатларында къабыргъаларын бир бирге кысып олтурдула.

Арбала ауулгъа киргенде, кюн да батды. Кюн батханлыкъгъа, кюндюзча жарыкъ эди. Элде башы да шифер бла жабылып, жаланда бир абадан юй бар эди.

- Колхоз контор, - деди Къарсакъбай Исламгъа.

Аны колхоз контор болгъаны ол айтмаса да эшигини башында тагъылып тургъан кызыл байракъдан да белгили эди. Къалгъан юйле барысы да бир кибик топуракъ башлыдыла. Акъташда юйлеча, бир бирге ушайдыла. Ауулну ичи илипинледен толуду. Эки къоншуну чек арасы да илипин бла бѣлюнюпдю. Ала ёрге да, энишге да, кѣнделен да тартылыпдыла. Орамла букъулудула. Арбала, къарда баргъанча, сары къумда терен ыз къалдырып барадыла. Ауулну тийресинде къойла, эчкиле, тууарла кѣрюнедиле.

Контор къатында адам кѣп эди. Жетисайчыла кѣчгюнчюлени юслеринден кѣп тюрлю аман хапарла эшитгендиле. Барысындан да бек аланы: «Адам ашаучула келедиле», деген хапар къоркъутханды. Аны себепли, ала контор къатына жетип келе тургъан арбалагъа ахлары кетип къарайдыла. Сабийлерин къоюнларына кысхандыла.

Бир къауум кишилени къолларында уа къазыкълары окъуна бардыла - адам ашаучула юслерине чапсала, аладан къорууланьргъа!

Арбала контор къатына жетип тохтадыла. Сакъаллы кишилени къргенде, бир къауумла кертиси бла да къоркъдула, къачаргъа окъуна хазырландыла. Аланы бетлеринде: «Сиз кимлесиз? Жеригизден нек къысталгъансыз? Бери нек келгенсиз?»... деген соруула бар эдиле. Къчгюнчюлени мудак бетлеринде уа: «Къеремисиз биз хариплени къалай жазыкъ этгендиле!..» деген тарьгъыу бар эди.

Жыйылгъанланы арасындан (башында - орус къалпагъы, юсюнде - къаралдым плащы, аякъларында - жылтырауукъ чурукълары) орта жашаулу, кенгбет адам алгъа чыкъды. Ол колхозну председатели Жекебай эди. Председатель къчгюнчюлеге орусча айтып тебирегенлей, Къарсакъбай аны сёзюн бёлдю.

- Жаке, булардынъ тили биздинг тилмиз сыякъты. Къазахша айта бер... тюзюнеди.

«О-о-хо-о!..» - деп, жыйылгъанла сейир-тамашагъа къалдыла. Аланы сур бетлери къарап-къарагъынчы жумушакъгъа айланды.

- Сен не деп турсунг?! - деп, председатель Къарсакъбайгъа экили болуп къарады.

- Къасакенг дурус айтады, - деп, Кенгес да шагъатлыкъ этди.

- Олай болса, типти жакъсы, - деди Жекебай. Сора къчгюнчюлеге бурулуп айтды: - Ал, жолдастор, хош келингдер. Капказдыкътар келеди деп бизди ауданнга (районнга) шакъырып айткъан. Биздинг аул осы, кёрюп турсунгдар. Биз, казахтар, къонакъ-къумар халкъпыз. Сиздерге орун-жер табамыз...

Председателни сёзлери къчгюнчюлени инжилген жүреклерине аз жарыкълыкъ да, ышанулуку да бердиле. Келгенлени бош юйлеге, аз юйдегилери болгъан юйюрге юлешдиле.

- Жаке, - деди Къарсакъбай председателге, - мыкау жигитинг семьясын мен юйге алып кетейим. Ёзюм алып келдим-гъой, ёз къонагъым болсун.

- Сенинг бала-шагъанч кёп, тар болады-гъой,

- Тар болса да, не этерикбиз. Жер табылыр, - деп Къарсакъбай Исламны юйюрюн кеси юйюне алып келди. Къатыны Айгюл да, сабийлери да къонакъла бла жарты-къурту тиллеше, бир бирлери бла шагъырей болдула. Бир отоуларын къчгюнчюлеге бошатдыла.

Аны бла азап да, зарауатлыкъ да, бедишлик да сынатхан жаханым жол тауусулду. Алай, жол тауусулгъанлыкъгъа, къыйынлыкъ тауусулмады. Киши жеринде тюк-тюк этип чачылгъан факъыр миллет энди жан сакъларгъа керек эди.

XXII

Киши жеринде, киши юйюнде биринчи кечесин Ислам жукъусуз оздуруп барады. Жукълап башлагъанлай, жүреги къысып, солууу тохтаргъа жетеди да, уянып къалады. Уянса уа, биягъы

ауур сагъышла мыйысын къайнатып тебирейдиле. Алим эсине тюшюп, аны ачыуу да ол сагъышлагъа къошулса уа, хайран болады. «Къыйынлыкъ келген да этеди, кетген да этеди», - деп, кеси кесин жубатыргъа да кюрешеди. Алай болалмайды. Жюреги кысып тохтайды. Кеси жукълаялмаса да, юйдегилерини татлы жукълагъанларына ыразы болады. Ол Сергону солугъанчыгъын эшитеди. Дунияны жарытхан бир ариу макъам къулагъына келгенча, ол анга сагъайып тынгылайды. Тынгылай кетеди да, Алим эсине тюшеди. Гимнастёркасы юсюнде сунуп, аны къоюн хуржунуна узалады. Адыргы этеди. Чыгъанакъла юсюнде жатханча, кесине жер тапмайды. Жукъусу да, алмасту басханча, санларын басып, онгун алгъанды. Жукълаялгъан а этмейди. Жюрегинде бир палахы болгъанын сезгенди. Алгъын чанча да, бошлай туруучу эди. Энди уа кысып тохтайды, кёкюрегин кюйдюреди. Шёндю аны алай болгъанын Мария билсе эди, жанын анга дарман этерге кюрешир эди. Халы не къыйын эсе да, Ислам аны уятыргъа суймейди. Къыйналгъанды. Жукъласын... Ислам, кеси да билмей тургъанлай, кълкъып кълды.

Юйдегиледен бек алгъа Мария уянды. Исламны жукълап тургъанын кёрюп, шум болду. Жол узуну бар къыйынлыкъланы да унутуп, анга жарсыгъанлай келгенди. Аны халын жаратмагъанды. Бир заманда да Исламны бу жолча тюрленип кёрмегенди. Кёзлеринден кьуту да кетгенди. Кеси кеси бла сёлешген адетни да чыгъаргъанды. Алгъын аллайы жокъ эди.

Ынчхач, керилип, созулуп, Серго да уянды. Мария аны кьойнуна алды. Аны бла тышына чыкъды. Кюн тийип тура эди.

- Турдунгдарма? - деп, анга Айгюл жарыкъ болду.

- Турдукъ, жаным, турдукъ.

- Ал сонда къл-бет жууунгдар да, чай ишингдер. Самауар кълзир кълнайды.

Сергону кеси керегин этдирип, Мария ызына кълйтды. Фатимат бла Айшат кийине тура эдиле. Азинат да уянганды, алай турлугъу келмей, эринип жатады.

- Сергону манга бер, - деп, ол эки кълун Мариягъа созду.

- Кълчырма, атангы уятаса, - деп, Мария кълзына шош хыны этди. Мария не сакъ болургъа кюрешсе да, Ислам уянды. Башын кётюрюп, тегерегине кълрады. Сергогъа бармакъларын ойнатып кёргюзтдю. Аны алай этгенине Серго бла бирге Мария да кълуанды.

Тиширыула тышына чыгъып, Исламны кийинирге кълйдула. Андан сора полда тешеклени жыйдыла. Ала барысы да полда жатхан эдиле. Мында адет алайды.

Айгюл кълнакъларына чай ичирип бошагъан кезиуде, юйге кълунда да жукъа, сахтиян планшети бла арыкъсуу офицер кирди.

- Мен комендантма. Тукъум атым Юдинди, - деди ол, сары

къашларын да тѳююп, саламлашхан да этмей. Аны шинтикге олтуртдула. Ол, ашыкъмай, планшетинден тефтер бла къалам алды да, Исламдан башлап Сергогъа дери барысыны да атларын, туугъан жылларын жазып чыкъды. Тефтери бла къаламын планшети ичине салды.

- СССР-ни Правительствосуну спецпереселенецлени юслеринден бегими чыкъгъанды, - деди ол биягъы къашларын тѳюгенлей. - Ол бегимге кѳре, спецпереселенецле жашагъан эллеринден тышына чыгъаргъа эркин тѳююлдюле. Сѳз ючюн, сиз Жетисайны чегинден ѳтерге эркин тѳююлсюз. Экинчиден - ай сайын комендатурада къол салып турлукъсюз. Бу жорукъланы бузгъанлагъа къаты сюд этилликди.

- Да сора аякъларыбызгъа бугъоу салып къойсагъыз а, - деди Ислам, ачыудан къарыла.

- Сал деп буюрсала, бугъоу да салырбыз.

Ислам аны кѳйсюз кѳзлеринде бла, ырахымсыз жапысында харамлыкъдан башха бир тюрлю зат кѳрмеді.

- Мурдар! - деди Ислам, комендантны бетине аралып. - Къайдан чыкъгъансыз сиз... бу къадар мурдар! Къайдан?!

Мария жияп, эрини кѳкюрегине къапланды.

- Тилейме... тилейме зат да айтма...

- Сени бла артда сѳлеширбиз, - деп, комендант, Исламны жаный, юйден хыны чыкъды.

Юсюне исси суу къююлгъанча, Ислам жан адыргыгъа къалды... Мария анга жиямсырап жалынды. «Башыбызгъа тѳшген уллу палахха дагъыда палах къошма...» - деп тиледи.

- Къайда Совет власть?! Къайда ол акъылман Сталин?! Къайда?..- къоюн хуржунундан партбилетин чыгъарды да, аны ѳрге тутуп: - Къайда ол къошагъы болмагъан тахлыкъ партия?! Ол жокъду! Жокъду! Барысы да алдаудула!..- Алай айта, Ислам партбилетини бир къыйырындан тишлери бла къабып, аны жыртып, полгъа сызды. Алайынлай, ол, къолу бла жюрегинден тутуп, артха сѳрюшдю. Мария да, келинлери да аны къолтугъундан тутдула.

- Ба-башымы жастыкъгъа...- деди Ислам, тилин кючден бла бутдан айландыра. Жерге тѳшек жайып, аны ары жатдырдыла.

- Не болду санга?!. Не болуп къалды, кюнюм къуругъан!..- деп, Мария аны къатында тобукъланып, бетине ийилди. Келинлери да гузаба болдула. Азинат а:

- Аття, аттячыгъым!..- деп, кѳз жашлары тѳгюле, атасыны кѳкюрегине бауурланды. Ислам кѳзлерин ачды. Алада сау дунягъа сыйынмазча уллу ачыу бла, жарыкъ кюнюм мутхуз ѳтерге жетер чакълы бир мудахлыкъ бар эдиле.

- Къайдадыла... жа-жашларым? Алим бла Эл-Элдар? Мена-аланы кѳ-кѳрюрге сю-сѳе эдим, - деди ол, тили тутула.

Мария да, келинле да, Азинат да, кеслерин тыялмай, жиядыла. Аны эшитип, Айгюл чабып кирди.

- Ой-бай, не болуп къалды?! - Сыртындан сойланып жатхан Исламны кѣрюп, ол къаты къоркъду. «Не этейик?.. Элде дохтур жокъду... Мен бусагъат бакъсыны (халкъда саусузгъа бакъгъан уста) чакъырып келейим!» - деп, юйден терк чыкъды.

Ислам дагъыда кѣзлерин ачды.

- Ста-а-алин мур-му-мурдарды, - деди. Андан сора да эринлери бир затла шыбырдадыла. Алай не айтханын ангылатмады.

- Э киши... эшитемисе?.. Аллахчу кѣзлеринги жумма... - дей, Мария аны мангылайындан сылады. Алай ол жарлы не бек тилеп кюрешсе да, суйген эрини кѣз жилтинлери ёчюле башладыла. Бу кезиуде Айгюл бир къарт къатынны къолундан да тутуп, алып келди. Алай энди Исламгъа зат да керек туююл эди. Кѣп жылладан бери чакъгъыш ташча от чакъдыра ишлеген жюреги жарылды. Ахыр солууун алды да, башы жастыкъдан бир жанына кетди.

- Аття, аттячыгъым!..

Акъташда Совет властыны чигинжиси болуп тургъан малкъарлы жаш большевик тузакъгъа Жетисай деген узакъ къзаха элде жерге кѣмюлдю.

Ол кюн кѣкню къара булутла жапдыла. Ала Минги Таудан келген бушуулу дууачылагъа ушай эдиле.

Алай бла, туугъан тауларыбызны къуш къанатлы жашларыбыздан бири, Ислам, къанатлары сынып, киши жеринде къарангы кѣрге кирди. Марияны уа бууула-бууула сынсыгъан ауазы дуняда этиле тургъан артыкълыкъгъа налат бергенча, тийреледе эшитиле турду.

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

АЖАШЫ

(Новелла)

Кече ортасында жашчык сескенип уянды да, жияп башлады. Арт заманлада жашыны халы бек тынгысыз бола баргъанын кёре эди анасы, алай, не этерге, не бла жапсарырга уа билмей, армау болуп, жюреги кыйнала эди. «Папа къачан келликди юйге, мен аны бюгюн кёргенме. Ол юйге нек келмейди?» – деди, жия-мукъларын тыялмай, жашчык.

Масхутну бла Зариятны тойлары элде бек ариу тойладан эди. Ашны -сууну айтмайма – ала, Аллахны ахшылыгъындан, не тойда да эркиндиле. Бир адепли, ырахатлы, төреде бола келгенича, аллай алапат той эди: ичгиле – кёп, эсирген а – жокъ, хапарлашханла – бар, туююшген а – жокъ.

Жашауларыны биринчи жылларында бир бири бла былача татлы жашагъан юйдеги болмаз эди, баям. Артык да Ахматчык туугъандан сора! Аталаны кёбюсю биринчи сабийлери жаш болса суюдиле. Масхут да жашчык туугъанын билгенде, аяк тюбюнде чёп сынмай, кыуанчылы къадарына ыразылыгъын букъдуралмай жашай эди.

Заман ёте, жашчык да ёсе, юйюрню ырысхы кёолайы да игилене барады. Ырысхы да жарашып жашагъанлагъа келеди дегенлери тюз кёреме. Акыйлары келишгенлеге бу дуняда ырысхы мажаргъан ишмиди!

Масхут жим-жим жылтырагъан жангы «Волга» машинаны сюрюп келгенде, битеу эл жыйылгъан эди бу алапатха кьараргъа. Мен хапарын айтхан заман мындан иги кесек алгъа болгъанды. Ол заманда таулу элдеде машинасы болгъан кёп жокъ эди. Быллай алапат машинала уа республикада окъуна – бек аз.

Ёхтемлене эди Масхут, жашчыгы уа машинадан тюшерге арталлыда унамайды. Атасы бла айланып турады, жаш тенглерин сукъландыра. Атасы этгеннге кьарай, машинаны жюрютюрге да юйренди. Энди эл ичинде, атасы жанында олтуруп болса, машинаны кеси элтеди Ахматчык, олтургъан жерине бийик жастык салып.

Атасы бла анасы биринчи кере ачык даулашханларында, жашчык бек сейир этди. Айхай да, Ахмат школда жашчыкъланы туююшгенлерин кёргенди, кеси да жагъалаша тургъанды тенглерин бла, алай уллу адамланы даулаш-туююшлерин кёргеменди бу жолча. Анасы Зариятны бети

тюрленип: Бизден аны сайлай эсенг, сен бизге керек туйюлсе. Бюгюн окъуна кет. Мен сени, жалынып, тыяргъа кюреширик туйюлме! деп, Ахматчыкъны да къолчугъундан тутуп, ич отоугъа кетди.

Алай жашчыкъ, къолчугъун анасындан ычхындырып, юйден чыгып баргъан атасын жетип, аллына сюелип, жилияды:

– Папа, папачыгъым, кетме. Мен сени бир жары да жиберлик туйюлме! – деп, тобукъларын къучакълап тохтады, тюбюнден ёрге жилимукъладан толгъан кёзчюклери бла атасыны ачыулу бетине къарай.

Алай тохтамады, жашын бир жанына хыны тюртүп, «Волгасына» минип кетди. Онжыллыкъ жашы уа, атасыны огъурсуз къолу тюртгенде жыгъылгъаныча, бауур тебен жатханлай, машинаны ызындан къарап къалды. Кесин тыялмай, жүрексинип, алай къычырмазгъа кюреше, кёп жилияды.

Анасы, чыгып, Ахматны юйге кийирди. Жаякълары бла агъа тургъан жилимукъларын сыйпап, кёп ариу айтды...

Масхут, юйюрюн къоюп, кеси жангыз жашагъан Майрусханнга кетгенине эллиле сейир-тамаша окъуна болдула. Алай барындан да бек Зариятны жүреги бузуду бу ишге. Ахматчыкъны да! Нек дегенде, Ахматчыкъ Майрусханнаны жашчыгъы Самат бла бир классда окъуй эдиле. Энди Ахматчыкъны «Волгасында» Самат айланады Ахматны атасы бла. Къалай тюерик эди Ахматчыкъ нёгерин! Да не, ол аны атасын да, машинасын да сыйыргъанды.

Жылла не терен жараны да сау этедиле: сюекни сыннганы къайнайды, ачыкъ жаралагъа эт къозлайды. Заманны багъаргъа къарыуу жетмеген жарала да бардыла адамда – жүрек жарала. Ала, айхай да, сынтыл боладыла, сау болуб а къалмайдыла. Бирде уа ала, жангыдан ашланып, бютюн бек ачытып, алгъындан эсе бек къыйнайдыла. Ол иш Ахмат жетинчи классха жүрюгенде болгъан эди.

Аны мороженыйден суйген заты болмагъанды. Шёндю окъуна, улуу киши болгъандан сора да, сюеди аны. Ахматны эсинден ол кюн болгъан иш арталлы да кетмейди. Ол тюкен аллында тенгин сакълап тургъанлай, алайгъа «Волга», аны «Волгасы», келип тохтагъанын кёрдю. Ичинде уа атасы бла Саматны эследи. Масхут, Саматны инбашына къолун салып, экиси да жарыкъ хапарлаша, Ахматны кёрмегенча, анга ахырыда эс бурмай, тюкеннге кирип кетдиле.

Былайдан кетерге, къачаргъа керегин жүреги бла ангылай, алай аякълары уа жерлеринден тепмей, сюеледи Ахмат. Чыкъдыла тюкенден экиси да. Масхутну къолунда пакет бла мороженыйле, бири уа – Саматны къолунда. Кеслери уа бир багъалыла – шоколадлыла. Миндиле машинагъа, уруп кетдиле, Ахматны жарыкъ сезимлерин жер бла тент этип.

Тенгин да сакъламады, юйге да ашыкъмады ол кюн жашчыкъ. Черек жагъагъа тигелеп, ташха олтуруп, сууну баргъанына, ташлагъа уруп толкъунланнганына къарап турду. Ингир ала, юйге келип, анасына бюгюн кёргенин айтды. Ахмат алгъаракъдан да атасын сагъынмай тохтагъан эди. Бу жол а сыйындыралмады сабий жүрекчигине, тыялмады

ичинде жарсыуун, анасына билдирип, аны бла кёлчюгюн чёкдюрюге кюреше. Зарият а, чыгып кетип, иги кесек мороженыйле алып келди, бек багъалыларын, татыулуларын. Жашчыгыны аллына салды. Алай ол бирин да ашамады аладан, эридиле, сют болуп, жайылдыла столгъа...

Зарият бу элден кёчюп кетди. Шахар тийреде элледен биринде тохтады. Ахмат школну бошаса, университетге окъургъа жюрюге мындан тынчыракъ болур деген хыйсап бла. Кертиси бла да алай болду. Несин да аямай, окъутду жашын огъурлу ана. Ол заманда окъутхан да, ишге салгъан да шёндючамы кыйын эди!

Ахмат ишлеп башлагъанлай окъуна, белгили болду аны иш кёллююгу, терен акъылы эсленди. Кёп да бармай, ол уллу къурулуш организацияны баш инженерине, юч жылдан а ол организацияны таматасына салынды. Кесине уллу юй ишледи, алакат машина да алды. Атасындача «Волга»! Энди ол анасын кёл аязында жюрютеди дерге боллукъду.

Заман жетгенде, тапды Ахмат кесине жашау нёгерге бир алакат кыыз. Кеси ючюн да артыкъ жарсымай, бу анама иги болур, аны жюрегин кыйнамаз деген хыйсапдан. Тойну къурагъан жууукъла Ахматны атасын да чакъырыргъа оноу этдиле. Угъай демеди Ахматны анасы Зарият да. Масхутну чакъырыргъа кимни жиберейик дегенде, Ахмат кеси барыргъа ыразылыгъын айтды. Баргъан да этди.

Ахматны келгенине атасыны жангы юйюрю къууанмагъанын букъдурмады. Артыкъда – Майрусхан. Кёз-къаш бермеди, ышармады, столгъа олтурургъа да чакъырмады. Ахмат жумушун айтханда уа:

– Барыргъа сую эсе, барсын, мен тыймайма, къайтмай окъуна къалсын артха. Къоранчым ол болсун, – деди.

Атасы айтды бармазлыгъын, ол къоркъду юй бийчесинден.

– Атам, сенден бир зат керекмейди, алай эл бетинде, атасы да суюлген эди уллу къууанчында къатында дерча болсун. Атам сауда, мен ансыз тойну къалай бардырлыкъма? – деп, къаты болду Ахмат.

Былайда айтды атасы жашына айтмаз сёзюн – ачы сёзню, аны кърч таягъы артда кесине тиерин ангыламай:

– Аталары жокъла къалай эте эселе да тойларын, сен да алай эт да кьой! Мени излеме, – деди.

Жюреги кыйналып къайтды Ахмат артха, тою да, къууанчы да кёзюне кёрюнемей ётдюле. Анасы жапсарыргъа кюрешсе да, жюреги уа кечалмай эди атасыны этгенин.

Юйюрю бла насыплы жашайды энди Ахмат, кыыз да, улан да ёсдюре. Туугъан элинде жууукълары къалмагъаны себепли, ары бармайды. Келмейди. Атасыны жашауундан аз да хапары жокъду. Кертиди, андан-мындан къулагъына чалына уа тургъанды Майрусхан бла Самат аны юйден кыстагъанлары. «Ол кеслерини жашауларыды, кеслерини ишлериди – бизге андан не?» – деп тургъанды. Масхутну юсюнден Ахматны юйюнде арталлыда сёз айланмайды, ол бир заманда да болмагъанча аланы жашауларында.

Бир жол Ахматны элинден биргесине ишлеген нёгерини атасы

ёлюп, анга дууагъа барыгъа тышдю жашха. Жыйырма жыл чакълы болады ол бу элге айланмагъанлы. Не къадар тюрлениуле болгъандыла деп, къарады ол тегерекге-башха.

Дууа борчдан къутулуп, таматаракъ тѣлю олтургъан жерге ѳтуп, олтурду. Эртте танышлары, тегерегин алып, жашаудан хапар сорадыла, саулукъ-саламатлыкъ сураидыла. Ахмат а эслемейди арлакъдан, адамланы артындан, анга эки кѳз шашмай къарап тургъанын.

Кѳзлени иеси ичинден шургулу сагъышлагъа кетип турады: «Къаллай ушагъылы, акъыллы, насыплы, тергеулю да адам болгъанды! Сыфаты уа! Тюрленмегенди. Ярабий, ол а мени танырыкъ болурму, кѳрсе?» – деп да келди аны акъылына, алай къатына барыгъа уа базынмады. Кенгде, бек кенгде турду жашындан. Кѳп сагъышла, мыйысын теше, ѳтдюле Масхутну эсинде: «Кеси жашымы биреуню жашына, мѣлекча юй бийчечи уа биреуден къалгъан, ариу болса да, акъылы сай къатыннга алышып, не тапдым? Кеси жашаууму буздум, саулугъуму седиретдим, ичгиге берилдим – тапханым а ол!» Ма аллай оюмла бийлеген эдиле къадары къуралмагъан, замансыз къартайгъан харип адамны...

Бир ингирде, юйюнде тынч-ырахат олтуруп, юйюрю бла телевизоргъа къарай тургъанлай, телефон зынгырдады. Ахмат, телефонун къулагъына салып, тынгылай кетип, ачыланнган халда:

– Мени атам жокъду! – деп, хыны сѣлешип, телефонну хуржунуна атды.

Аны эшитип тургъан Зарият:

– Не болгъанды? – деп сорду.

– Негериме элден мени атам ѳлгенди деп сѣлешгендиле. Ол а манга билдире эди. Мен а барлыкъ туююлме. Тоюм болгъанында этгенин унуталмайма. Жашлары жокъланы къалай асырай эселе да, алай асырасынла.

Зарият, келип, башына акъ чыгъа башлагъан жашыны къатына олтуруп, эртте заманлада болуучусуча, бетине суююнуп къарай, айтды:

– Къалай этерге дейсе да, жашы?

– Бир зат да угъай. Мени атам жокъду! – деп, ѳрге турургъа кезледи Ахмат. Алай анасы, инбашына къолун салып, жерине олтуртду.

– Къатдырма жюрегинги алай, кечгинлик бер ол харип, ажашхан инсаннга. Мен а эртте кечгенме аны этгенин. Бар да, атангы ахыр жолуна ашыр. Тыш адамлагъа атып къойма. Терслигине уа аны Аллах жолукъдургъанды. Барып, хар ишин да тынгылы эт, эл аллында айыплы болмазча, – деп, сабыр-сабыр сѣлешди анасы.

Ахматны кѳз аллына уа сабий заманында тюкен аллында Саматны бла атасыны этгенлери келип, терен кючсуюндо.

Ол элге келгенде, Масхутну ѳлюгюн юйден чыгъарып, арбазда жерге салып, ѳфенди уа, болуучусуча, жыйылгъанлагъа фатыуала айта тура эди. Адамла, бир жанына туруп, Ахматха жол къойдула сал басыхыча жанларгъа. ѳфенди дууа тутдурду Ахмат бла нѳгерлерине.

Андан сора Ахмат адамланы къайгъы сѳзлерин алды. Сора сал басычны баш жанында онг къулагъына жабышды...

ДИДИН УЯ

(новелла)

Халиймат, жангыз кызы Эльвира эрге чыгъаргъа боллугъун билгенинде, абызырагъанын букъдуралмай турду ал кюнледе. Эльвира шахарда танышханды Азамат бла. Экиси да «Караван» тюкенде ишлейдиле. Бири тюп этажда, башхасы уа бек кыйынынга саналгъан ючюнчюде. «Караван» тюкенлени болушу алайды – адам мардасыз кёп келеди бери, ол себепден а тюкенчилеге, олтуруп, аякъларына эс тапдырыр онг да болмайды. Кызы бла тюбеширге Азаматны жаланда ишден сора болады амалы.

Иш а мында кече ортасына жууукъ бошала эди. Эльвираны иши – олтуруп, алычуладан кассагъа ахча жыйгъан. Азаматны иши – кыйыныракъ да, жууаплыракъ да. Ол менеджерди.

Биринчи кёргенлей окъуна, Азамат кызыны жаратады. Нек эсе да, бетинден арталлыда кетмеген ышарыуу тартды кыызгъа жаш адамны жюрегин. Бир къауум кюн ол Эльвираны къатына барып сёлеширге базынмай окъуна турду. Сёлешип башлагъанда уа, бу кыызгъа жюреги бекден-бек тарта баргъанын сезип башлады да, къууаныргъамы, жарсыргъамы билмей, ауара болду. Бар эди ол ауаралыкъны, арсарлыкъны да сылтауу: кызы бир аягъындан биле-биле акъсай эди. Аны ючюн сюйгенинден кесини кёлю чыкъмазына жаш толу ышана эди, алай юч эгечи да бу ишге чырмау салмай кьоймазлыкъларын толу ангылай эди.

Юйдегилерим бу ишге къажау сюелселе, аланы алай этериклери уа ишексизди, мен кесими жашауума кесими энчи эркинлигими сакълаялырмамы? Эльвира бла бир юйюр къурасам, эгечлерим мени бырнак этип, къарындашха санамай кьойсала, мени кишилигим, ётюм болурму, Эльвираны да жашауун бузуп кьоймай, кесими да жашаууму тап къурарча?

Айхай да Эльвираны сагъышлары андан да мутхуз болгъандыла:

«Мен Азаматха барсам, Аллах берсе, сабийлерибиз да болурла, жашау узунду, бир болумла чыгъып, андан айырылыргъа тюшсе, сабийлени кесим кётюралырмамы, жашаугъа хазырлаялырмамы, чыгъаралырмамы дуния жолуна? Атасы-анасы бла келиширме, алай юч къайын кызыны сёзлерин кётюрюп жашаргъа чыдамым жетерми? Азамат алда мени жанлы болгъанлыкъгъа, арта эгечлерини жанына ауармы?» – ма быллай оюмла теше эдиле жаш кызыны алыкъа жашауну теренин билмеген, ангыламагъан мыйысын.

Анасы Халиймат да, кёл этдирир, кызы жанлы болурну орунуна: «Къой, бу иш тап бошаллыкъ туююдю. Ана жюрек сезеди. Бошуна термилме. Азамат башха адам излесин жашау нёгерге. Санга уа Аллахны бир жазыуу болур, ашыкъма, сакъла», – деп, бютюн армау этеди Эльвираны.

Бир кюн Азамат, келип, кызы бла ачыкъ сёлешди:

– Манга сенден башха адам керекмейди. Сен угъай демей эсенг,

тамбла мен сени кыачыргъан этеме, – деп, сёзню туура салды.

Къыз, ыразылыгъын билдире, башын эниште ийди, кёзлерин жерге кьаратды. Экинчи кюн, айтханыча, Азамат эки-юч нёгер жашы бла суйгенин юйге алып келди, атасына, анасына, эгечлерине да жукъ билдирмей.

Кертисин айтайыкъ, жашны анасы кеси да ангыламай эди юйюне келин келгенине къууаныргъамы, угъаймы. Жюрегини теренинде ол бек сую эди, къызлары бирер жерге чыгып, келин болуп, жашы Азамат а андан сора юйленсе. Азаматны юйдегили болур заманы жетмегенден угъай – ол да жашлыкъдан эртте чыкыгъанды – къызла, тилегенлеге бюсюремей, хар бирине чурум таба, заманлары уа озуп баргъанына жарсый эди ананы жюреги. Кёп айтхан да этгенди алагъа: сайлагъаннга – чий гыржын деп, къала келген таудан да, байдан да болмай къалады деп да эрттегилиле бошдан айтмагъандыла. Биз саулукъдан жеригизни табыгъыз, сиз да кёкден тюшмегенсиз, билигиз! – деп.

– Угъай, – дей эдиле ючюсю да бир аууздан, – кимге болса баргъандан эсе, биз кесибиз жашаргъа сюерикбиз. Ючюбюзню да бийик билимбиз, ишибиз, уллу хакъыбыз, бизге ким керекди?!

– Сиз жашха да юйленирге чырмау болуп турасыз. Сизни ортагъызгъа, дидин уягъача, не къыз келликди деп да айтыр эди алагъа тынгысыз ана.

– Хы... Азаматха уа эринир эди ханны къызы окъуна келирге. Биз аны бир бирибизден сыйыра, тёртжыллыгъында да къоюнубуздан тюшюрмей ёсдюргенбиз. Келинчикни да биз кесибиз сайларыкъбыз: жарыкълыгъы – кюннге тенг, ариулугъу – айгъа тенг, акъылы тенгизча терен, намысы таулача бийик. Бизни къарындашыбыз шоколаддан ашагъанны тенглеринден кёбюсю гыржындан окъуна ашамай ёсгендиле, – дей эдиле бир аууздан.

Азаматны эгечлери, алагъа телефон бла сёлешип айтхандан сора, билдиле келин къоллу болуп къалгъанларын, сунмай, билмей, сакъламай тургъанлай. Ала бла оноулашмай келтиргени хыйсапдан, къарындашларына асыры чамланнгандан, къанлары къартыкъларына сыйырмай жетдиле шахардан жангы келинни къайын къызлары. Арсарсыз отоугъа атдыла кеслерин. Эльвираны хаух салыннган къаланкъа тюбюнден сууруп чыгъарып, сатлыкъ малгъача къарадыла тегерегине-башына. Кичисини жютю кезю илинди келинни акъсакълыгъына да.

...Асыры ачюдан бетлери кегерип, къарындашлары Азаматны башха отоугъа кийирип, соруу этип тебиредиле:

– Бизни бла оноулашсанг а, санга тапсызмы айтырыкъ эдик? Акъсакъ келин келтиргенбиз деп элге къалай чыгъарыкъбыз? – деди уллу эгечи Мадина.

– Сакъат къатын аллыкъ болуп, инвалидле юйюне барсанг эди уа! Анда коляскадан тюшалмагъан къызла да бардыла. Алгъандан ары – кирге кирсенг, терен кир дегенлей – аллай къызны келтирсенг боллукъ эди, «машинасы» бла да бирге, – деп кычырды ортанчы эгечи Шерифа.

– Кесинге этерни этгенсе, бизни юсюбюзден сагъыш этерге жарамаймыды? – деп жаныды гитче эгечи Зоя.

Аналары киргенде, была бир кесек шошайдыла. Ол, кесин кьолгъа алыргъа кюреше, сабыр-сабыр сѐлешди:

– Нек этесиз былай? Сизни юйюгюзге келинми, ёлюкмю киргенди! Сиз аны кьаллай болгъанын билемисиз? Азамат башыны оноун этгенди, бузмагъыз бюгюнлюкде аны кьууанчын! – деп, кьаты-кьаты сѐлешди акьыллы тиширыу сабийлерине.

– Андан эсе, ёлюк кирсе боллукъ эди бизни юйюбюзге! Ол бизге тийишли адам болмагъанын кермеймисе? – деп, анасыны юсюне атылды Мадина.

– Мени жауум кьалсын аллай хыликкялыкъгъа. Аллайгъа депми сакълап тургъанса кесинги жыйырма жети жылгъа дериде? – деп кьыжырыкъланды кьарындашына Шерифа.

– Бизни аллыбызгъа кѐрюнмесин. Ол Азаматны алдагъанча алда-ялмаз бизни. Андан бизге жокъ – бизден да анга жокъ, – деп, жандыратды жашил кѐзлерин Зоя, – биз аны бир заманда да санарыкъ тьойюлбюз келиннге!

Ол кече бу юйде кѐзлерин кьысхан хазна адам болмады. Эрттенликде эртте кьызла, ата-анагъа да сѐлешмей, сахаргъа ташайдыла. Азамат а жаш кьатынчыгъына бу уллу гузабаны билдирмезге кюрешди. Кьарындашларыны тоюнда да кѐрюнмедиле эгечлери. Азамат бла Эльвира уа, сахарда фатар алып, ишлеген да этип, насыплы юйюр кьурадыла. Бир жыл толу да озгъунчу, алагъа бир айтхылыкъ жашчыкъ тууду. Атына да Эльдар атадыла. Азаматны гитчелейтин таныгъанла Эльдарчыкъны атасыны сабий заманына мардасыз бек ушагъанын чертлемей кьоймайдыла: «Эки суу тамычы бир бирге кьалай ушай эселе да – алай, эки тауукъ гаккы бир бирге кьалай ушай эселе да – алай, кѐкде эки жулдуз бир бирге кьалай ушай эселе да – алай!» – дей эдиле ала.

Эгечлерини жюреклери уа жумушамайды – ташча кьатхандыла ала. Аталары-аналары жашагъан юйге келселе да элде, анда кѐп мычымай, кѐлкьалдыларын букьдурмайдыла, ишибиз кѐпдю деп, сахаргъа, ызларына кьайтып кетедиле, кече кьалмай. Ата-аналары алыкъа жаш, саулукълары да иги адамладыла. Аны себепли ала бир затдан да кьыйналмайдыла, ол угъай да, сабийлерине хар не бла да болушханлай турадыла. Болсада уллайгъан сабийлерини араларында гурушхалыкыгъа уа жюреклери бек кьыйналады.

Эльвира да, бу иште кесин терсге санап, бек жунчууду. Халиймат аз айтмагъанды кьызына:

– Эрден чыкъ да кел. Юйюрюню бир бири бла жау этип турма. Эльдарны биз кесибиз бир затдан да керекли этмей ёсдюрюбюз!

Угъай да тьойюл эди жаш тиширыу анасы айтханча этерге, алай Азамат аны сагъыныргъа да кьоймады.

– Эгечлерими мени юйюр жашауум бла аз да ишлери жокъду. Юйюме таплыкъ бла келселе, кьыстамам, жашаууму бузаргъа деселе уа – унамам! – деп тургъанды кьуруда.

Бюгюн Эльдарчыкыны туугъан кюнюдю. Азаматны атасы, анасы да, Эльвираны анасы да мындадыла. Сабийни атасы-анасы къзауат стол къурайдыла. Эльвира телефон бла эрини эгечлерине сѣлешди:

– Терк бери жетигиз! Сизни къарындашыгыыз чакъырады, – деди.

Мадина артха-алгъа салмай айтды:

– Биз сизни ююююзге ол ълсе барлыкъбыз, ары дери уа бизни сакъламасын, – деди.

Эльвира мудах ауаз бла кючсюнюп сѣлешди:

– Да сора излегенигизни тапхан болурсуз дейме. Бек онгсузду, терк жетигиз, – деп, телефонну салды.

Бир он минут озгъан болур эди – эшик суху къагъылды. Эльвира, эшикни ачып, мудах халда:

– Ол отоугъа киригиз, – деди.

Отоуну эшигин терк ачып, эгечле кеслерин ары атдыла да, кѣзлери кѣргеннге ийнанмай, сѣзлерин ичлеринден чыгъаралмай, сын къатып къалдыла: уллу, ариу жасалгъан стол, башында аталары олтуруп – къююнунда уа – Азамат къагъанакълыгында!!! Эгечле ючюсю да, къалгъанлагъа эс бурмай, саламлашхан окъуна этмей, аталарыны къолларындан сабийни алдыла да, бир биринден сыйыра, кѣп ийнакълалдыла.

Бюгече бу юйде жукъуну къайгысынын этген жаланда бир адам бар эди – биржыллыкъ Эльдарчыкъ. Ашай-иче, хапарлаша, бир бирден ыразылыкъ ала, кечгинлик излей чыкълалды тангнга...

...Андан бери иги кесек заман ътгенди. Къарындашларыны юйдегили болурун сакълал тургъанча, кызла барысы да ол жыл окъуна эрге чыкълалдыла. Эки сѣлешселе уа: «келинчикге алгълалбыз», «келинчик бергенди», «келинчик айтханды», «келинчик ътгенди», – дегенни эшитирксе.

Ма алай бла акъыл тели ъхтемликни, эссизликни, сабырлыкъ женгилликни хорлады.

ТИЛЕК

Жауун къуяды, тохтамай! Жауады, тыйылмай, ауур. Жатады Тайпа, тынчалмай. Онгун къурутханды ауруу. Ачы ауруу аппаны барбайларын кыйгъланды. Эти эрип, тауусулуп, териси сюеклерине жабышып, мудах кѣзлери да тереннге кетип, ахыр солууун алалмай, кеси да кыйналалып, тийрени да тынчлыгын сыйырып тургълалны, иги кесек болады. Тайпаны къртайгълан тенглери келип къатында олтурсала, жүреги терк-терк уруп, бетине кълан келип, кѣзлери жылтырап башлайдыла. Болсада ала бла кѣп хапар айталмайды: хауа жетмейди сѣзлени тамагыннан тышына чыгълалыргъа.

Жауун а къуяды, тыйылмай... Тайпаны башында уа, тохтамай, бир бирин алышындыра, барадыла жашаууну суратлары. Бек алгъланы кѣз аллына тили шѣндю чыгълал тургълан экижыллыкъ жашчыкълал келеди. Жашчыкъланы анасы сабийине, кърартны кѣргюзтюп: «Ма, аппа», – дегенде, са-

бийчик «Айпа» деп, ызы бла уа «Тайпа» деп кьойгъан эди. Ол кезиуден бери къартны агына Тайпа деп атагъан эдиле. Ариу аты бар эди Тайпаны – Хашим деп. Алай ол аты унутулгъанды. Андан сора суйген кызы Хаулат тюшеди эсине. Узун чачы, ариу акъ бети, саныны субай агъачы – бары да эсиндедиле ахыр кюню жетип тургъан къартны. Ол башха жашха эрге баргъандан сора уа, къалай эсе да сынтыл болуп, битеу жашауу тузсуз хантха ушап къалгъанды. Ма ол замандан арысында харип Тайпа не юйдеги, не юйюр жаяма деп акъыл алмады башына, жашап турду, нечик билсенг алай.

Жауун а къуяды, тохтамай... Эртте заманлада, мунуча, кеслери жангызлай къалгъан къартла эл садакъасына къарап, ким не берсе да, аны ашап жашагъандыла. Энди уа –Аллахха шукур болсун! – къырал уллайгъан адамлагъа пенсия береди, туура ишсиз жаш адамла къартлагъа сукъланнган окъуна этип башлагъандыла. Аны себебли Тайпа бир затдан да керекли болмай жашайды. Хар неден да ныгъышны бек сюеди аппа: тенглери бла олтуруп, хапар айтса, заман терк ётгенча кёрюнеди. Бир жол ныгъышда, ёлюмню юсюнде болуп келген адет-тёрелени юсюнден сёз ачылгъанда, Тайпа былай айтды:

– Кьоюгъуз, кьой, жашагъан заманда гыржынны хар ким да, факъыралыкъ кысып тургъанла, садакъа жыйып айланнганла окъуна, ашайдыла. Адамны ёлген кюню тергеулю болсун ансы.

– Да сени ёлюм кюнюнг а бек тергеулю боллукъду, жашларынгы, кызыларынгы жууукъ юлюшлери да жыйылырла, – деп, кюдю къатында олтургъан Махмут.

Барысы да кюдюле, Тайпагъа къарап. Жюреги жер бла тенг болду харип адамны. Махмутча, Тайпаны жарлылыгъын кёзюне тутхан, былай ачыкъ айтхан, хыликка этген болмагъанды. Алай не этерик эди Тайпа? Тёздюрдю кесин, жутду ачыуун, бошламады кёлюн. Алай ол кюн асыры къаны бузулгъандан, кече кёзюне да жукъу кирмеди. Айхай да, аны да, Махмутнуча, төрт жашы бла юч кызы, алагъа кёре уа – киеулери-келнлери да болсала уа...

Тайпа кеси саулугъу осалланып тебирегенин ол кюнден кёреди. Андан бери тынчлыгъы болмагъанды. Больницалада кёп жатмагъан эсе да, санлары бошая, борбайлары кыйыла баргъанын ачыкъ сезип тургъанды. Ярабий, Кязим да андан айтхан болур: «Къылыч кесген жара сау болур, ачы сёз салгъан жара уа бир заманда да угъай», – деп. Да не этсин, кечине келди Тайпа кесини гитче юйчюгюнде, къарар адамы да хазна болмай, собесден келиучю тыширыу бла къоншуларыны тюплерине атылып.

Ныгъышда бирге олтуруучу нёгерлери кире-кире турадыла, хапар айтып, эрикгенин чачаргъа кюреше. Алай ауруу а теренден-тереннге жайылып барады санына-чархына. Бу арт кюнледе уа хар киргеннге бир затны соруп турады Тайпа:

– Жауун тохтамаймыды, кюн ачылыргъа ушамаймыды?

– Не этесе да сен кюнню? Юйюнде жауун жаумайды, кюн да кызыдырмайды. Жат да тур, иги болургъа кюреш. Нек кюнню къайгъы-

сын этип тураса? – деп даулады бир кюн ныгышчыладан бири.

Солууун кючден ала, жууаплады къарыусуз, харип адам:

– Мени жолгъа, кѣпле болгъан жерге кетерге бек аз заманым къалып турады, ёллом кюнюмде жауун болса, къабыр къызгъанла да, дууагъа келгенле да кыйналгъан этерикдиле. Ма анданды мени жауун жарсытханы...

Элни эфендиси Мухаммат киргенде Тайпаны юйюне, ол хазна сѣлешалгъан да эталмай эди. Ауругъанны къатына олтуруп сѣлешди:

– Айтырыгъынг иш бар эсе, айт. Мен къатынгдама, – деди.

Саусуз, эфенди къашыкъ бла узатхан сууну къургъакъсыгъан эринлери бла жутду, хырылдагъанын тохтатыргъа кючене:

– Жауун тохтагъанмыды? – деп сорду.

Эфендини жууабын да ангыламады-эшитмеди, кѣкюрегини теренинден солугъанча, бир таууш чыгъарды да, шошайып тохтады. Мухаммат эфенди ауушхан Тайпаны кѣзлерин жумду, сакъалын байлады, къолун-аягъын тюзетди. Кече ортасы бола келе эди да, къартны ёлгенин къоншулагъа окъуна билдирмей, Мухаммат эфенди ёлюкню башында кеси жангыз олтуруп чыкъды тангнга. Бош турмады, Къуранны аятларын окъуй, зикир минчакъланы санай ашырды кечесин.

Жауун а тохтамай къуяды, шо челек бла къуйгъанча. Бу факъыр адамны, ёле туруп, жауун тохтадымы деп нек соргъанын эфенди энди ангылады. Жауун а тохтамай жауады... Тайпаны ёлгенин эшитген эл саулай да жыйылды арбазгъа, жаууннга да къарамай. Махмут айтханча болмады: быллай бир адам жыйылып ёлгеннге, Мухаммат эфенди бек аз тюбегенди. Тергеулю эди Тайпаны ёлген кюню, алай жауун уллу чырмау эте эди ёлгенни ахыр жолуна ашырыргъа.

Эфенди ёлюкню тазалап-жуууп, кебинлеп, юйден чыгъарыргъа хазырлады. Бир кесекге арбазгъа чыгып къарады тѣгерекге-башха дин ахлусу. Жауун а тохтамай къуяды...

Билемисиз, бирде адамны башына билмей-сунмай тургъан ахшы акъыл келип къалады. Аллай акъылгъа былай айтыргъа боллукъду – тейри акъыл. Аллай акъыл адамгъа кѣкден, жулдузладан, аламдан келеди. Мухаммат эфендиге да аллай акъыл келип къалды.

Ол, жауундан къоркъмай, Тайпаны гитче арбазыны ортасына чыгып, къолларын жайып, бетин кѣкге кѣтюрюп, уллу ауазы бла, битеу жыйылгъанлагъа эшитдирип айтды:

– Я, уллу да, сыйлы да Аллах! Тауну-тюзню да, кѣкню-жерни да, кюнню-айны да жаратхан Аллах! Бу харип къулунг кыйын жашагъанды. Насыбы – жокъ, къууанчы – аз! Энди бюгюн бер анга бир насып – халкъны кыйынама муну асырагъанда! Сабыр эт бу жауун берегетинги.

Бу сѣзлени айтып, эфенди жыйылгъанлагъа дууа окъуп, къол жайдырды. Андан сора болгъанны юсюнден хапар, сейирлик, тамашалыкъ, бюгюн-бюгече да барады жамауатда. Кюнчыгъыш жанындан къаллай эсе да бир суху жел келип, къап-къара шорха жауун булутланы Холам жанына сюрюп башлады да, бир аз заманчыкны ичинде кѣк аязды, жауун да тохтады. Сейир-тамашагъа къалып сюелген жамауатны Мухаммат эфендини къаты ауазы уятды:

– Сал басхычны чыгырыгыыз!

Мухаммат эфенди басхычны аллында онг кзулагын кеси тутханлай барды кябырлагъа дери. Жаназы намаз кылдырып, Тайпаны асырады. Артха кяйтханда, Мухаммат эфендиге сордула:

– Сен уллу Аллахдан базынып калай тилединг кюнню? Алай тилегеннге Аллах кжажауду деучюдюле? Андан сора да сени тилегинг толмай кялса, жамауатда сени эфендилик даражанг тюшмей кяллык туююл эди да!

– Угъай, – деди Мухаммат эфенди, – мен Аллахха базынып тилеген эдим, аны харип Тайпагъа жазыксынырыгына ийнанып! Аны да болургъа керек эди аллай бир гитче насыбы.

Алгъаракъда кьартны хыликкя этген Махмут а, ичинден тобагъа кяйта, Тайпаны ёлген кюню адамланы жанындан угъай да, уллу Аллахны жанындан да тергеулю болгъанына сейирсине, олтурады дуада, жерге къарап, тегерегиндегиле айтхан лахоргъа да кьатышмагъанлай...

АШ

Темирбек бла Кесауан эки жаш ёсдюрюп, аланы тойларына хар затны жыйышдырып, энди юйюбюзге жарык кзуанч кьачан киреди деп, ашыгып сакълагъан заманларын эслерине терк-терк тюшюре олтуруучудула мутхуз бет алгъан юйлерини аллында кюн тууушда ташдан ишленген тахтачыкъда. Темирбекни гюрбежиси, кюлларыны усталыгы кеси элинде угъай, башха элдеде да белгили болгъанды. Ол кеси айтыучу хапаргъа кёре, бу усталыкыгъа, Шыкыгъа барып, Кязимден юйренгенди. Ким билсин, керти хапармыды бу? Алай Темирбек ётюрюкге ёчдю деб а киши да айталмагъанды. Элде, туура ,башха элдеде да, бу темирчи ишлеген адырла болгъанлары уа кимге да туурады. Анга кёре уа – кюлуна тюшген хайырчыкъ да.

Юй бийчеси Кесауан а кюлдан эринден да уста. Аллай кюл усталыгы болгъан тиширыулагъа «тобугъунда тон бичген» деп айтыучу эдиле эртте заманда. Тау элдеде жюн ишлемеген тиширыу болмагъаны, айхай да, белгилиди. Алай, ийнаныгыыз, хар кимни иши бирча тынгылы болмагъанды. Кесауанны кьочхар тонлары узунла, аламат жылыла, жибиселе да, кьатмай, жумушакълай тура эдиле. Аны жамычылары уа кьундузну тюгюча, кьап-къара, кюнде жим-жим жылтырай, жазда не кюн, не жауун ётдюрмей, кышда сууукъ жибермей, аллайла эдиле. Кесауан сокыгъан чепкенлени айтмай окъуна кьой. Аллай жумушакъла, женгилле, зыбырлары арталлыда болмай, сьп-сьйдамла. Адамла ол чепкенледен ич кёлекле бла ич кёнчекле тигип болгъандыла эркегырыларына.

Ма быллай усталыклары, хунерлери болгъан адамла, юйюр кюлайлары да башхаладан озгурлу, берекетли болгъанды. Юйюрню жашларына аппалары кеси атады ат – Темирбий деп – биринчисине, Темиркьан деб а, – дагыда бир жыл озгъандан сора туугъан экинчи

жашха. Кичи жашха – Темиркѳаннга – беш жыл болгѳанда, ол, тамата кѳарындашын жетип, энди быладан кѳайсы алгѳа туугѳанын тышыннан адам билмезча болгѳан эдиле экиси да. Ёсдюле, хайт деген жашла болдула. Энди элде жетген кѳызы болгѳан анала, игисагѳан Темирбий бла Темиркѳан бизни кѳызны тилесе эдиле деп ойлагѳандыла. Ичлеринден а: кѳайдан бизге аллай насып? Темирбекни жашларына кѳайсы бий да арсарсыз берир кѳызын дей эдиле.

Алай буюрмагѳан эди Уллу Аллах ол эки айтхылыкѳ жашха бир адамгѳа да эр болургѳа да, киеу болургѳа да. Уугѳа баргѳан жерлеринде Коштан тауну бир тар кѳарысында жыйы келип, экисин да думп этип кетген эди дуниядан. Хунери, кѳол усталыгѳы болгѳан адам акѳыллы болады, акѳылы болгѳан а – ийманлы да. Бу эки огѳурлу адам Аллахха ачыуланмадыла, кѳадаргѳа балта алып чапмадыла, жазыуларына бойсунуп, жашап турдула.

Бирде экиси да жашларына жыйгѳан ырысхыларына кюбюрню ачып кѳарай, сагѳыш эте эдиле: сал басхычыбыз тыш адамлагѳа кѳалды, жыйгѳан ырысхыбыз да. Алай ёлном кюнюбюзде суйгенле-суймегенле ортасында быланы аберилери болмай, была эртте ёлюрге керек эдиле деп айтмазча болсакѳ да жарайды деп, кеси кеслерине кёл эте, бир бирини жюреклерин жапсара эдиле.

Темирбекге Аллах, кѳуру кѳол усталыкѳ угѳай, сёз усталыкѳ да бергенди. Аны сёзю хар заманда, назмула тизгенча , ариу эди, тынгылагѳан адамны кесине кѳулакѳ салдыра болгѳанды.

Гюрбежисинде, темир тюе, кѳуру да айта болгѳанды:

Ауур ишим санларымы арытсын.

Кѳарт кюнюмю – арт кюнюмю жарытсын.

Кюбюрюме арт кюнюме салынсын,

Кѳарт кюнюмде – арт кюнюмде алынсын.

Кёчгюнчюлюкню кѳара туманы тау эллени басханда, Темирбек бла Кесауан терен кѳартла эдиле, алай а алыкѳа тири, кеслери кеслерин тынгылы жюрютген. Сегизинчи мартны кечесинде Темирбекде бла Кесауанда жукѳу да, тынчлыкѳ да болмады. Теке терисинден этилген жаппа-жангы кѳапчыкѳны ичине салдыла болгѳан байлыкѳчыкѳларын. Кесауан чепкенлерин, жамычыларын, башлыкѳларын тау артындан келген уриялагѳа алтын, кюмюш затлагѳа алышып, аладан иги кесек жыйгѳан эди. Огѳурлу ана, жашларыма кѳатын алсам, келинлерими не бла кёрлюкме деп, алтын тюймеле, бел баула, ёшюнлюкле, жюзюкле, сыргѳала, бууунлукѳла, жюрютюрге уа кюмюш адырла – хар затны да жыйышдыргѳанды. Бу кече экиси да аланы кѳапчыкѳгѳа салып, башын да кѳаты кѳысып, Уллу Сыртда минг жылладан бери тепмей тургѳан таш хуругѳа элип, уллу кѳара ташны тюбюнде хуруну кѳазып, уллу тешик этип, ары салып, башын ташла бла жапдыла. Ташны башы алгѳа чыкѳгѳаны себепли кѳапчыкѳ букѳдургѳан жерге не кѳар, не жауун жауарыкѳ туююлдю.

Юйге кѳайтып келе, Темирбек ичинден: кѳарт кюнюме – арт кю-

нومه салынсын, къарт кюнюмде – арт кюнюмде алынсын. Ырысыма сууукъ кёзю къарамай, къарт кюнюме – арт кюнюме жарасын, – деп, къаст этгенча, ол сёзлени тохтамай къайтара келе эди...

Быллайда бир затны айта кетерге сюеме: 8-чи мартда малкъар халкъ туугъан жеринден кёчюрюллюгюн хар тау элде да кёпле билгендиле. Кеслерин ол «жолоучулукъгъа» къурап чыкъгъанла да аз туююл эдиле. Темирбек да аладан эшитген эди танг аласында къыйын жолгъа табирериклерин. Болсада жахилле да болгъандыла: сау къара Малкъарны къалай кёчюраллыкъды деп, къыралны кючюне ийнанмагъанла.

... Темирбек бла Кесауан Орта Азияны бек къургъакъ, бек битимсиз, алай бла уа бек байтамал аулагъына тюшгендиле. Комендантны буйругъу бла бу эки къартны арбасына миндирген къыргъызлыны ыразы болмагъанын огъурлу къартла иги ангылай эдиле. Болсада комендантны буюргъанына бойсунмай амаллары жокъдан миндире эдиле улоуларына сабийле бла къартланы.

Темирбеклары тюшген жерде таулуладан биринчи айда окъуна беш адам ёлген эди. Асыры кызыгудан адамла суусапдан тёзалмай баргъан черекден ичип къоя эдиле сууну, кеслерин Малкъар таулада болмагъанларын унутуп, хар тюбеген суудан да ичип, суусабынгы къандырып къояргъа жарагъанча. Тюзюн айтса, башха амаллары да жокъ эди: азыкъ биширирге окъуна къаурадан башха отун жокъ эди, атламына суу къайнатыргъа угъай да. Мында сууланы уа къайнатмай ичерге жарамай эди.

Жыл да озгунчу, Кесауан да къум тюзде кесини ёмюрлюк ышыгъын тапды. Темирбек кеси къазгъан эди юй бийчесини къабырын да – адам табылмагъандан. Жаланда арлакъда жашагъан онтёртжыллыкъ жаш Сейит болушхан эди Кесауанны асыраргъа. Къабыр къазалмагъандан, ёлюкле эки-юч кюн асыралмай тургъан кезиуле да болгъан эдиле мында. Алай къарыучугъу да, саулугъу да болгъан жаш Сейит ол жаны бла мындагъылагъа бек жарап тургъанды.

Темирбек юй бийчесини, къалай алай болсада, ашын да этди, садакъа да юлешди амалына кёре. Алай жүреги бек къыйналды, Малкъарда этилиучюсюча, тынгылы дууасын, ашын-ташын да, жикирин эталмагъанына. Ортада энтта да жыл жарым ётдю. Темирбек тёшегинден кётюрюлалмагъанлы ыйыкъ озгъанды. Ол затым, бу затым къыйнайды деп да билмейди, алай санлары уа ахырыда тутмайдыла, кёзлери да теренге кетип, бети да саз. Сейитди энди анга къарагъан да, кирин-кипчигин кетерген да...

Ол ингирде Сейит келгенде, Темирбек аппа кеси кесине бир затла жаншай тура эди. Жаш, аны къатына чёкдю да, къартны мангылайына къолун салды – мангылайы отча кызып. Къарт кёзлерин ачды, Сейитни кёргенине къууанды, эс жыйды, сандырагъанын тохтатып, акъылы-эси бла сёлешди:

– Сейит, сен къарыулу жашса, саулугъунг да – Аллах кыызгъанмасын! – игиди. Мында адамладан бу къыйынлыкъланы кётюраллыкъ адам жокъду. Бара-баргъанда халкъыбыз элине-журтуна къайтмай къалмаз. Ол кюннге жаланда сен жетерик сунама мен, нек эсе да. Да санга

уллу осуятым барды. Мени ахыр сагъатым жетипди. Къабырымы, Малкъарда къазылыучусуча, терен къаз, жуугъан да эт. Дууа тутаргъа адам жокъду. Алай кесинг, къолларынгы жайып: « Уллу Аллах, мынга сууал этген заманында ауузуна ариу жууап сал, жаннетде жатдыр бу сени алынга баргъан адамны», – деп, къабыргъа алай сал. Андан сора да барды мени санга аманатым. Халкъ туугъан жерибизге къайтыр. Ол хакъды – эртте-кеч болса да. Ол заманда мени асыралгъан хазнамы алып, аны сатып, ахчасына манга да Кесауаннга да дууа тутдур, толу ашыбызны да эт, жик дууа да, жикир да этдир. Къалгъанын, кесинг къара да, бек жарлылагъа эм ёксюзлеге бер. Артыгъы уа – кесинге, анангы акъ сютюнден да халал.

Къарт Сейитге хазна бла къапчыкъны салгъан жерин бек тынгылы юйретди: Уллу сыртны терен къырысында уллу къара ташны дорбунча тюбюнде.

Бу сёзледен сора къарт биягъы, сандырагъанча, Сейит ангыламагъан сёзлени айтып башлады:

*Ишим-кючюм санларымы арытсын,
Къарт кюнюмю – арт кюнюмю жарытсын
Къапчыгъыма арт кюнюме салынсын,
Къарт кюнюмде – арт кюнюмде алынсын.*

... Сейит, эки-юч къатын болушуп, хар нени да Темирбек айтханча этди: къабырын терен къазып, жуууп, кебиннге окъуна чулгъады. Мында кебинленип хазна адам да асыралмагъан эди – къумач табылмагъандан.

Андан сора ётдю онбир жыл. Малкъаргъа Сейит уллу киши болуп къайтды, юйдегиси-юйюрю бла. Къарт Темирбекни осуяты аны хазна эсинде къалмагъанды: ауруу къызыуунда сандыргъан адам аз зат жаншамайды дегенди. Ол заманлада битеу къыралына халкъы диннге къажу ниетледе юйренип ёсгендиле, Сейит да алай. Аны себепли болур, Малкъарда да Сейит Темирбекни осуятын хазна эсине келтирмегенди. Болсада кюнлени биринде Уллу сыртха уа баргъанды, кёп айланып къайтханды. Хар жерде да – къыр, хар къайда да – хуру, къайры къарасанг да – ташла. Къарт керти айтхан эсе окъуна, аны къапчыгъын хазна бир киши да табаллыкъ туююдю деп, ол сагъышланы мыйысындан къалдырмай ташлагъанды.

Энди Сейит да къартайгъанды. Темирбекни сыфаты уа кече жукъу арасында кёрюне-кёрюне тургъанды. Ол кече да татлы жукъу арасында тюш кёрдю: бир ташлы жолда бара тургъанча болуп, не затха эсе да абынып жыгъылды. Туруп, абынган затына къараса уа – ол а къапчыкъ. Сескенип уянды, юсюн-башын тер басып. Темирбекни осуяты олсагъат эсине тюшдю.

Ол кюн окъуна, къармашып, тууар союп, Темирбекни бла Кесауанны атлары бла аш этип юлешди. Адамла жыйып, тынгылы зикир окъутду, эфендилени да чакъырып. Андан сора жукъусу да тынч, жүреги да

хош, кеси да ырахат болуп жашап турду. Огъурлу адам – Сейит, кьарар адамлары болмай кьалгъан гюнахсыз кьартланы дууасын, ашын да ала ёлгенден сора 55 жылдан этди. Кеси да төрт жыл мындан алгъа жер юсюнде жумушларын тауусханды.

ЖАЯУ МАШИНА

Алимден сора бу уллу орамда жаяу машинасы болмагъан жашчыкъ жокъду. Ол шёндюге дери ол болумгъа артыкъ уллу эс бурмагъанды дерча эди. Къалай-алай болса да, анасына манга жаяу машина ал деп кьысмагъанды. Бюгюн а, нек эсе да, анасына кёлю толгъанын букъдурмай, жанлады:

– Мени туугъан кюнюм жетип келеди. Сен папама айт да, манга жаяу машина алсын саугъагъа. Ол мени сен айтханча сие эсе, манга аны аллыкъды. Хар жыл сайын туугъан кюнюме бош затчыкъла жиберип турмасын да, бир кесим суюген зат алсын. Мени тенглерим бары да айланадыла «великледен», мен а алыкъа анда бара да билмейме, – деп, башын анасыны инбашына салды, алай терк окъуна башчыгъын ёрге алды. Анасыны жүрегини кьаты ургъаны инбашына жете эди: дып-дып – дып! – Мама, – деди Алимчик, бети да кьоркбуулу хал алып, – ауругъанмы этгенсе? Мен бусагъат ол ичиучю таблеткаларынгдан келтирейим.

– Угъай, бир затым да аурумайды, – деди анасы, бети тюрленнгенин букъдурургъа мажара жашчыгъындан, – бюгюн иште арыгъан этгенме да, андан болур. Атанга уа, айхай да, айтырма. Ол санга жаяу машина келтирер, сен аны ючюн жарсыма, бир азчыкъ тёз...

Сафият Алимчикни жангыз кеси ёсдюреди. Жашчыкъны атасы Мажит, быланы кьоюп, башха юйюр кьурагъанда, анга жаланда юч жыл толгъан эди. Андан бери Алим атасын кёрмегенди. Ол была жашагъан юйге аягъын басдырмагъанды. Шёндю уа Алимчик жетинчи классха барып башлагъанды. Сейирлик затла боладыла жашауда: Алимни туугъан кюню жангы жылны кюнюдю. Баям, андан болур, хар туугъан кюнюне атасы мынга ёлка тюбюне саугъа да салып, кесчигин да жукълап тургъанлай уппа этип кетип тургъанды... Эрттенликде уа анасы, жашчыгъы уяннганда, атасы кече ёлка тюбюне салып кетген саугъаланы кёргюзте эди. Ала уллу, багъалы саугъала болмагъандыла, болсада къалай кьууана эди жашчыкъ атасы келтирген саугъалагъа! Атасы берген кёлек-кёнчекчиклени, кьысха болуп, тар болуп, юсюне жарамай кьалгъынчы, жыртылгъанлары болса да, тешмей, кийип айланнганды, нёгерлерине кёргюзтюп, махтана.

Артдан-артха жашчыгъыны соруулары анагъа кьыйындан-кьыйын болуп башладыла. Былтыр, Алимчик алтынчы классда окъугъанында, ол анасына алжаусуз былай сорду:

– Мама, папа бизге жангы кылда, жаланда жылдан бир кере нек келеди? Айтчы?

Энди не мадар этерге билмеген жарлы ана жашына – ол уллучукъ

да, эсличик да болгъанды – хар затны болушун болушунлай айтыргъа таукелленгенди. Ингирде жашын къатына олтуртуп, айтды аны атасы башха юйюрю бла жашагъанын, ол юйюнде къатыны да, сабийлери да болгъанын, ала барысы да шахарда жашагъанларын да...

– Сен уллу да, эсли да болгъанса, ангыларгъа керексе, сени атанг башха тиширыуну суйгенди. Мени къойгъанды – сени къоймагъанды, менден айырылгъанды – сенден айырылмагъанды. Ол сени ючюн къайгъыргъанлай, сени суйгенлей турады, бизге болушхан да этеди. Ол бек иги адамды, сен аны бла ёхтемленирге керексе. Мени жокъду анга жүрек къыйыным. Уллу болсанг, сен хар затны иги ангыларса, тюзню-терсни да кесинг сюзерсе, – деп, жашчыгъыны башын сылады.

Жашчыкъ, анасына жукъ да айтмай, тешинип, тёшегине кирди. Анасыны жүрегин къыйнаргъа суймейми, огъесе сабийликден ишни толу ангыламагъанданмы, ким биледи, олсагъат Алимчик, кёзлерин къысып, татлы жукъугъа кёмюлдю. Алай ананы кёзюне уа жукъу жанламады ол кече. Терен сагъышлада атдырды жаш тиширыу тангын.

Не сейир! – ана сакълагъанча, быланы жашауларында хазна тюрлену болмады. Алим школгъа жүрюйдю, анасы уа – ишине. Ол кюнден башлап, жашчыкъ анасына атасыны юсюнден сорууларын тыйды – ол быланы жашауларындан, ушакъларындан да къалай эсе да чыгып кетди. Школда уа устазла Алимни окъуугъа бютюн бек къадалгъанын элемей къоймадыла. Аллын да аман окъумагъанды жаш, тенглерине окъууда юлгю бола келгенди. Алай бу арт заманлада уа устазлагъа да дерсен сора ангыламагъанын соруп, ала юйге берген дерслени айыпсыз-чурумсуз толтуруп, ананы къуандыргъанлай турады. Окъуу жылны биринчи эм экинчи кесеклерин жалаңда «беш» белгиле бла бошагъанды. Анасы уа устазланы жашчыгъына махтау сёзлерине асыры ёхтемленгенден, кесини жарлылыгъын унутуп, къууанчдан толгъан жүрегин кёкюрегине сыйындыралмай жашайды.

...Жангы жылны тангынды ана жашчыгъын шош тийип уятды.

– Турчу, жашым, атанг санга къаллай саугъа келтирип кетгенине бир къара, – деди.

Жаш, кёзлерин ууа, тёшегинде олтуруп къарады: ёлканы къатында, къабыргъагъа таяндырылып, жаппа-жангы жаяу машина сюеле эди.

– Мен сени иги окъугъанынгы айтханма, атанг бек къууанганды, къалай уллучукъ болгъанды деп, сейир да этгенди. Атанг сени бла ёхтемленеди, – деди анасы алыкъа жукъудан иги аязмагъан балачыгъына.

«Велигинден» тансыгъын алалмай да турду бир ненча кюн Алимчик, алай окъууна тасха уа тюшюрмеди – окъугъанынлай окъуп турду. Бир ай чакълы озгъан болур эди жангы жылны байрамындан. Жангы жыл да эски болду, жашау, кесини алгъын сырына къайтып, ашыкъмай барады ёмюрлюк жолунда....

Алим, ол кюн ахыр уроклары болмагъаны себепли, юйге болуучусундан алгъаракъ окъуна келди. Эшик къагъылгъанда, анасы келген сунуп, тышына чыкъса, босагъада уа – аладан арлакъда жашагъан

кьоншу кьатын Асият сюеле эди.

– Сафият юйдемиди? – деп сорду тиширыу.

– Угъай, алыкъа ишден келмегенди, – деди Алим.

– Санга жаяу машина алып ючюн ёнкюч алгъан ахчачыкъны кьайтарса эди, бир бек керек болуп кьалгъанды ансы, ашыкъдырлыкъ туююлем, ийнаныгъыз. Охо, ананга айтырса, бераллыкъ болса, берсин, бералмаса уа, не этерикбиз, тёзербиз, – деп, тиширыу артха айланып кетди.

Алимчикни жүрекчигине ток бла ургъанча, бир кьужур оюм келип, не айтыргъа, не сагъыш этерге да билмей, армау болуп, иги кесек сюелди. Жатма тубюнде жаяу машинасыны кьатына барып, аны бусагъатда кёргенча, юсюне кьарап кёп турду.

– Атамы саугъасы!... – «Турчу, жашым, атанг санга кьаллай саугъа келтирип кетгенди, бир кьара», – анасыны жангы жылны эрттенлигинде айтхан сёзлери эсине «дыркъ» деп туюшуп, жүрекчигин титиретди. Жютю жүрекчиги бла Алим хар затны толу ангылап башлады.

– Анам манга кьуруда ётюрюк айтып тургъанды атамы юсюнден. Атанг сени сюеди, сенден айырылмагъанды, сени иги окьугъанынга кьууанады... Ала бары да бош сёзле эдиле. «Атамы саугъалары...?!» Анам кеси алып, папаны атындан берип тургъанды манга аланы... Ма бу «великни»да... Кьоншуладан ёнкюч ахча алып алгъанды манга «атамы саугъасын», мени тенглериме сукъландырмаз ючюн...

Дагъыда бир зат туюшду жашны эсине: алгъаракъда анасы: «Жашым, мени эшиуюмден хазна хайыр чыкъмайды, аны себепли мен школда пол жууаргъа ишге киреме. Эки жерде ишлесем, ахчабыз да элпек болур, санга да кийимле, окьуу китапла керекдиле», – деген эди.

– Угъай, – деди Алим, – мен анама хар затны ангылагъанымы билдирмейим. Жаяу машинаны да не ахчагъа алгъанын билмегенча этейим, – анасы келирге кесин кьолгъа алды, бегитди. Анасы уа ол сакълагъандан да кечигип келди ингирде.

– Мен экинчи ишге тохтагъанма, жашым, – деди ол, юйге киргенлей, – энди мен санга ингирге аш этип кетерме ишге, сен а, школдан келгенлей, ол азыкъны жылытып ашай турусса, мени сакъламай. Энди бизге иги кесек ахча керекди. Ёсе баргъанынг сайын сени кьоранчынг да кёбее барлыкъды.

– Угъай, – деп кьаты айтды Алим анасына, – сени ишлегенинг болгъанды. Сен солугъан этериксе. Ишлеген а – мен! Элде почтагъа почтальон керек болуп турады газетле юлеширге, мен анда ишлеяллыкъма. «Атамы саугъасыны» ахчасын да мен кесим кьайтарлыкъма.

Ана, баласына тюрслеп кьарап, жүреги бла ангылады аны жашы, сабийликден чыгъып, киши мардасына киргенин. Энди ол кеси ючюн, анасы ючюн да жууаплыкъны кеси ыразылыгъы бла боюнуна алгъанды. Бош айтмайдыла халкъда: «Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер», – деп.

КЕЛИШИМ

Ариужан аз эшитмегенди иште нёгерлеринден, эр киши эсирип келди эсе, ол ингирде сёз кьозгъама. Тырман этме, даулашма. Жюрегинг не бек кыйналса да, ариу айтыргъа кюреш да, жукълап, жайыкъма кьой. Эрттенликде уа айт айтырынгы, ангыларыкъ болса, алай туйюл эсе, анда да кьоратма аууз сёзюнго зырафына. Тёз. Бу оюмла акъылына келип, ол ингирде Сафаргъа сёз да айтмады, аш кьангагъа чакъырды, азыкъ салып, алай эри ач да, суусап да туйюл эди. Кийимлери бла диваннга аууп, жукълап къалды. Ариужан кьууанган окъуна этди, болуучусуча, туйюш кьозгъамагъанына. Кеси да, ауур сагъышлагъа кёмюлюп, сууукъ тёшегине кирди. Сафар аман адам туйюлдо: сыфаты, акъылы, иште ёчлюго, артыкъ да жалгъашыулу сёзю аны кимге да ариу кёргозтеди. Жюз адамгъа сорсанг да, анга чурум айтырыкъ хазна табылсын. Ариужан Сафаргъа уллу суймеклик бла чыкъгъанды. Алай жашны суймеклиги оза болур эди кьызны суймеклигин, нек десенг, хар ингирде элден шахаргъа, суйгенини окъугъан жерине келип турду эки жылны кёзюнде. Артда уа, шахаргъа кёчюп, бир кьаршы жууугъу, сабийлигинде бирге ёсген жашны биргесине бизнес бла кюрешип башлады. Ал заманда, кыйналса да, артдан-артха иши бек иги хайыр келтирип турду да, Ариужан окъуун бошар заманнга бир угъай, эки фатар сагып алды. Аланы бирин хакъ бла жаш юйюрге берди, экинчисинде уа Ариужан бла кеси жашап башлады.

«Бизнича ариу юйдеги, бизнича бир бирге келишген, бизнича насыплы жокъду дуняда», – деп сагъыш этиучю эди Ариужан эркин насыбын жюрегине сыйындыралмай. Бир-эки жылдан сора да быланы араларында хал мутхузланмай турду. Ариужан сабий керекди бизге, тюз кесинге ушагъан, ариу жаш деп башласа, Сафарны сёзю тюрленмей эди. «Жетиширбиз, жашау узунду, кьайры ашыгъаса?» – дер эди. Юйюр кьурагъандан сора сабий бла кечикген тап болмагъанын, айхай да, Ариужан ангыламай туйюл эди, алай эри айтханына бойсунмай да не этсин!

Ариужан жашауна бир кьара ауана жууукълашып келгенин бир кюн ачыкъ эследи: Сафар, ёмюрде да аракъыны татыуун сынамагъан Сафар, ичерек болуп келди ол ингирде юйюне. Ол кече былада жукъу болмады. Сафарны кьаныны басымы бирде кётюрюлюп, башы чачылып къалады дерча ауруп, бирде уа энишге тюшюп, асыры кьарыусуздан аякъларында туралмай, юсюн-башын сууукъ тер басып, эрттенликге ёлмей-къалмай чыкъды жаш адам.

«Охо, бир жанындан иги окъуна болду аны былай кыйналгъаны, экинчиде ичгиге тартылмаз», – деп сагъышланды Ариужан. Сафарны кесини акъылы да алай эди. Сейир этди бу затха тартынып жашагъанлагъа. Энди бир заманда да ичмем деп да айтды кеси кесине. Алай болгъанлыкъгъа, эр киши сёзюнде туралмады – ичгиге терк-терк къатыша башлады. Ол да азды деп, тартып келсе, юйдегисине болмачы тырман этип, даулаш кьозгъап, тынчлыгъын алып тебиреди. Ариужанны эринден айырылама деген акъыл башына терк-терк келе башлады. Алай,

андан кетип, барыр жери болмагыны ауара эте эди жаш тиширыуну. Андан эди Сафарны ичгенине да, жүрегин кыйнагынына да тѳзюп турганды.

Баям, Сафарны Ариужаннга сыймеклиги таркыймагынды, сау кюнлеринде ол кыатынын кѳол аязындача жүрютеди дерчады. Жаш тиширыуну арсарлыгыын, ауаралыгыын да Аллах бир кюн кетерип кыйду. Бизнес дегенинг ол конкуренцияды, бир бирге эришиуду. Алай айтханым кѳужур кѳрюнмесин, итле бир бирини ауузундан сюек сыйыргындады. Урушсуз, тыйюшсюз болмайды. Аллаи тыйюшлени биринде Сафар конкурентин ѳлтюрюп, мурдарлыккыга кирип, тюрмеге сегиз жылкыга тѳшдю.

Болуучусуча, нѳгерлери нелерин да кыызгынмай, тюрмеден кыуттуркыга кюрешдиле – болалмадыла. Закон мурдарлыккыны кечмейди. Бу болум Ариужанны бек апчытды. Кертисин айтса, тиширыу кесин Сафарсыз кыалгында тынч-ырахат жашарыкы да сунган эди. Угыай. Болмады алай. Аны да эрине сыймеклиги ѳчюлмеген эди, эринден айырылгындан сора ачыкыланды тиширыугыа энди жашауу бютюнда ауаралы болгыаны. Сафарны тюрмеден кыутхарыр ючюн фатарын сатаркыга тѳшген эди. Энди Ариужанны бла Сафарны кѳолунда жаланда кеслери жашагын эки отоулу фатардан сора аберилери да кыалмагынды. Алайды бизнес дегени халы: бюгюн хар ненг да бар, тамбла уа хар ненг да тас. Бизнес нѳгерлери Сафаркыга, биз сени кыатынынга, ананга да болушуп турубуз, ала бир затдан да кыйналмазча деп, сѳз берген эдиле. Алай сѳзлерин бек терк унутхан эдиле. Ол себепден Ариужаннга ишге кирирге тѳшдю. Алай жарсымады анга жаш тиширыу – кыуанган этди.

Адепли, намысын сакылай билген тиширыуну ишчи нѳгерлери, таматала да бек сыйлы кѳредиле. Бир зат жарсытады – аз хакы. Ариужан сезмей тыйюлдю ишчи нѳгерлеринден бири Кыанамат анга энчи эс бургынын. Эр киши анга кѳз атханын тиширыу биринчи кюнледе окына эслегенди. Айып этип окына болгыанды Кыанаматха: тюрмеде эсе да, мени эрим барды. Ол аны биледи, да сора манга лаккырда нек этеди? Таулу тиширыула урушдан кыайтмай кыалгын эрлерин ѳмюрге да сакылап тургындыла, намысларына кир кѳндурмай. Мен а аланы кыатында не? Сафар тюрмеде сегиз жыл турлуккыду. Кыарап-кыарагынынчы ѳтерле ол жылла да. Энди тап жашаркыз, сабийлерибиз да болурла. Ай, не медет, кыалай керек эди шѳндю сабий, нѳгерликке окына.

Кыанамат а сезеди мыйысында, жүрегинде бир жангы сезим жаратылгынын – Ариужаннга уллу сыймеклик аны санын-чархын да кюнден-кюннге бекден-бек бийлей баргынын. Кеси кесине аз айтмагынды: терилме, аны эри барды, андан сора да ол сенден он жылкы таматады деп. Алай сыймеклик кѳкден, аламдан келген сезимди. Харип Кыанамат не эталлыкы эди аламны кючюне!?

Дагыда бир сейирлиг а – Ариужан да сезеди кесинде бир тюрле ниуню. Энди Кыанаматны кѳрюрге жүреги излеп тургынын, кеси сыймей тургынлай да, кѳзлери бла жашны излегенин. Андан да тамаша уа – Сафарны сыфаты кенген-кенг узая барады. Эсине аздан-аз тѳше, аны

орунун а кёлпнде Къанамат толтура келеди: кёзден кетген кёлден кетеди деген акъылманланы сёзлериди.

Шёндюгю жашау, алгын жашау бла тенглешдиргенде, бек тюрленгенди. Эртте заманлада угъай, алгъаракълада окъуна адам кесини энчи жашауна, жүрек сезимине эркин болмай, кёргенле не айтырла, эл аузуна тюшерме деген оюмла кёллени жашауларын бузгъандыла.

Шёндюгю адамла аз-аздан ангылай барадыла: энчи жашауна оноу этерге адамны жаланда кесини эркинлиги барды.

Ариужан бла Къанамат ишлеген коллектив ол жаны бла алаамат, шёндюгю жашау халланы терен ангылагъан коллектив эди. Бу эки адамны орталарында жаратылгъан сүймекликге мындагъыла ангылаулу къарадыла, мюйюшледе къуш-муш этип, жүреклерин къыйнамадыла, болуучусуча. Къанамат да, Ариужан да кеслерини сезимлерин сынадыла бек алгъа. Бир затха да къарамай, бир юйюрю болургъа оноулашдыла. Тиширю армау болуп да турду бир ауукъну – Сафар бла ортаны къалай айырыргъа билмей. Болушун болушунлай тизип, къагъыт жазды эри тургъан колони-ягъа, айырылыргъа ыразылыгъынгы бер деп. Алай Сафар, ол къагъытны окъугъанлай, акъылдан шашханча болду. Мен санга бир заманда да «развод» берлик туююлме деп, ачыулу къагъыт ашырды артха. Болсада айырылыу сунмагъанча тынч да, терк да болду. Адам тюргеге юч жылдан кёп заманнга тюшген эринден, къатынындан болса да, айырылыргъа суйсе, закон анга бир чырмау салмайды, сюд аны оноун бек терк чыгъарып къояды. Ариужан сюдге заявление берип, Сафардан эркин болду. Мюлкери да юлешинди: эки отоулу фатарны бир отоуу Сафаргъа кечдю. Ариужан а экинчи отоуда Къанамат бла жашап башлады. Уллу той да этмедиле. Ишчи тенглерин жыйып олтурдула, ол кюн окъуна эр бла къатын болгъанларына шагъатлыкъ къагъыт алдыла. Къанаматны жашар жери жокъ, аны себепли Ариужанны отоууду быланы ышыкълары.

Бирде айта эди Къанамат юй бийчесине:

– Охо, бир кесекден кесибизге энчи фатар алырбыз.

Алай адамны умуту толуп, айтханы болупму барады? Экиси да уста биле эдиле къырал берген «факъыра сомчукъла» бла ала фатар сатып жүз жылдан да алалмазлыкъларын. Шахарда фатарланы багъалары бош кётюрюлген угъай, учуп барадыла. Хакъ төлеп, фатар тутаргъа да не аз да амаллары болмагъанды. Экиси алгъан ахча – сегиз мингнге жетмей... Бар жарсыуларын туугъан сабийчиклери – эгиз жашчыкъла унутурдула.

Жашчыкълагъа, эртте заманлада этилиучюсюча, бирине Хызыр, башхасына Эльяс атадыла. Терк ёсюп барадыла, ата-аналарын къууандыра.

Нечик терк саркъады жылла череги. Артыкъда алда къайгъы этдирген зат сакълай эсе уа. Сафарны да чыгъар заманы жетип келеди. Ариужан бла Къанаматны жашауларыннан да толу хапары барды. Ал заманда ачыуу къызгъанын артдан-артха акъылы хорлап, шошайгъанды Сафар да:

– Кесим терс болгъанма, – деп сагъыш этеди бирде, – сабийлерибиз

болса, Ариужан тынч-ырахат, аланы ёсдюре сакълар эди мени. Биреуге мени сакълап тур сегиз жылны ичинде, отоунгу төрт мюйюшюне къарап деб а къалай айтхын.

Быллай оюмла акъбылын басхан кезиуде келедиле Сафарны башына. Башха, къаны къайнагъан заманы да болуучуду аны: тохтасын, къайтханлай, фатарда манга жетген отоугъа кирип, жашап башларыкъма, ол заманда кёрюр алгъыннгы эри бла, жангы эри бла да къалай жашарыгъын бир фатарны ичинде, мен аланы дунияларын жаханымге айландырырма, мени башым бла уа бош ойнагъанды дер эди аллай ууахтыларында уа.

... Керти айтадыла: хата сурамай, сакъламай келеди. Бир кюн тюш артында Ариужан бла Къанамат жашагъан фатарны эшиги къагъылды. Тиширыу эшикни «кёзчюгюнден» къарап, арсарсыз таныды Сафарны. Не этерик эди, эшикни ачды. Оллох-оллох, тюрме муну къалай тюрлендиргенди! Къалын чачы тюшгенди, бет тырмылары кёп, мангылайы жыйырылып, бир кёзю да жокъ.

– Эркин жашайсыз фатарымда, къууанып, – деди эр киши.

Сора нёгери бла кесини отоуна кирип кетди. Бир кесекден Сафарны отоундан «харх» этип кюлген, уллу сёлешген тауушла да эшитилдиле. Аллай жабугъа юйренмеген жашчыкъла – алагъа юч жыл тола келеди – кьоркъуп, аналарына кысылдыла. Ариужан, къагъа да турмай, эшикни ачып: «Быллай бир жабу этмегиз, сабийчикле кьоркъгъан этедиле, ууакъла аллай тауушлагъа юйренмегендиле», – деди.

– Кьоркъма, биз сени ууакъларынгы, уллунгу да жабугъа юйретирбиз, кёп затны кёргюзтюрбюз биз сизге алыкъа, – деп, уллу кычырып, кюлюп кьойду Сафар.

Ол заманда окъуна ангылады Ариужан былай бла жашау болмазлыгъын. Амалсызлыкъ адамны чыдамлы эте кёреме. Ариужан да, Сафарны «оюнларына» эс бёлмезве кюреше, жашап турду. Къоншусуну кыылыгъы уа тюрленмейди, амандан аман бола барады. Ол да неди!

Ариужаннга ушамагъан лакъырдала этип окъуна башлады. Къанаматха жукъ айтмайды юй бийчеси, эр кишиле, туююшюп, бир бирине кыыу салырла, палах этерле деп кьоркъгъандан.

Бир кюн Ариужан алгъыннгы эрини тынмазлыгъын, бу халда жашау этип турургъа да болмазлыгъына тюшюнюп, аны бла ачыкъ сёлеширге деди. Ол кухнягъа киргенинде, айтды:

– Сафар, отоунгу бизге сат. Не болса да, кредит алайыкъ, багъасын айт да. Тёлербиз, кыйналасакъ да.

– Угъай, мен мындан бир жары да кетерик туююлме. Не кёп ахчагъа да сатмайма, – деди да, бир кесек сагъыш этип, башына хыйла акъыл келгенча, кюлюмсюреп, жангыз кёзюн да кысаракъ этип, селешди: – Да айтханымы этсенг, мен бу отоуну сизге саугъа этип окъуна кьояр эдим ... – деп, кюлюмсюрегенин бетинден сыйпамай, Ариужанны бетине аралды.

Тиширыуну башында кёп тюрлю сагъышла ётдюле кёзню жумуп ачхан кезиуде, ауара, армау болуп сюеледи, не айтыргъа жууап тапмай. Сафарны андан ары айтханын жукъу арасындача эшитип турду:

– Мен сени суйгенлей турама. Айхай да, сен башханы адамыса, алай манга бир кече суймеклигинги бер, мен а бу фатарны саулай да сизге кьоюп, чыгып кетерме. Аллаи келишим этейик, ыразы эсенг. Сайлау сендеди. Мен сёзюмде турлукъма. Берген сёзде турургъа мени тюрмеде юйретгендиле. Анда сёзюнде турмагъанны кёзюн чыгъарадыла, – ол кесини кёзюн кёргюзтдю, кьолун узатып, – манга ышаныргъа боллукъса.

Сакъламады Сафар тиширыуну жуабын, отоуна кирип кетди. Ариужан а, сын кьатып, не айтыргъа, не этерге да билмей кьалды. Къанаматха да бир зат айтмады. Эрттеден шуёху – школда бирге окъугъандыла – Зайнаф бла оноу этерге суйдю. Ариужан Зайнафха сукъланнган окъуна этип тургъанды. Ол хар кыйын болумдан да аз кьоранчла бла чыгыгучу эди.

Аны уллу фахмусу бар эди жашауда хар затны да кесине тап тюшюррге.

Ариужанны хапарына тынгылап, Зайнаф, кюлюп, жарыкь халда айтды:

– Хо де да кьой. Кьалгъанын а мен бек тап кьурарма. Манга тынгыла, хар затны мен айтханлай эт.

Эки тиширыу да хар затны оюмладыла да, оноу этдиле. Бир ыйыкьдан а Къанамат командировкагъа кетди. Хызыр бла Эляс а элде ынналарына бардыла. Ол кече Ариужан Зайнаф айтханлай этди хар затны да. Ол Сафар бла кьалгъанда, аны шампанский кьююлуп тургъан фужерине Зайнаф бир дарманны кьатышдырды.

Фужерде болгъанны ичгенлей, Сафар бир жарыкь болду. Ойнапкюлюп, хапаргъа ачылды, тюрмеде жашаууну юсюнден иги кесек айтды. Ызындан а бир мыккыл бола башлады да, кёзлери кысылдыла, бироздан а терен жукъугъа кёмюлдю. Эрттенликде Сафар уянганда, ишге барыр заманы болуп тура эди. Ырмах болуп, санлары тутмай, кючден жууду бетин-кьолун да.

– Айтханынга ие бол, – деди Ариужан, – кесинг айтханча, сёзюнде турмагъанны кёзюн чыгъарадыла.

Жукъ да айтмай, Сафар, отоуна кирип, кесини хапчукларын жыйып тебиреди...

САЛАМ

(Новелла)

Мен ныгышланы бек сюеме. Алада айтылгъан затла мени сезимде терен ыз кьоюучудула, ол угъай да, акъылымы тюрлендириучюдюле. Нени юсюнден айтылмайды адамла жыйылгъан жерде! Алай мен хар ныгыш сёзге ауузуму ачуп тынгылайма десем да, баям, терсирек боллукъ болур. Ол хапар – таурухладан мен суйгенле – асыл, акъыллы, огьурлу адамланы юсюндендиле. Аллаи адамла мени кьарамымда анда-

мында орналган дуппурчукъла арасында ёхтем, бийик тауча кёрюне-диле. Аланы жашагъан ызлары, жюрютген сырлары, айтхан сёзлери, болдургъан ишлери къалгъанлагъа юлгю болгъанлай, эл ауузунда айтылгъанлай жюрюйдюле кеп ёмюрлени саркъыуунда.

... Малкъар таулада, элле орналган тау этекледе табийгъат «жу-уаш» кёрюнеди. Андан-мындан келгенле уа, чалбаш тауланы, жашил гелеулени биринчи кёргенле, алагъа сукъланып, сиз къалай насыплыла-сыз быллай къудуретде «жууунуп» жашагъанла деп окъуна айтыгучуду-ла. Алай таулула кеслери уа уста биледиле, таулада табийгъат къуруда «ышарып», «кюлюп» турмагъанын.

Бирде ол кесини огъурсуз бетин да, чамланган сыфатын да ачады адамлагъа, «мени кючюмю унутмагъыз» деп ангылатыргъа суюгенча.

Бу иш озгъан ёмюрню ал жылларында болгъанды, айтылып кели-уюне кёре. Машина, трактор эсде да жокъ, ташыуул саулай да ёгюз не эшек улоула бла этилген заманлада. Къыйын жыллада малкъар эллени ичинде сауулгъан ийнекледен башха мал тутуп болмагъандыла. Таулада бир чалгъы силдер жер чалынмай къалмагъанды. Къуру бичен угъай, ашлыкъ, арпа, тары саламла да мал ашха хайырланылгъандыла, бир зат да зыраф болмай.

Абдуллах элде къолайы башхаладан иги да озгъан, аны себепли уа эл ауузуна къарагъан, сёзюне къулакъ салгъан, намысы жюрюген киши болгъанды. Быйыл а бютюнда иги жылы эди аны. Жангы, уллу юй сю-еди арбазында. Ичинде эркин отоулары, аланы биринде уа – печь. Ол заманлада отоулада печъле болмагъандыла – не уллу юйде да, не кёп адам жашагъан юйюрледе да бир от жагъа болгъанды. Абдуллахны юйю тангкёрдю болуп, анга къараргъа келгенле да – кёп.

Алыкъа Малкъарда юй башы жабаргъа не къошун, не къанжал бол-магъанды, ала иги да артда чыкъгъан эдиле. Биз атын сагъынган огъур-лу адамны юйю, хар кимдеча, салам бла жабылып эди. Ол жыл ашлыкъ да, арпа да бир заманда болмагъанча иги ёсюп, бек бай тирлик берген эдиле. Ол битимлени саламы уа, саргъалып, тымын къурутуп къоймай, тюз артхаракълада чалынып жыйылгъан бичен кибик эди.

Абдуллах юйюню башына, ёгюз арбала бла ташып, саламдан бек къалын салды. Базыкъ эмен хырыкла кётюрмейми къаллыкъ эдиле – саламны юсюне уа бир метр чакълы бир къалын топуракъ къуйду, мал-тап, аны юсюн а аякъ бла малтанып этилген сары топуракъ балчыкъ бла сюртдю. Энди бу юйге не сууукъ, не жауун хата этмез эди. Жангы юйге кёчгенде уа, жазлыкъдан уллу ёгюз сюрюп битеу элни эсинде къалырча къурманлыкъ этди.

– Да энди эски юйюнгю ой да, кетерип къой, ол ариу арбазынгы сыфатын бузады, – дегенле кёп болдула.

Алай оюмлу адам, тегерекдегиле айтханнга къарап, хазна зат этмейди. Кеси акъыл этип жарашдырады ишлеген затын.

– Угъай, ол да турсун, менден зат излемейди, атам-анам жашагъан юйю бузарыкъ туююлме, огъурлу журтду ол, – деп къойгъан эди.

Кертиси бла да, садакъа жыя келгенле, башха къонакъла да Абдул-

лахны эски юйонде кылып турдула, юйно иеси чакыргъанлыкыгъа, жангы юйге барыргъа унамай.

Башыракъда айтханыбызча, таулада табийгъат мында жашагъан халкыгъа кесини «ышарыуун» кѳргюзтюп турмайды. Ол жыл жаз башы бек ариу, болуучусундан алгъаракъ окъуна келген эди. Туура малла кырдыкга чыгъа да башладыла. Алай, сунмай тургъанлай, кышдача, кыаты сууукъ келип, къар жаууп, болгъанны бузлатхан эди. Элде маллагъа юйледе кыалгъан-кыулгъан биченчиклени бир-эки кюнню ичинде ашатып бошадыла. Бир адамда бир чѳп да кыалмады. Къар а тохтамай жауады, ашыкдан кѳтюрюлюп, тобукыгъа жете, эрир акылы уа жокъ. Тѳлю бере тургъан кыойла терк кыырылып барадыла. Къоншу элде жашагъан Омар-Хажы сюрюуню, тауда кыой кыозлатхан жеринден, амалсыз болуп, нек этгенин да, асыры армаудан, иги ангыламай, элге сюрюп келип, буруугъа урду да, ахчасын алып, элде кѳп айланды, бичен сатлыкъ излеп. Тапмагъандан сора уа ачдан ѳле тургъан кыойланы юслерине ахчасын жайып кыычырды: «Менде гюнях жокъ! Ахчам барды– бичен а тапмай-ма. Магъыз, ахча сизниди! Не этейим!?» Андан сора уа акыылдан шашып кыалгъан эди деген хапар жайылгъан эди элде ол ууахтылада.

Алай Абдуллах жашагъан тийреге кыайтайыкъ. Мында да хал хар кыайдачады. Малла ачдан ѳле, ийнеклени мюнгордегенлери, ѳкюргенлери иелерини жюреклерин титирете тура эди. Сютлери жокъ, адамла да ачдан кыыйнала башладыла. Абдуллах а Кыабартыда жууукъларына кетгенли бир ай чакылы болады.

– Ай, Абдуллах мында болса, ол бир мадар этер эди. Кыырмаз эди малланы ачдан, – деп, кѳпле сагъындыла бу огъурлу адамны.

– Да ол а кыарны от этипми эритирикди? Не эталлыкъ эди Аллах берген кыыйынлыкыгъа? – дегенле да болдула.

... Узакъда Абдуллахны акъ атын кѳргенде, нек эсе да адамланы жюреклери жарыды, ол биргесине кюн жылыуну алып келгенча. Атлы уа сейир-тамашагъа кыалыпды: Кыабартыда ариу, жылы кюн, маллары жангы чыкыгъан татымлы кырдыкдан тоуп, ох деп турадыла, Малкыарда уа кыар. Узакъдан окъуна ач малланы мюнгордегенлерин эшитип, хар затны толу ангылап кыойду ол асыл адам. Ол ойлады: малны бир эки-юч кюн сакъларгъа керекди. Кюн ачылыр. Жаз башы кыар мычымай эрип кетер. Алай не мадар этгин бу кыыйын кюнлеге?!

Быллай сагъышладан башы ауара болуп, жетди юйюне эл умут этген, эл ышанган, ийнанган адам. Амалсыз адамла аллына чыкыдыла Абдуллахны, андан бир тюз оноу сакълагъанча. Абдуллах, терк окъуна атдан тюшюп, тѳгерегине жыйылгъан адамлагъа ачууланыракъ халда улуу ауаз бла сѳлешди:

– Ай, хомухла, малны ачдан кыырмай, мени юйюмю саламы жангыды, аны малла бек суйюп ашарыкыдыла, ол саламны алып, нек ашатмай тургъансыз? Мен сизге аны ючюн жукъ айтмазымы кыалай билмей эдигиз! Жыл жауунлу болургъа ушашлыды, ашылыкъ да арпа да ѳсер, саламы да болур. Юйню башын а кюз артында жабарбыз жангыдан. Мен а эски юйюмде жашарма ары дери. Аны оймагъаным кыалай тап болду!

Хайдагъыз, малны къырмайкъ, келтиригиз кюреклены, – деп, жангы ишленген айбат юйюню башына чыгып, топурагъын энишге тѣгюп тебиреди.

Адамла сейир-тамашагъа къалдыла:

– Бу файгъамбармыды, адаммыды? Элни малын крѣтхарыр ючюн, кесини аллай бир кыйын салып ишлеген айбат юйюн бузаргъа таукел болгъан, – деп сагъыш этмеген жокъ эди жыйылгъанланы арасында.

Абдуллах а аямай бузады кесини юйюн. Ол ангылайды: мал сакълан-маса, элге ачлыкъ кирликди. Аны себеплиди бу кишини бош адамны акъылына сыйынмагъан ишни эте тургъаны да...

Битеу элни малын бир жерге жыйып, ашатдыла юй башдан алынган саламны. Сакъланды мал, кырылмады. Таулуну малы бла жаны бирди деген сѣз ол кюн ачыкъ этди кесини терен магъанасын. Абдуллахны саламы тауусулгъунчу окъуна, кюн ачылып, мал да жангы кырдыкдан тоюп, адамланы уа жүрекleri жарып, огъурлу адамгъа махтау салып, ыспас этип турдула. Кюз келгенлей а, битеу эл жыйылып, бир кюнню ичинде Абдуллахны юйюн жангыдан жапдыла.

Бу адамны аты Беш да Тау Элге айтылып, Беш да Тау Элде, таныгъан-танымагъан да уллу намыс бере, хурмет эте, ѳтдюрдю жашауун. Аны этген иши шѣндю да унутулмай барады.

АППАЛАНЫ Билял

АКЪСАКЪ

(Ханар)

Идрис терек салкъында былтыр кеси ишлеген шинтикде олтурады. Бир бири ызындан ючюнчю тютюнюн ичип бошап, андан тёртюнчюню кябындырды да, энди аны жан дарманнга мыллык атханча, кысха-кысха тартып, тютюнлетеди. Не жаны бек кыйналса, не бек ачууланса этиучюдо алай. Аны ючюн болур артыкъ татыгъаны да. Жанын кыйнагъан неди десенг, бюгюн алты жыл болгъан жангыз кызчыгъы Аминатны ургъанды. Тюзю, ургъанды деген да келишмейди, куйрукъчугъуна азчыкъ кякъгъанды. Алай а, нек этди эсе да кызчыкъ, ёмюрюнде жылмагъанча, бир кьаты жилияды. Аны ол тауушу кыулагъындан кетмейди. Ачууландыргъан а – тамбла байрамгъа башына кийип барыр заты жокъду. Бары да юсюн кьотур басхан, чыкъмагъан жаны ичинде, бир киштик балачыкъ ючюн болгъанына бютюнда ачууланады. Къайдан да табылды ол генезир?..

Идрис тюш азыкъгъа юйюне келди. Бийчеси хант этген бёлмеде болгъанын терезени тышыннан эслесе да, ары къайтмай, ич юйге бурулду. Бир тенги ахча керекди деген эди да, костюм хуржунундан аны алып, тепси болгъан жерге андан сора кирирге эди акъылы. Ол босагъадан атлагъанлай, кызчыгъын эследи. Аминатны сырты мынга айланып, бёлмени мюйюшюнде чёгелеп тура эди. Кеси да аллына бир кесек ийилип, кимге, неге эсе да билген, эшитген ариу сёзлерин къалдырмай айта тура эди. Идрис кызыны олтургъан жапысындан, ауазындан керти да уллу кьууанчы болгъанын сездди. Сабийлери кьууанса, ата-ана да кьууаннган адетди. Идрис кеси да кызчыгъын халкъдан башха тюрлю сьоеди да, аны алай кёргенинде бек жарыды. Сора, муну былай насыплы этген не затды деп, акъырын жуууклашды да, башындан мюйюшге кьарады. Олсагъатдан ачуудан санлары бирден къалтырадыла.

Идрисни акъ, кийиз бёркю бар эди. Ол анга юйде эм багъалы, эм сыйлы зат эди. Уллу Ата журт кьазауатны ахыр кюнлеринде Берлинде жан берген атасындан къалып, аны кёзюнден кёре эди. Анасы айтыудан, фашистле бизге чабарны ал жылында, чалгъычыланы эришиулеринде биринчи жерни алгъаны ючюн ол кийиз бёркню да, бир алтын сагъатны да саугъагъа бердиле. Сагъат жанында кетеди, бёрк а юйде къалады. Аны кьазауатха ашыргъан кезиуде Идрис анасыны къарынында болады. Ата, кете тебиреп, юй бийичесине: «Бу бёркню ариу сакъла. Мен къайтмай къалгъаным болуп, жаш тууса, биринчи кере чалгъыгъа чыкъгъан

кюнюнде башына кийдирип иерсе. Къыз тууса уа, ол эрге чыгып, киеу чакъырган тоюгузда анга сауыгага берирсе», – деп, аманат этеди. Ёлгенин билдиргенлеринде уа, жууукъ – тенг ол аманатны осуятха санадыла.

Ана не къыйын кезиуде да аны юсюне букъу къондурмай, Азиягъа да биргесине элтп, андан да алып къайтады. Журтубузгъа жыйылган жылыбызда, онбешден жангы атлагъан жашчыкъ, чалгъычылагъа къошулады. Кеси да атасыны бёркюн кийип чыгъады. Аллай ариу зат андан сора кишини башында болмайды. Экинчи жылында, анасы ауушханында уа, экисини кёзюнден да кёрюп, жашчыкъ аны къачын артыкъ да кётюреди.

Андан бери да отуз жыл озду. Бёрк энди жангы жаугъан къарча агъарып кёрюмесе да, уста къолда жан салганча этилген сыны тюрленмегени орунунда турады. Идрис аны кесин да асыры аягъандан, жылда бир – Хорламны кюнюнде, тогузунчу майда киеди.

...Кёз гинжисича сакълагъан заты жокъ болду. Тюзю, бёрк бёркле къалгъанды, алай а андан не магъана, сыны бузулгъанды, полну мюйюшюне букъу аслам къонуучуду да, кир болгъаны да хакъды. Аны бла да къалмай, ичинде да къотурдан, ауруудан ёле тургъан киштик бала жатады. Аллай бёркле этген устала Къарачайда энтта болурла. Аланы бири жуууп, кепге уруп, жарашдырып беририне сёз жокъду. Не келсин, ол кезиучюкде аллай оюм Идрисни эсине да келмеди.

...Аминат, жилигъанын къурутмай, анасына кетди. Идрис бёркню бир къыйырындан тутуп ёрге этгенлей, киштик балачыкъ «доп» деп, полгъа тюшдю. Чуругъу бла эшик таба тюртюрге тебирегенлей, кесини да бир аягъы акъсакъ кёре эдим, аны да сюйрей, ёртенден къачханча, диван тюбюне мыллык атды. Энди болуру болду деп, Идрис бёркню да стол юсюне быргъап, арбазгъа чыкъды.

Бир кесекден ачыуу сёнгерек болуп, мен туура алай этерча не бар эди деп, кесине соруу бере башлады. Бёркню жангыдан жарашдырыгъа боллугъу эсине къалай келмеди? Къызчыкъ туура, алай нек хахайлады? Ачыммы этди, къоркъупму этди? Жюреги кётюрюлюп къалган болур да? Бёркню да алай сансыз нек быргъады? Алай женгил адам да туююл эди, бюгюн нек къабынды?..

– Ашаргъа кел! – деди бийчеси, босагъадан къарап.

Эси ол затлагъа кетип тургъаны бла, аны тауушу къатында ушок атылганча эшитилди. Элгенип, башын ёрге кётюрдю да:

– Ач туююлме, – деп, бир уллу аманлыкъ этгенча, баш тёбенине къарап, арбаздан чыкъды.

* * *

Идрис кече къаты жукълап турганлай, бир мылы, бир сууукъ зат къабыргъасына тийип уятды. Алай болса да, толу эс жыйып къоялмай, тюшюм болурму дегенча, дагыда ол болумда бир кесекни къымылдамай турду. Сора алайына узалды. Уятхан ол биягъы киштик бала эди.

Идрис къачан да киштикленни кёрюп болмай эди. Акъсакъ генезирни эслегенлей а, жинлери кьозгъалып къала эдиле. Аллы атасыны бёркюнден башланса да, бу зат юйге юйюрсюннгенли, чыртда тынчлыгъы болмай къалды. Юйде, арбазда къайсы тешикден да ол кёзюн алмай къарап тургъанча кёрюне эди, бийчеси хант салып берген хар табакъны, ол мени аллыма келлигин билип, иш этип жалагъан болур дегенча тюрлю оюмла башына келгенлей тура эдиле. Кийимлерине жабышхан бир тюк ышанны кёрсе, Акъсакъ ачыу этер ючюн кесин ышыгъанына ишексиз болуп къала эди. Бу генезирден кьызчыгъына не кьотур, не бир ауруу жугъар деп кьоркьгъанын айтсакъ, аланы бары да бошдула. Аминат а жаны анга кирип къалгъанчады. Кюндюз ойнагъаны, хант ашаргъа олтургъан заманында тобукъларына салып тургъаны бла да тансыкъ алалмай, кече да кьоюнуна кысып жатады.

Акъсакъ былада тургъан онбеш-жыйырма кюнню ичинде хайт деп аякъланганды. Алай а бир-бирде кёрюноучю чычханлагъа чыртда эс бёлмейди. Ол угъай, бир жолда кьаты бла чычхан озгъанында да, башын кётюрюп да къарамады. Аллай тюрлю киштикни кёрген угъай, эшитген да этмегенди ата.

Идрис аны кьоратыр жанындады. Алай а, ол да жан туйюлмюдню, кимни къалай къарагъанын сезе болур, юйде бу кеси къалса, къайда эсе да бугъуп, кёрюнмейди. Къызчыкъ бла бийчени ауазлары чыкьгъанлай, олсагъатдан табылып къалады. Сора, былайда менден сыйлы, менден онглу, менден эркин ким барды дегенча, алай ёхтем тутады кесин да. Сансыз эте эсе да, адамгъа санамай эсе да ким билсин, Идрис таба хазна къарамайды, къарагъаны болса да, эриши къарагъанча, самаркъау этгенча кёрюнеди анга. Не кесинг бир жууукъгъа-тенгнге бер да ий, не тут да мени кьолума жетдир, къайры болса да элтип атарма деп бу, угъай деп, кьызчыкъ бек кьыйналлыгъын билдирип бийчеси, талай кере даулашхан да этгендиле.

Акъсакъ бла арасы алай тик болуп тургъанлай, келип, ундуругъуна минип, аны да азсыннганча, жуургъаныны тубюне кирип, мынга кысылып жатханы адам ийнанмазча эди. Акъсакъны хыны тутду. Юй тубюне быргъаргъа эди акъылы, алай ол асыры жумушакълыкъ боллугъун ангылап, терезеден арбазгъа атаргъа тебиреди. Олсагъатда сездри иште кечигип, кеси да бек арып юйге жыйылгъаны бла, юй бийчеси кишини да уятмайым деп, кьызчыгъын тюнене къайын анасы алып кетген эди да, аны ундуругъуна таяннганын. Акъсагъ а, Аминат болса, къалса да, былайда жатыучу эди. Эшта, ол кимге кысылгъанын энди ангылагъан болур эди, къаллайла эсе да ычхынып, бёлмеден къачды.

Идрис аны дунягъа жаратхан киштикlege да, аланы саулай тукъумларына да, ауузуна келген аманни кьуя, кьабыргъа таба айланып, башын жуургъан бла жапды. Алай а жукъляялмазлыгъын биле эди. Къачан да алайды – жукъусу бёлюнсе, экинчи жукъляялмай, азап чегип къалады. Тамбла уа эртте туругъа керекди. Арыгъаны уа кетмегенди. Жукъудан тоймаса, ол кетерик да туйюлдю. Жукъу уа къайры эсе да жанлагъанды, узакъгъа жанлагъанды. Ай генезир а, не аман къанымы ичдинг дей, арбазгъа чыгъып, тютюн кьабындырады...

Арт жыллада колхозну кьыйын жерледе биченликлерин юйюрлеге

юлешип, ортакъгъа чалмагъа къоядыла. Кезиу жетгенлей, эр кишиле ары чыгъадыла, кёпле уа юйдегилерин да элтедиле. Идрис да алай этгенди. Тап, ийнегин да элтгенди. Идрис бичен этеди, бийчеси аш-суу къайгъылы болады, ийнек сауады, ол ишлени арасында дырын жыяды. Быйыл да алайды. Энди Аминат да анасына болушады. Сауут жууаргъа кюрешеди, ийнекге къарагъан а аны боюнундады. Акьсакъды чыртда жукъгъа жарамай, безий, баш кечиндире айланган. Ол да мындады. Къояр адамлары болмагъанында, «х» дегенди анасы, юйдегини башчысы аны бери чыгъармазгъа эрттеден ант этип турган эди. Идрисни анга къарауу тюрленмегенликге, Акьсакъ бек тюрленгенди. Ол алгъын къотурдан ёле турган киштик балачыкъды деп киши да айтырыкъ туююлдо. Былай къарагъан сагъатда мынга жыл да толмагъанды дегенге адам ийнанмаз. Бу гитчерек тюлкюча бирди дерикди, – алай ёсгенди. Аминат иги къарагъаны ючюн болур, токъду, тазады. Къара «тону» кюн тюбюнде къундуз терича жылтырайды. Бир аягъыны сакъатлыгъы болмаса, киштиклигине кёре къарыуу, жигитлиги, тирилиги, керек жерде женгил къымылдагъаны да аны тукъумундан жанланы къайсы бири да сукъланырчады. Кесин жюрютюую да энди башха тюрлюдо. Алгъынча, гёбелеклени, Аминатны топчугъуну ызындан да сюрмейди. Дуния мениди дегенча, тегерекге сабыр, ёхтем къарайды. Аминат ийнекге баргъан, гокка хансла, жилекле жыйгъан кезиуледе биргесине айланады, ол балаганнга кирсе, кёбюсюне, аны бери чыгъарын сакълай, «эшик юсюнде» сыртын кюннге къыздырады. Алай болса да, Идрис аны хар кёргени сайын жинлери къозгъалады. Акьсакъ да юй иеге алай къарагъанына Идрисни ишеги жокъду. «Эшта, мен анга амалсыздан тэзгенча, ол да этер къарыуу болмай турады ансы, чекден жууукъ болуруму да излемейди», – деучюдо бир-бирде. Ма алай, юйдеги дуппурчукъну башында жашагъанлы он кюн болады.

Бюгон Идрис чалгъы чалып тебирегенинде, танг да жарымагъан эди. Кёкню къоюнун толтуруп, алтын бюртюкчеча жылтырап кёрюннген жулдузла, бир бири ызларындан бата келип, Чолпан да аланы ызларындан атланды. Кёк асыры тазадан, бюгон кюн исси болугъун сезип, бир кесек иш къоратыр жанындан, солуу алмагъанны орунунда дурула тизип барады. Кертиси да, алгъын онекилеге жууукъда къоя эди чалгъанын, бюгон а онбир сагъатда балаганы таба айланды. Ингирде эрттерек башлап, эрттен бла эталмагъанымы жетдирирме деп эди акьылы.

Иги да энишгеде ийнеги отлай эди. Балаганны огъары жанында Аминат да гюлле жыя аны тегерегинде, алкъын чалынмагъан хансны ичинде киштикни сырты кюнде къарасауутча жылтырап кёрюндю. Юй бийчесинден къалгъанла бары да кёз туурада эдиле. Ол а эрттен бла элге эннгенди, ингирге келликди.

Идрис балаганнга кирди. Суусап ичип, мулжарны юсюне жайылгъан жабыугъа таянды. Эрттен бла асыры эртте тургъаны, кюн бек къызгъынчы бир кесек чалайым деп, башын атып кюрешгени да татыгъан болур эди, жукъугъа къалай сингнгенин кеси да билмей къалды.

Къаллай бир жукълагъанын айтхан къыйынды. Бузча бир сууукъ зат эринлерине жетмесе, дагъыда уянырыкъ болмаз эди. Тюзю, уянды деп айтырча да туююл эди. Къалай да болсун, тюшюндеча сезди. Сора, тамагъына

не эсе да бир зат бегиннгенча болуп, тылпуу тыйылыргъа жетди. Ол кезиуде бу да секирип ёрге турургъа тебирегенлей, бетине бир ауур зат къаты тийди, жиягына ийнеле чанчылгъанча болду. Ол элгеннгени бла кёзлерин ачардан да алгъа, секирип ёрге турду. Кёзлерин ачханьнда уа, эм алгъа балаганны эшик юсюнде сюелген къызчыгъын эследи. Аны бети акъ учхунча агъарып, алкъын жыгъылып къалмагъанлыкъгъа, ойсурап тургъаннга ушады.

– Къызчыкъ не болгъанды? – деди Идрис.

Сора, аны таба атларгъа тебирегенлей, тюз къатында не эсе да кымылдагъанча болду. Алайгъа кёз жетдиргенинде, къызына атлагъанны къой, ызына ыхтырылды. Акъсакъ жан бере тура эди. Алай а Идрис аны ючюн элгенмеген эди. Киштик бир талгъыр жилияны буууп тура эди. Жилиян бир жьжымча чырмала, бир кесин чыбыкъча узата, андан ычхыныргъа жан дыгалас эте эди. Алай а Акъсакъ ыргъакълача тишлерин аны боюнуна чанчаны бла къабышып къалгъан эди.

Идрис эсин жыйып, аллына атлап, киштикни ауузундан юч-тёрт эл бир жанына чыгып тургъан жилиян башны чурукъ табаны бла эзди. Жилиян, дагъыда бир-эки кере созулуп, жыйылып, тынч болду. Киштик да ахыр кере сау аякъларыны бирин кымылдатып, жан берди.

* * *

...Балагандан узакъ болмай итбурун терек ёседи. Бичен ишледен къол айырып, Идрисни юйдегиси элге кете тебирегенинде, ючносю да аны къатына келдиле. Жылыны бу кезиуюнде итбурун бюртюкле терекни бутакъчыкъларында минчакълача тизилип, хар кёргенни эсин бёлюп, къууандырадыла. Алай а, бюгюн аны къатына келгенле, ол сейирликни эслеген да этмейдиле. Ала мудах къарамларын терекни тёбен жанында гитче тёбечикге – Акъсакъ басдырылгъан жерге ийгендиле. Бирча сюелгенликге, аланы хар бирини сагъышы башхады. Идрис киштик гитче балачыкъ болуп юйюне киргенден ол ёлгюнчю, аны кёрюп болмай тургъанына къыйналады. Бийчеси эрин сау къалдыргъаны ючюн Акъсакъгъа бюсюреу этгеннге, ыразылыгъын билдиргеннге ушайды. Аминат а, къайда да нёгер болуп айланган, сюйген киштикчиги ёлгенине жарсыйды, кёзлерин сюртеди.

КЁП ЖАША, БИЙЧЕ

(чам ханар)

«Кесин бек жаратхандан тели болмаз», – деген сёзлени кёп эшитгенме, кесим да кёп айтханма. Дунияда андан керти жукъ болмаз деп, акъылым алай эди. Энди акъыллы бола тебирегенме. Акъыллы болмай да не этериксе, тели да тройюлме, кеси кесими кёлюме да жетеме. Ол угъай, бийче да бусагъатда мени алгъындан кёп да акъыллыгъа санайды. Кёлю улуу болур

деп, кесине айтмагъанлыгъыма, акъыллы болгъан эсем да, аны оноуу бла болгъанма. Бюгюн а ма, кеси да туурамда къатапа бла тышланган жумушакъ шинтикде олтурады. Ол да манга къарайды, мен да анга къарайма. «Кён жаша, бийче», – дейме ичимден, аны нюр тама тургъан бетинден кёзлерими алалмай. Алай а, ол мени неми жаратып, кёзлерин юсюме чыракъ ийгенин билмейме. Туурамда къабыргъа саулай да кюзгюдю. Анда кесиме бек сынап къарайма. Угъай, жокъду хагам. Алай айтханыма айып этмегиз, не тюрсюнномде, не кийимимде, не бет къанымда келишмеген зат эслемейме. Ол угъай, кеси кесиме къарап турурум келеди.

Кюзгюню огъары жанында арбазыбызны да жартысы кёрюнеди. «Арбазына кёз жетдиргенлей, юйню иеси къаллай жан болгъанын билип къояма», – деучю эди бир къарт. Алай алып къарасанг да, сёз табарча туююлду. Арбазда сюелген «ТОУОТА», башханы айтмай окъуна къояйым. Аны биягъында Японияны чегинде жашагъан бир къуллукъчу келтирип, ачхычын да къолума тутдуруп, дуняны алгъышын этип кетди. Энтта эки-юч гараж ишлетмесем болмазгъа тебирегенди. Алгъын «Коньяк» шешала келтиргенча келтиредиле энди манга машиналары. «Жигулини» эгечден туугъаннга тигим этген эдим, «Волга» да гараждады. Тохта, «Коньяк» дегенлей, къарамыбыз бла бир бири-бизни ийнакъларгъа къалып, тепсини да унутуп къойгъанбыз.

– Хайда, бийче, энди француз «коньякдан» бир кёрейик.

– Къой, жанчыгъым, бир иги болуп турама, энди къошмайым, – деп, башын да артыракъ этип, креслону таянчагъына салды. Сора Дагъыда:

– Бу жол мен алгъыш этер кезиудю да? – деди.

– Хо, къаракъаш! Биягъында мен айтхан эдим.

– Сора къуй! – чокъуракъ рюмкачыкъны да къолуна алып, столну тегереги бла айланып, къатыма келди да, креслону чына салыучу жерине олтуруп, бир билегин имбашыма, суу къылышча, кенделен салды. – Иги тынгыла! Амин дерге да унутма. Дуняны былай къатышдырып, адамланы башларын чайкъагъан таматала минг жыл жашасынла!

– Амин!

– Алай бла адамла башлары къайгъылы болмасала, биз энтта сен алгъан төрт жюз сомгъа къарап турлукъ эдик.

– Къурандан окъугъанча айтаса...

– Алай эсе, ол таматаланы да, тохтаусуз жаншап тургъан депутатланы да ауузлары мындан ары да арымасын!

– Амин! Амин! Амин!

– Аны ючюн ичейик!

Ичдик. Бийче башын билек къошума салып, къайсы эсе да бир жырны макъамын мурулдайды. Мен да къабыргъада кюзгюде экибизге да бирден къарайма. Къарт атам къыйынлы, мелекле деп бир затланы махтаучу эди. Биз аладан болурбузму деп келюме келеди. Ансы адамлада быллай бир суююм, акъыл, болум къайда! Алгъын ол затха акъыл бөлмей къалай тургъанма? Жашауну ауурлугъундан, къыйынлыгъындан келген болмаз эди эсиме. Заманнга кёре атлай билмей, къаллай бирни абызырап турдукъ! Сау болсун бийче, аны акъыл оноуу болмаса, энтта турлукъ эдик дыгалас эте.

...Ол кюн а мен ишден келгенимде, орунла да жыйылмай, эрттен бла кьююп кетгенимча тура, бийче да юйде жокъ. Жангылып, кюн ортагъа бир къабарыкъ этген эсе уа деп, от юйге атладым. Угъай, аллай затлада ол хазна жангылмаучуду. Бюгюн орун жыяргъа да, ашарыкъ этерге да мени кезиуюм эди. Къалай да болсун, кечирек уяндым да, аллай заманым болмады. Тюзю, орунну жыя кетсем да боллукъ эди, алай а бийче алыкъын жукълай эди да, уатыргъа базмадым. Кюн ортагъа алгъаракъ келирме да, къабарыкъ этерме, бу ары дери турлукъ да болмаз деп, суусап ичип кетдим. Юйге алгъаракъ къайтыргъа да таплыкъ тюшмеди. Ол да уянып, тепсиде жукъ кёрмегенинде, этиучюсюча, хоншуланы бирине жюзген болур. Алай а, анда тоюп келсе да, къабарыкъ этмей кетгеним ючюн юсюме чартламай къоярыкъ туююлдо. Да неди амал, терслик кесимдеди, къара тынгылауну басарыкъма. Былтыр да эки-юч кере алай этип башымы алгъан эдим.

Ишим кёп болуп, бир бек арып жыйылгъан эдим да, солуууму бир алайым да, чоюнну отха салырма, ол къайнагъынчы, орунну-башны да жыярма деп, аман жылдан къалгъан эски диваныбызгъа олтурдум. Тюз ол кезиуде эшикден бийче кирди. «Юй нек жыйылмагъанды, ашарыкъ нек хазыр туююлдо?» – деп, жагъамдан аллыгъын да унутуп, ингир алагъа дери юйге жыйылмаучу эди, былай эртте келгенине бир жукъ зат болгъан болурму деген къоркъууда сескекли къарадым.

– Сен бир болумсузса! – деди ол, туурамда сюелип.

Бир палах болуп, ашыгып келсе, алай этерик болмаз эди деп, мен кёл басдым.

– Да не этейим, бийче, Аллах алай жаратхан болур...

– Хы, ма алай, Аллах, адам де да тур. Перестройка башланнганды.

– Ол башланнганлы кёп болады.

– Сора аны ючюнмю былай этип тураса?

– Да не этерге керек эдим?

– Сени фельдшерлик жалынга къарапмы турлукъбуз энтта?

– Къарамай не этериксе, андан башха иш билмейме сора.

– Билгенде, билмегенде туююлдо, тириликде, амал таба билгендеди насып, – деди да, къатыма олтурду. – Врачла ненча аладала?

– Ала да менден узакъ кетмейдиде.

– Иште да, юйде да адамлагъа къарап, эки тюрлю хакъ алыргъа да боллукъдула да?

– Аллай бир затланы уа эшитгенме.

– Сора врач бол!

– Къартлыгъымда институтха ким аллыкъды?

– Алсала да, окъуяллыкъ туююлсе, диплом да керек туююлдо. Эки-юч айгъа къайры болса да бир къора да, мен, врачлыкъ курслагъа кетгенди деп, хапар жаярма.

– Да бир сагъыш этейим, – дедим мен башымы алып ючюн.

– Сагъыш эте турургъа заман жокъду. Тамбла ол Алтайда тенгинге атлан. Талай айгъа санга бир иш табар...

Жарым жылдан къайтдым. Саман юйчюгюмю жол таба къабыргъа-

сында: “Врач Жашаланы Тилмек ауругъанлагъа кесини юйюнде къарайды”, – деп, уллу харфла бла жазылган сёзлени окъудум.

– Мен жетгинчи чыдасанг а, – дедим къабакъ эшикде аллыма тубеген бийчеге.

– Келлигинги айтхан эдинг да, бюгече жаздыргъанма...

Биз да юйге кирип, мен эски плашымы тешип, такъгъычха илиндиргеним бла, къабакъ эшикни къагъылгъаны тенг болду. Терезеден кёз жетдиргенимде, элчиледен экеулен сюелип тура эдиле.

– Келмеучю юйлерине келгенча, не этгенликлериди? – дей, эшик таба атладым.

– Тохта! – деп, билегиме жабышды бийче. – Аны къой да, уллу бёлмеге атла, жарашдыргъанма. Жангы халатынг да андады. Сыйынгы, багъангы чыгъара бил! – Мени ол бёлмеге тюртюп, кеси келгенлени алларына чыкъды.

Киргенимде, жылда бир сибирилиучю бёлмени полу кюзгю орунуна къарарча жылтырай, къабыргъалада саулукъ сакълауну юсюнден жюз тюрлю зат жабышдырылып тура. Тёрде бир жангы стол. Аны ол жанында мен олтурургъа бир шинтик, бу жанында да кесине къаратыргъа келгеннге бир шинтик. Столну юсюнде мен фельдшер болуп ишлеген сагъатымда жюрютген къанны басымын ёнчелеген, жюрекке, ёпкеге тынгылагъан (атлары эсимден кетгенди) дегенча юч-тёрт зат. Столумдан сол жанында мюйюшге къысылып, – тумбочка. Аны юсюнде медицина промышленность чыгъарган керекледен хазна жукъ къалган болмаз дерча бир къудрет жайылып. Быланы уа къайдан жыйгъанды деп сейирсине, ёретин кёз жетдирдим. Аланы арасында мен хайырландыра биллик жокъну орунунда эди. Тап, ёмюрюмде кёрмегенлерим да бар эдиле.

Аякъ тауушладан адамла босагъагъа жууукълашханларын сезип мюйюшде такъгъычха илинип турган, жангы тюшген къарча акъ халатымы алып кие, орунума ашыкъдым.

«Врач» болгъанымы ал кюнлеринде «кюннге тюшген тауукъ» деп менича бирге айтхан болур эдиле дерге жетдим. Башхача да болмай, къайда окъудунг, былай женгил бийик билим къалай алдынг деп, танышладан киши сорса не жауап берликме деп, безгекден къалтырагъанча къалтырагъанлай турдум. Аллах мени жазыкъсынып, ауузларындан сёзлерин алган болур эди, киши сормады. Андан да сейири неди десегиз, мен атларын билген он-онбеш дарман бар эди да, не инжиую бла да аланы бере эдим. Адамла да дарманларынг уллу жарадыла деп бара эдиле.

Бир жылдан хапарым иги окъуна жайылды. Ауругъанла республиканы къыйыр эллеринден келе башладыла. Ол угъай, тёрт-беш врач да кеслерине къаратып кетдиле. Анга кёре ырысхы жаны бла аягъы юсюне бола тебиредик. Хар келген эки тюмен бере эди. Багъала кётюрюле тебирегенлеринде, юч тюменнге чыгъарды бийче. Республикадан тышындан биреу къаратып кетген кюн, эки этажлы жангы юйюбюзге да кёчюп, къабыргъасында “Медицина илмуланы кандидаты Жашаланы Тилмек” деп жаздырдыкъ.

Келгенле кѐп болдула. Бийче алагъа эшик ачхан бла аланы ашыргъандан озмай тебиреди. Арт кезиуде мени алайсыз да юй жумуш этерге заманым кълмай эди. Энди ол да менича болду. Бир тиширыуну жумушчугъа алдыкъ. Бийче кюннге чыкъды, манга уа андан хайыр болмады. Эртгенден ингирге дери адамлагъа «къарагъан» арытды, абызыратды. Ахырыма таяна тебирегенимде, келгенлени азыракъ эт, дедим бийчеге.

– Бир кесекчик чыда, жангы юйге хапчук кереклини алайыкъ да, сора кесибиз къайгылы болурбуз, – деди ол.

Дагъыда талай ай тѐздюм.

– Бийче, мени медицина илмуланы доктору болур заманым жетгенди, – дедим. – Келгенлеге академиягъа чакъыргъандыла, кеси да диссертациясын жакълайды дерсе. Мен эки-юч айгъа жаллайым.

– Ёмюрюнге бир иги оноу этдинг, – деп, ыразылыгъын билдирди бийче. – Алай а бир айдан кѐп кълма. Къайры бараса?

– Москвада кѐрюннгеним иги болур...

Бир айдан жангы юйюбюзню экинчи этажны жол таба къабыргъасына гитче столчукну башыча бир кюмюш къанга урулду. Аны юсюне алтын харфла бла «Медицина илмуланы доктору, профессор Жашаланы Тилмек» деп жазылды. Багъаны да анга кѐре кѐтюрдюк. Сау болсун бийче, кълын дефтер жарашдырып, бир ыйыкъны, бир айны алгъа жазып, халкъ басынмазча этди. Тыш къыралладан келгенлеге, айырып, эс бѐлорге керек болду. Аладан бир амалсызгъа деп, жангы юйбюзню биринчи этажында эки бѐлмени кече кълырча жарашдырдыкъ. Къарыуу, байлыгъы болмагъан бир къыралдан, бир къыралгъа келмейди. Сау болсунла, къызгъанч да кѐрюнмейдиле. Эм аламаты уа кеслеринде жюрюген ачхадан тѐлейдиле.

Бир жол телефонну (элибизде юйледен къуру бизде барды) къонгуроуу ачы зынгырады. Арабдан бир патчакны къызы келликди, деп билдирген эдиле да, телефонну къатында уллу кюзгюге къарап, кесими тюзете тура эдим. Алай а тюп этаждан бийче ичин уруп жетгинчи, аны чолпусуна узалмадым. Кесиме къайры болса да сѐлеширге керек болса алама ансы, эки жылдан бери да бизге къагъылгъан къонгуроула ючюн артыкъ атлам этмейме. Бийче: «Сенича адам кеси телефоннга тынгылагъан сыйсызлыкъды», – деп, мени да ийнандыргъанды да, энди, къайда болса да, кеси чабады.

– Профессор Жашаевну секретары тынгылайды, – деди ол.

Бир-бирде кеслери келип, неда адамларын ийип, къачан жокъларгъа боллугъун соруп, дефтерге жаздырып турадыла. Алай а телефон бла да тындырадыла ол ишни. Бу жол да аладан бири болур деп, эс бѐлмедим. Кезиу сакълагъанланы кѐплюгюнден, не жалынса да бир айдан алгъа кел дерча туююл эди. Кюзгюню аллындан кете тебирегенлей, «угъай, бюгюн чыртда заманы жокъду сизни бла тюберге» деген сѐзлери тохтатдыла. Бу не тюбешиуню хапарын айтады деп, анга къарадым. Бийчени бети акъ учхун болуп тура. «Да сора, иш этип келгенигизден ары...» – деди ол чолпугъа, сора ёле туруп этген адамны ауазы бла анга:

– Москвадан, иш этип, адамла келгендиле. – деди, эринлери къл-

тырай. – Ара телевидение бла саулай дунягъа хапар айтырыкъдыла. Чийибиз ачылып, къан жаууп къалыргъамы тебиреди эке?

– Чыртда къулакъгъа алма, къаракъаш, ала айтмасала да биледиле. Хапарымы ненча газетде жаздыла, радио бла ненча кере бердиле...

– Тюз эшитгенни, окъугъанны иши башха, кѐргенни иши да башха. Аллах сакъласын бир къайгы чыкъгъандан. Ала жюз затны сорлукъ болурла, кереклини, керексизни да къатышдырма.

– Хы, энди сабийге юйретгенча... Мен да аллай бирчикни билмесем, бѐрк кийип да айланмаз эдим, – дедим мен – Къаратыргъа келгенлени бусагъатда манга ийме да, бираз жыйылмагъа къой. Ала жетселе, башларма. Адамны не къадар кѐп кѐргенлери игиди, сора алай болса, соруну да азыракъ этерле...

Телевидениеден адамла келип кетгенли сау ай озду. Ол кезиуге эки кере къайтарып бердиле мени юсюмден документли фильмни. Тыш къыраладан да тилегенле бардыла, фильмни ары да жиберликбиз деп билдирдиле. Адамла къуюлуп келгенден башыбызны алалмай къалдыкъ ансы, бизге тапсыз жукъ айтылгъан, этилген болмады. Бюгюн эрттен бла уа алай нек къоркъдукъ, не телиле эдик деп, бир бирибизни къозута келип, адам бир кере жашайды, нени да къоюп, тенгиз жагъада солуп къайтайыкъ деген оноуда тохтадыкъ. Тамбла “Тоуота” бла ары атларырыгъыбызны жууа турабыз бийче бла мен.

–Мени ол сен этген алгъышха бир къошарым барды, – деп, бийчени къолун сылай, мурулдагъанын бѐлдюм. – Кѐп къуймам.

–Къуй, жаным, къуй, – деди, хажи къапча, тюксюз башымы сылай. – Айт энди.

– Я Аллах, бу таматала къорасала, аланы орунларына да быллайланы келтирип, дуня къатышханлай турурча сен эт!

– АМИН! – деди бийче.

БАЙДАЛАНЫ Мусса

Тау журтума
стой меклигим
чеккизи

**«БАЛКАРИЯДА»
ТЕПСЕГЕНЛЕТЕ**

Къарс таушла «Асланбийге» чакъыра,
Той башланды, той башчы чыгъып алгъа.
Къарачыгъыз, тойчу жигитле-къушла,
Хазырдыла, къанат керип, учаргъа.

Халкъ сюелип, тойчулагъа туберге,
Къарс урады, уллу ыспас этеди.
Бир ёхтем жаш къадалып аякъ бюге,
Субай къыз а къанкъаз кибики жюзеди.

Хар тепсеуню магъанасы уллуду,
Кёз къакъмайын къарайбыз, сейирсине.
Нарт халкъымы ол ёмюрлюк жолуду,
Къууанч дайым жашасын биргесине.

ТУУГЪАН ЭЛИМ

Кёрюннгенлей къарлы таула тюшюмде,
Кёп къыйналдым, жукъу кирмей кёзюме.
Сабийлигим, сиркиулюгюм эсимде,
Къанат битип, келдим туугъан элиме.

Жете келип, тауларымы къучакълап,
Уппа этдим, хар ташын сылай къолум.
Туууп ёсген, ата юйюм, тансыкълап,
Кёп термилдим, кесилип санга жолум.

Танымазча тюрленнгенди элчигим,
Тюрленмеген Чучхур сууду жаланда.
Таулу халкъым, юзюлмеди чирчигинг.
Тыпырында биягъы от жаннганды.

ТАУЛАРЫМ

Тауларым, жер бетинде
Сизни сүймеген болмаз.
Адамны ниетинде
Харамлыкъ, зарлыкъ къалмаз

Пушкин да келди кёре,
Болду бийик Кавказда.
Баш ура, махтау бере,
Алапат назму жазды.

Таулада. Къанат битип,
Къуш бла бирге учар.
Ниетин эки этип,
Къарасын желге чачар.

Лермонтовну да жаны
Эди Кавказ таулары.
Кёп эди да жаулары,
Мында жойдула аны...

Таулума. Къушну да мен
Къараучума башындан.
Кёкде жулдуз да сыйлы
Тюйюл жерде ташымдан.

«Кафказым!» – теп термиле,
Кёбюбюз жерге кирди...
Жанынг ташдан-темирден
Эди, Малкъарым, керти!

Гара суудан уртласам,
Кюч, къарыу да алама.
Акъ таулагъа къарасам,
Мен нарт кёллю болама.

Малкъарым – Ата Журтум.
Халкъ белгим – Минги тауум!
Къысталып мен кёп турдум,
Энди бир тепсин жауум!

ЧЫКЪГЪАНМА ЖОЛГЪА

Танг аласы Чолпан жулдуз ашыра,
Тау журтумда атланганма мен жолгъа.
Жюрек отуму умутум ышыра,
Мен барама, тор атым салып жоргъа.

Тау журтума сүймеклигим чексизди.
Минги тауду журтуму багъанасы.
Аны ючюн жан беририм шексизди,
Жашаууму олду, ол магъанасы!

Малкъарымы хар ташы, хар тереги –
Жол жырымда. Хар муратым да толур!
Ата журтум, бир эсе да жюрегим,
Жетген кюнде жети да къама болур!

АРИУЧУГЪУМ

Кёк бийикде къалау-къалау булутла,
Кёзлеринги къаматырча, чиммакъ-акъ.
Жюрегими тынчайтмазла умутла,
Ариучугъум, экибиз бир болмасакъ.

Тёзюп болмай, ашыгъама мен санга,
Чакъгъан гюлню ариулугъу атында.
Сюйгенлерин тенг этелле Чолпаннга,
Жаным, неди Чолпан сени къатында?!

Кёз къаратып, кёпле бола ызынгдан,
Толмай къалыр деп къоркъама тилегим.
Тау элдеде мен таныгъан къызладан
Сени сайлап, къууанады жүрегим.

Экеу-экеу айланалла сүйгенле,
Сюе эсенг, айт, мындан кёп къыйнама.
Кёрмеймисе, кече-кюн да термиле,
Жашлыгъымда чалбаш болуп къалгъанма.

ЖЫР

Хар кюн сайын сени тансыкълайма,
Сакълайма, жаным, къайдаса, къайда?
Келесе дей, аллынга къарайма,
Сенсиз насып тапмай дуняда.

Ариучугъум, мен санга жырлайма,
Сюеме, сенден жууап сакълайма.
Ой, жанчыгъым, санга бой салама,
Сенден кенгде тынчлыкъсыз болама.

Унутмайын жашлыкъ кюнлени,
Аллынга чыгып, жарыкъ тубейме.
Узата санга ариу гюллени,
Кёзлерингде сүймеклик эслейме.

Ариучугъум, мен санга жырлайма,
Сюеме, сенден жууап сакълайма.
Ой, жанчыгъым, санга бой салама,
Сенден кенгде насыпсыз болама.

Энди, жаным, мындан кёп сакълатма,
Манга жыл кибикди хар сагъат да.
Жулдузумса, сен нюрлю хурумса.
Дуниямы жарыкъ этген жырымса.

ЖЫЛНЫ НАКЪЫШЛАРЫ

Жаз ышарса, шош келип,
 Жер жылынып башлайды.
 Чууакъ кёк, нюрюн тёгюп,
 Жашауну алгъышлайды.

Жай ышарса, кюн чыгып,
 Жашил кырдык жашнайды.
 Таулада гюлле чагып,
 Кёгет бишип башлайды.

Кюз ышарса, жер, жарып,
 Байлыкъладан толады.
 Къалын агъач, саргъалып,
 Кюйюз жабыу болады.

Къыш ышарса, чыммакъ акъ
 Къар, бурдумлап жауады.
 Боз тютюн эте ожакъ,
 От гюрюлдеп жанады.

***

Жашау сыры жашнайды.
 Тутмазмы бир насыбым?
 Жюрек жырлай, сакълайды,
 Къоюп кетме, жашлыгъым.

Жашлыгъым, жарты жолда,
 Къалмазча, сен батыр бол!
 Къаяла – онгда, солда...
 Тарды, бир къыйынды жол.

Алай алгъадан алгъа
 Талпынаса, базынып.

Уллу умуту болгъан
 Апчымаз, кёлю сынып.

Минип эмилик атха,
 Жашлыкъ, бараса кетип.
 Айланмазса сен артха,
 Жанынга къоркъуу этип.

Къара чачым жукъарып,
 Агъарса да къар кибик,
 Жашлыгъым турур барып,
 Ёмюр насып бар кибик.

ЧОТЧАЛАНЫ Алла
къарачайлы назмучу

МЕНИ САГЪЫШЛАРЫМ

Булутланы бирден чачып,
Жарыкъ жулдуз жаннганча,
Кёкню, жерни туман басып,
Къачхы жауун жаугъанча –
Сиз да алай, тепмей неда
Тынчлыкъ тапмай кёлумде,
Жангыз къоймай кече, кюн да
Биргемесиз, эсимде.

БИЛАЯМАЙМА...

Жарыкъ бетинг сени мыдах болгъанды,
Эсинг уллу сагъышладан толгъанды,
Тынгылайса, мадарынгы тауусуп,
Жюрегими билалмайма мен, соруп.

Къарамайса мени таба бурулуп,
Бшармайса, жерни нюрден толтуруп,
Тынгылайса, муратынгы тауусуп,
Жюрегими билалмайма мен, соруп...

СОРМАГЪАНЛАЙ

Сормагъанлай, болжал жетди ашыгъып –
Сирелеме, жайгъы кюнню ашырып.
Тынгылайма, атлаймай аллыма,
Неда къачып къутулалмай ызыма.

Сейирсинип къарай болур туурамдан
Къачхы кюнюм терезеден, орамдан.
Тынгылайма, атлаймай аллыма,
Неда къачып къутулалмай ызыма...

БАЛЛИ ТЕРЕК

Балли терек муратына жетгенди,
Чыммакъ чагып, жазгъы нюрюн тѣкгенди,
Бутакъларын субай жайып, узатып...
Мен къарайма хаман анга, сукъланып.

Жазгъы аяз мычымайын жетеди –
Балличикге ариу айтып кетеди.
Балличик да насыбына къууанып,
Мен къарайма хаман анга, сукъланып.

Шагърей аяз бир кюн хапар келтирир,
Балличигим аны манга билдирир:
Сен келдинг деп, чыгъарма мен, къууанып,
Балличик да бизге къарап, сукъланып.

НАРАТ ТЕРЕКЧИК

Къая башында нарат терекчик,
Ол сейирликге ёсгенди.
Тамырчыкъларын ийип теренчик,
Къучагъын кѣкге кергенди.

Эрттенги аяз, жетип тарайды,
Нарат терекни чашчыгъын.
Тангны къарамы суйюп сылайды,
Тансыкълап, аны башчыгъын.

Ингир алада, хауа тюрленип,
Сууукъ айланса тауладан,
Кѣкде булутла жыйылып келип,
Къоруулайдыла сууукъдан.

Къая башында нарат терекчик,
Ол сейирликге ёсгенди.
Жерге, кѣге да – субай бѣлекчик,
Араны жууукъ этгенди.

КЕБЕЛЕКЧЕ

Аямайын, нюрюн төгюп жерге, кёкге,
Бурху жанын саугъа этип төгерекге,
Къанат битип, бийик учду кёбелекге,
Жазгъы кюннге себепликге, себепликге.

Халал жанын кърман этди жерге, кёкге,
Сейирликге жаратылгъан кёбелекге.
Субай санлы, таза кёллю кёбелекге,
Юлгю болуп халаллыкъгъа – ёмюрлюкге!

ЛУУТЪАН ЭЛИМ – ЖАТЪАНАС

Туугъан элим – Ата журтум, эсен бол!
Тансыкълайма – чакъырады санга жол.
Кёз туурамда огъур халынг, иннетинг,
Жашауумда юлгю болгъан хурметинг.

Мен келгенме санга, элим, ашыгъып,
Шежда этерге, хар чёбюнге баш уруп.
...Алай а мен, къайдагъымы билалмай,
Хайран болдум, кёргениме ийнанмай.

Къайдан жетди ол азаплыкъ, ол заран?!-
Таниялмай, сирелеме туурангдан:
Зыккыл кийим кийип чыкъдынг аллыма,
Жара салып ёмюрлюкге жаныма.

Къуу-шуу болуп сабанларынг иесиз,
Чайкъалмайын алтын будай ёлчесиз.
Сууну, жерни – табийгъатны орнуна,
Батмакъ суула орамланы толтура.

Терезеле, умур сынып, къуюлуп,
Эшикlege бирден къадау урулуп.
Къайдан кёрдюм тал терекни, бурулуп –
Жол жанында тобукъланып, унугъуп...

Литератураны қъадары

Кауфов Хачим жазычуду, поэтди, литература критикди, публицистди деп бошдан айтмайдыла. Ол кеси уа – бек биринчи, баш усталыгын журналист болгъанын айтсала, неден да бек къууанады. «Бек алгъа – газетчиме», - дегени да бошдан туююлду.

Аны туугъан кюнюн юсюнден бир бёлек затланы ангылатыргъа керекди. Аны атына жазылгъан къызыл эм кёксюлдум китапчыкъланы барысы да – комсомол, партия, аскер билетле, дагъыда башхалары, ол угъай, урунуу китапчыгъы да, бир кибик былай билдиредиле: 1939 жылда туугъанды. Алай, баш документи – аны граждан инсанлыгын кёргюзтген паспорту уа, 1940 жылды деп, къаты болады. Башхалыкъны ангылатхан да къыйын туююлду. Фашист оккупацияны кезиуюнде юйор архивле тас болгъандыла.

1950 жылда метрикасын, башхача айтханда, туугъаныны юсюнден шагъатлыкъ къагъытны тохташдырыргъа керек болгъанда уа, уруш кезиуде къырал архивни керекли фондлары да думп болгъанлары бла байламлыды. Метриканы дубликатын алыр ючюн медиклени къатышыулары бла энчи комиссиядан ётерге керек эди. Жашаулу доктор, гитче, арыкъсуу жашчыкъгъа къарап, кертиси бла да акъылбалыкъ туююлду, 1939 жылда туугъанма – деп, заявлянысында жазып, комиссияны алдаргъа кюрешеди деген акъылгъа келеди. Сора комиссияны бирси членлерине былай деп билдиреди: «Бир жылгъа кеч туугъанына аз да ишеклик жокъду». Артда туугъаныны юсюнден шагъатлыкъ къагъытда кёргюзтюлгенича, паспортну да алай бергендиле, 1940 деген жазыуу бла. Алай Хачим кёпге дери кесини туугъан жылын 1939 – деп кёргюзтгенлей тургъанды. Ким биледи, аны бла бизни халкъыбызгъа, аны кесине да аллай бир къыйынлыкъ сынатхан, къанлы уруш башланган кезиуден онг болгъаны къадар бир кенгирек турургъа суйгени жашырыла болурму эди. Къалай алай болгъан эсе да, басмада аны юсюнден биринчи биография шартла 1939 жыл бла кёргюзтюлгендиле. Артда уа паспортунда жазылгъаннга толусунлай бой салыргъа тюшгенди. Ол терк жетген киши болургъа суйгенини юсюнден докторну жангылгъанын табиьгъат кеси тюзетгенди: къарыусуз, назик жашчыкъ, 1939 жылдан тергеп, акъыбалыкъ боллукъ кезиуюне жюз жетмиш сантиметрге жетип ёсенди.

Туугъан жери уа тюз кӛргюзтюлгенди: Ючюнчю Къызбурун эл, шӛндю уа Дугулубгей, Бахсан район. Х. Кауфовну бек суйген сӛзлери уа: «Мен Совет Союзда туугъанма», - деп алайдыла. Андан бу сӛзлени арт жыллада адам дуниягъа къалайда жаратылгъанын, къырал чеклени географиясын кӛргюзтмеген сӛзлени кӛп кере эшитирге боллукъду. Аны кесини айтханына кӛре, биз барыбыз да, тамата тӛлною адамлары жашагъан, туугъан, окъугъан, ишлеген уллу къыралыбызгъа жаланда тансыкълыкъдан сора да, ол обществону бек багъалыгъа саналгъан адеп-къылыкъларына, анда неден да бек сыйлы кӛрген адамланы араларында халлагъа тансыкълыкъны тенглештириу бугъунады. Аланы арасында Хачим Кауфов бек сыйлы жерге халкъланы жууукълашдыргъан, бирикдирген алапат сӛзню – интернационализмни салады.

Бусагъатда толерантностьну юсюнден айтыу тӛре бола барады, алай, жазычуну оюмуна кӛре, ол сӛзню магъанасы тарыракъды: башхаланы оюмларына, айтханларына тӛзюмлюлюк этиу. Интернационализм а – кӛз къарамланы бирге жыйышдырылгъанларыды. Литература уа бек алгъа – аны адеп-къылыкъ-этика къыйматын ачыкълауу амалыды. Ол а интернационализм деген сӛзню жазычу кеси жаланда политика доктринаныча хайырланнгандан сора да, адеп-къылыкъны жоругъуча, кӛп миллетлени арасында кесин жюрюте билиую мардасынча хайырлана билген заманда, анга алапат онг береди. Хачим Кауфов жашауда, литературада да ол жорукъланы багъалы кӛрген, аланы къаты тутхан адамча белгиледи.

Къабарты-Малкъарны литературасында суратлау-документли прозаны башлагъанладан бирича, Х. Кауфов бу жанрда къурагъан чыгъармаларыны ниетлерин бла образларын жашауу кесинден алады. Аланы ышаныулукъ берген кючлери андадыла. Совет Союзну Жигити Ахмед-Хан Канкошевну юсюнден «Тау къушу учуп баргъанлай ёледи» деген документли повести – къабартылы жашны жигитлигини юсюнден уллу махтау бла айтхандан сора да, батыр лӛтчиклени уллу интернационал юйюрюню бир затдан да къоркъа билмеген кишиликлерин да кӛргюзтюудю.

Бегирек да Х. Кауфовха къабарты эм малкъар халкъланы шуӛхлукъ эм къарындашлыкъ халларыны темасы жууукъду. Аны алайлыгъына ким да авторну история темагъа жазылгъан очерклерин, литератураны юсюнден статьяларын окъуп, толу ийнанырыкъды. Х. Кауфовну «Эсни кечеге чыракълары» («Ночные фаты памяти») деген документли хапары тюз да ма ол ниетде жазылгъанды.

Жазычу кеси къатларында жашагъан халкъны историясына бла культурасына, чыгъармачылыкъ жаны бла эс бургъандан сора да, малкъар интеллигенцияны белгили келечилеринден кӛплери бла бирге ёсгенин, окъугъанын, ишлегенин да айтады. Къабарты-Малкъар къырал университетде Бабаланы Ибрагим, Мокъланы Магомет, Тӛппеланы Шаухал дагъыда башхала бла бирге окъургъа

киргенди эмда бошагъанды. Аладан алгъаракълада Толгъурланы Зейтун, Занкишиланы Хусейн, Зумахъулланы Борис, дагъыда башхала окъугъандыла. Журналистикада, Жазычуланы союзунда иши Х. Кауфовну Гуртуланы Берг, Макытланы Сафар, Залийханланы Жанакъайыт, Гадийланы Ибрагим, Зумахъулланы Танзиля, Тёппеланы Алим, Токумаланы Жагъафар, Шауаланы Хасан, дагъыда башхала бла шуёхлугъун, бир бирге улуу хурмет этиуюн кючлендиргендиле. Аланы хар бирини юсюнден да басмада, литература жыйылыулада кесини огъурлу сёзюн кёп кере айтханды. Аланы чыгъармачылыкларына, ала бла шуёхлукъга атап, энчи иш жазарга мурат этеди.

Къулийланы Къайсын бла тюбешиулери, аны поэзиясына суймеклиги уа бирсиледен арталыда башхадыла. Хачим Хабасович Къайсынны тюрлю-тюрлю темалагъа жазылган назмуларын кёлюнден айтханын кёпле эшитгендиле, ол хар заманда да закий поэтни юсюнден улуу жюрек суймеклик эмда хурмет этиу бла айтады. Хачим кёп жылланы ичинде жаш литераторла бла бирге къаты байламлыкъ жюрютгенин а алай кёпле билмейдиле. «Кёп тюрлю жерледе мен анга къарарга онг тапханым ючюн кесими насыплыгъа санайма, - дейди Х. Кауфов. – Литература форумлада, къыралда айланган кезиуледе, хант къангалада, бирге ёсген тенглекча, эркин олтуруп, не заманда да Къайсын бла бирге болган бек сейирлик эди. Аны юсюнден шёндюге дери эсгериуле нек жазмагъанса? Тюзюн айтсам, базынмайма. Андан сора да кеслерине махтау алыр ючюн аллай улуу адам бла шуёхлукъ жюрютгенини юсюнден омакъ сёзле айтыргъа суйгенлеге ушарга бир заманда да акъылымда болмагъанды. Не болса да, аны юсюнден башха тюрлю, башхаракъ ёлчемде жазарма деген умутуму уа къоймагъанма».

Хачим Хабасович, 1956 жылдамы болур эди неда 1957 жылдамы, радио бла Къайсынны назмуларын биринчи кере эшитгенин эсине тюшюрге эмда ала жюрегине туююлгенлерин айтыргъа суйюучюдю. Биринчи кере уа ол поэтни кесин Нальчикде китап тюкенде аны бла тюбешиу болган кезиуде кёргенди. Биринчи курсну студенти аны автографы бла китабын алыргъа бек суйгенди. Тюкенде Къулий улуну орус тилге кёчюрюлген жыйымдыклары уа жокъ эдиле. Хачим «Жангы китап» деген аты бла малкъар тилде чыкъган жыйымдыкны сатып алады. Авторну къатына келип, кесини тукъумун айтханда, ол аны поэзиясын суйген жаш малкъарлы болмагъанын биледи. Сора бир бири ызындан бир ненча соруу. Алай бла танышхандыла ол кюн. Поэт «Жангы китапха» артык омакъ болмагъан къол ызы бла былай жазгъанды: «Хачим Кауфовха – огъурлу кюнде. Ол бу китапны окъуяллыкъ туююл эсе да». Кертиси бла да ол жазылган тилде бу китапны окъуялмагъанды. Алай аны бюгюнлюкде да бек ариулай тутады. 1970 жылда Москвада чыкъган экитомлукъну биринчи китабында башха автографны да ма алай. Хачим аны кёргюзтюрге ийменнген окъуна

этеди, махтанган сунмасынла деп. Къайсын ариу сёзле айтыргъа чомарт болуучусу белгилиди, кесини шуёхларына ол жаны бла махтау сёзлерин бир заманда да аямагъанды. Адамла бла халларында уа бир тюрлю жалгъанлыгъы болмагъанды – ол жаны бла кесини ниетин, сезимин да бир заманда да тюрлендирмегенди. Китапта былай жазылыпды: «Хачим Кауфовха, тауушлукъ кавказлы жашха. Алакат къабартылыгъа, чырайлы да, фахмулу да адамгъа, мени шуёхума суймеклик бла. Къулийланы Къайсын. 1971 жылда 22-чи январьда».

СССР-ни Жазыучуларыны союзуна Х. Кауфовха берген рекомендациясында да аны узун-узун, кынгыр-мынгыр тартып жазгъан къол ызы турады. Къайсын андан юч жыл алгъа экитомлукъда къойгъан автографыны магъанасын къайтаргъанды: «Хачим Кауфовну мен кёп жылладан бери таныйма, ол фахмулу адам болгъанын да уста билеме, мындан ары да кёп ахшы китапла жазарыгъына ийна-нама... Аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге алыргъа бек суйюп рекомендация береме».

Юбилярны биографиясына къошакъ.

Х.Х. Кауфов КъМКъУ-ну история-филология факультетин 1964 жылда бошагъанды. Республиканы асламлы информация органларында ишлегенди. Район газетни жууаплы секретары, республикалы жаш тёлү газетни бёлүмюню таматасы, телевиденияны тамата редактору, партия журналны литература къуллукъчусу болуп тургъанды. 1977 жылдан башлап, тыш кыраллада ата журтлула бла культура байламлыкъла жаны бла Совет обществовону Къабарты-Малкъар бёлүмюню («Родина» обществовону) жууаплы секретары, КПСС-ни обкомуну басма, телевидение эм радио секторуну таматасы, КъМР-ни Телевидение эм радио бериуле жаны бла кырал комитетини председатели, «Адыгэ псалъэ» республикалы газетни баш редакторуну заместители болгъанды.

1998 жылда КъМР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини председателине, 2003 жылда уа правленини председателини заместителине, 2008 жылда жангыдан правленни председателине айырылгъанды. Россей Федерацияны культурасыны сыйлы къуллукъчусуду. Россейни Жазыучуларыны Союзуну правленини члениди эм секретарыды, КъМР-ни Жамауат палатасыны члениди.

ЭСНИ КЕЧЕТИ ЧЫРАКЪЛАРЫ

*(Ибрагим, Казибан, Ася, Журт Лиза
эм уруида ёлген Николайны атасы)*

Дунияда хар затны да эси барды дейдиле – бизни төгерегибизде болгъан затланы, тереклени, битимлени, къанатлыланы, ол угъай да, ташланы да. Бирге чулгъанган темир жип къыздыргъан кезиуде, «жерине къайтып», кесини бек биринчи формасын «табады».

Алайды да, алимле эс битеу хар затда да барды – деген оюмну айтадыла.

Арт жыллада бу ангылау тюрлю-тюрлю сёз тутушлада айтылып башлагъанды: генетикалы эс, электрон эс, мотор эс... дегенча.

Мен а кёп кезиуде сагъыш этеме: не затды бу эс деген? Жаланда башха магъанада. Ол башха магъанада окъуна жаланда аны юсюнден тыш дунияда болгъан ишлени эмда ол неда бу тюрлю болумда биз сынагъан сезимлени юслеринден информацияны кёпге дери сакъларгъа бизни мыйыбызны онгу болгъаныны юсюнден айтхан тюз боллукъ туююлду.

Эс жаланда не зат болгъанын «сакълау бла кюрешмейди». Аны бек уллу магъанасы – биз барыбыз да бек сыйлыгъа санагъан адепкъылыкъ жаны бла болгъан затланы жыйышдырыуду. Ол озгъан сынауну жангыдан къайтарып, бош алай кёргюзтюп кьойгъандан сора да, башха шартла бла бирге бизни кёз къарамыбызны, бизни бююнлюкде жашау бла байламлы тутхан ызыбызны тохташдырады, биз кесибизни къалай жүрютюрге керек болгъаныбызгъа «башчылыкъ» этеди. Озгъан заманны эсинде тутмагъан адамгъа ышанырча туююлду деп да бошдан айтмайдыла. «Ыразы болмау», – «ыспас этмеу» - деген зат да эсни болмагъаны бла байламлыды. Анасы, атасы, башха жууукълары анга къаллай адамла болгъанларын эсинде тутмагъан, туугъан къырала анга не зат этгенин унутхан инсан, - артда сатхыч болуруна къоркъуу барды. «Эс болмаса, бет да болмайды!» - бу оюмну академик Д.С. Лихачев алай къурашдыргъанды.

Келигиз, битеу хар нени да эсибизде тутайыкъ!

И. Эренбург кесини мемуарларында ал сёзге былай жазгъанды: «Эс бирин сакълайды, башхасын кетереди. Мен кесими сабийлигиме, акъылбалыкъ болмагъан кезиуюмю бир къауум затларын ууакъ-тюегине дери да, алай бек магъаналыларын угъай, эсимде тутам; бир къауум адамла эсимдедиле, башхаларын а арталлыда

унутханма. Эс деген зат – бирде кече терекни, бирде къалауурчу тургъан гитче гытычыкъны, бирде уа адамны жарытхан машина чыракълагъа ушайды... «Ол а эсни «ишлеген» формаларыны юсюнденди.

Аланы атларын мен китабымы бу бѐлюмюню башындан сора салгъан адамла эмда ала бла байламлы болгъан бир къауум ишле мени сабий эсимде машинаны чыракълары терк-терк жарыта тургъан ма аллай «объектледиле». Ала барысы да мени аппамы бла ыннамы шуѐхлары, шагъырейлери эдиле.

Айхай да, аланы башха тауушлукъ затлары да кѐп эдиле. Бизге, ол замандагъы сабийлеге, аланы башхалыкълары – ала бизни элни адамлары болмагъанларын да, ол угъай да, ала бизни тилде сѐлешмегенлери да (Казибан, аны къабарты тилде сѐлешгенин къошмагъанлай, аны юсюнден мен артда айтырыкъма) эдиле. Ол зат а бизни оюмсузлукъубуздан сейир этдириучю эди. Бюгюнлюкде мен ыннам, аппам да урушдан сора, Бахсанны базарында ууакъ-тюекле бла сатыу этгенлеринде, орус тилде бир ненча сѐз билгенлери, ала бла сатыу-алыу этгенле да къабарты тилни аладан уста билмегенлерине да къарамай, къалай бла сатыу-алыу этгенлерин ангылаялмайма.

Бюгюнлюкде кѐргенибиз бла тенглешдиргенде, окъуучула тюз ангыларлары ючюн ол заманда къабарты элдеде «лингвистика» жаны бла болумну» юсюнден аз да хапарлары болгъан окъуучула тюз ангыларлары ючюн ол кезиулеге жыл санлары келген, революциягъа дери ёсген, бир тюрлю билим да алмагъан адамланы юслеринден айтханамы эсге салыргъа сюеме. Аланы туудукъларыны ёсюу даражаларын, башхача айтханда, бизни бюгюнлюкде бла аз да тенглешдирирге жарарыкъ туююлду. Аны сылтаулары кѐпдюле. Бек уллусу уа – урушду. Ол бизни кѐп затдан къуру къойгъанды, сабийлигибизден да. Бахсанны базарыны юсюнден айтханда уа, мен сѐз урушдан сора кезиуню юсюнден баргъанын белгилегенме, ол жыллада ыйых кюн ыннама неда аппама бир жыйырма чакълы жумуртханы неда бир челек алманы элтип сатхан уллу коммерция болгъанды.

Андан тюшген ахчагъа бек керекли затланы сатып алгъандыла. Эллилени (алай жаланда эллилени угъай) юйлери ол заманда берекетден толуп турмагъандыла... Алай мен а хар заманда да бизде къонакъла кѐп болуучуларын унутмагъанма. Ыннамы бла аппамы юйлери жууукъланы, шуѐхланы, танышланы кесине тартхан жер эди. Ол юй къара танымагъан къартланы – аны иелерини, бюгюнлюкде алай айтыр эдиле, «интернационал байламлыкълары» бла да башхаладан айырмалы болгъанды.

Былайда жарсыууму айтмай да болалмайма, ол темагъа биз кесибизни жазгъан затларыбызда алыкъа былай уллу ишлени кезиунде башланмагъан, кѐзге да хазна эсленмеген, бир бирлери бла къоншулукъда жашагъан халкъланы тѐрелеринде бла культу-

раларында бола келген, харкюнлюк жашауларында тюбеген аллай байламлыкъланы тийишлисича толу ачыкъларгъа юйреналмагъанбыз. Тамата тёлюлени араларында жюрюген байламлыкъла ма аллайла эдиле. Битеу миллетлени урунган адамлары бир бирге жол таба, кеслерини жауларына къжау кюрешде да бириге билгендиле.

Бизни ата-бабаларыбыз хар заманда да башха миллетни адамындан шуёху – къонагъы болгъаны, аны кесини юйюне чакъырып, къонакъбайлыкъ этгени, кеси да анга къонакъгъа барыргъа сюйгени бла ёхтемленгенлерин айта кетерге керекбиз. Андан сора да башха миллетни адамын бырناق этиуню урунганла бир заманда да жаратмагъандыла. Тау адамланы юслеринден энчи айтханда уа, башха миллетден келип, аланы арасында тохтаргъа сюйген къонакны кеслерини жамаутларына къошуу бек алапат адет болгъанды. Анга жер юлюш бергендиле, юй ишлерге, жашауун къуаргъа битеу эл бирден болушханды.

Сёз ючюн, къабартылы тукъумланы алып кёрююз. Аланы экиден бири чакълысы, этимологияларына кёре, бизни бла къоншуда жашагъан миллетлени атларын жюрютедиле. Абазовлары, Балкаровлары, Балкароковлары (малкъар жаш), Къушховлары (тюрюлю-тюрюлю районлада къушхала – деп дюгерлилеге бла малкъарлылагъа айтадыла), Нагоевлары, Соновлары, Урусовлары, Чеченовлары эм дагъыда башхалары. Таулары законлары бек къаты болгъандыла. Тюрюлю-тюрюлю сылтаула бла кеслерини жамаутларындан сау юйюрлени къыстагъандыла. Ала къайры келселе да, баш кечиндирирча бир ышыкъ берирлерин тилегенлеринде, законлагъа кёре да аланы кеслерине къошхандыла. Ол жорукъ хар биринде да жюрюгенин башха халкъланы тукъумларына кёре да билирге боллукъду, аллайла уа къабарты, черкес, малкъар тукъумлада да аз туююдюле.

Битеу Север Кавказ халкъланы энчи атладан чыкълан тукъумлары уа къаллай бирдиле – Иванов, Иваноков (Иванны жашы), Семенов, Степанов (Истепанов) эм дагъыда аны кибик. Аллай тукъумланы хар бири да сау историяды. Ала кёбюсюнде кавказ урушну кезиунде тау халкълагъа къачып келген патчах аскерлени солдатларындан чыкълан тукъумладыла. Аллай къачхынчылагъа элдеде бек жарыкъ тюбегендиле. Жаланда ахшы къонакъбайлыкъны законлары ючюн угъай, аллай атлам этерге базынган адамла, белгилисича, патчахны эмда аны низамын кёрюп болмагъан кюлю, батыр адамла болгъанлары ючюн да. Ала аууллагъа орус эллилени, уста адамланы сынауларын келтиргендиле. – Ол а бек керек эди – аскер ишни сынауу, бегирек да тау халкълада топчу солдат, (топ бла уруш этерге уста адам), белгилисича, артиллерия жаны бла иш хазна тап къуралмагъан эди.

Бу къачхынчыланы нек къачханларыны сылтауларын ангылатып, окъуучуну башын аурутмайым. Ала кёп болгъандыла. Бек

башы уа, эшта да, патчах генералла алагъа уллу жарсымагъан солдатланы жюреклери, аланы кеслерича, мирзеу ёсдюрген сабанчылагъа тартдыргъанды. Аскерден къачханла тутулсала, алагъа уллу къыйынлыкъ сынатхандыла. Патчах генералла тау халкъланы аскер башчылары бла тюрлю-тюрлю келишимле этген кезиулеринде, бир затны къаты салгъандыла: къачхынчыланы артха берирге деп. Алай, белгилисича, аланы артха бермегендиле. Солдатланы кеслерини динлерине ётдюргендиле, тау халкъланы тиширыуларын-дан аланы юйлю этгендиле, башха жерледен келгенлегеча жарсып, мюлк къурап, юй-журт болгъунчу алагъа кёз-къулакъ болгъандыла. Андан арысы уа белгилиди.

Мен кёп болмай анда Къабартыда бла Малкъарда Совет власть тохташдырылгъаны айтылгъан Нальчик округну халкъларыны съездини протоколун къайтарып-къайтарып окъугъанма. Анда округда жашагъан битеу миллет къауумланы келечилери сёлешгендиле. Нальчикни грузин халкъыны, дюгерлилени колонкасыны, терк къазакъланы ораторлары эм башхала округну бек бурун заманладан бери да бу жерледе жашагъан миллетлерини – къабартылыланы бла малкъарлыланы делегатларына ала бир кезиуледе кеслерини ата-бабаларына жарыкъ тюбегенлери, алагъа жер ююшле бергенлери эмда битеу ол жылланы ичинде жангы къоншуларына, къарындашларынача, ариу кёзден къарагъанлары ючюн уллу ыспас этгенлерин билдиргендиле. Тюзюн айтсам, быллай затны окъугъан бек хычыуун кёрюнеди.

Мен протоколлагъа къарай туруп, 1968 жылда комсомолну ветераны Асланбек Хатутович Мирзоев манга айтхан бир хапарны эсима тюшюргенме. Аны юсюнден сёз а Асланбек къара таныргъа къайда окъугъанын билирге сюйгеним бла байламлы башланган эди.

- Бизни юйюрюбюз, - деген эди ол, - мындан кёп жыл алгъа бизни жерлерибизни дюгерлиле бла чеклеринде болгъан бир тюбешиуюню хапары тёлюден-тёлюге ётгенлей келеди. – Анда оруслу эллилени – бек биринчи кёчгюнчюлени къаууму келгенлеринде, алагъа бу жерде жашагъанладан бек алгъа тюбеген мени аппамы аппасы Сосрукъо Мирзоев болгъанды. Сосрукъо, элге къайтып, битеу къоншуланы жыйгъанды, ала барысы да кёчгюнчюлеге болушургъа баргъандыла. Бирге оноу этип, эл къураллыкъ жерни сайлагъандыла, биринчи юйлени ишлегендиле. Шёндюгю Змейская станица алай бла къуралгъанды. Бу жамауатны башчысы Бондарь деген тукъумну жюрютген, башына эркин оруслу элли болгъанды. Сосрукъо Мирзоев аны юйюрю бла шуёхлукъ жюрютюп башлагъанды. Ол шуёхлукъ эки тукъумну арасында бюгюнлюкде да жюрютюледи.

Асланбек айтханнга кёре, аны атасы жашы орус тилде сёлеше, жаза, окъуй да билирин бек сюйгенди. Сегиз жылында жашчыкъны, эл медиреседен алып, Змейская элде Василийге – Бондарьны

туудукларындан бирине элтип, аманатха бергенди. Асланбек орус тилге юйреннгинчи эмда жаза да билгинчи аны юйюнде жашагъанды. Андан сора Бондарь аны Екатериноградская станицада кесини шуёхуна элтгенди, Асланбек анда төрт класслы училищени бошагъанды.

Бююнлюкде социологла «миллетле аралы некахла» деген сёзню айтыргъа бек суюдиле. Алай некахла таулада ёмюрледен бери да бола келгендиле. Ала къабартылыланы бла малкъарлыланы араларында да кёп болгъандыла. Алай кёбюсюнде республиканы шёндюгю тау кесегинде болгъандыла, энди уа аланы бир кибик къабартылы эмда малкъарлы юйюрлеге санарчалары аз тойюлдюле. Бизни ёзеннге тартхан, малкъарлыла жашагъан тау тийресинден иги да кенгде орналгъан элибизде ол зат артыкъ бек жюрюмегенди. Аны себепли бизни къоншубуз Маш Абазов кесини заманында бийик тау элде жашагъан малкъарлы къыз Казибанны къалай бла алгъанын айтыргъа къыйынды.

Эшта да, ол аны бла, тюзюреги уа, аны жуууклары бла Маш, мен эшитгеннге кёре, тау жайлыкълада кимни эсе да къой сюрюулерин кютген кезиуде танышханды. Ол не заманда болгъанын айтыргъа къыйынды. Биз гитче заманыбызда Маш жемиш терекле неда кёгетле ёсген колхоз бахчаланы сакълагъанды, кеси да ол заманда бек къарт эди. Тюзюреги уа, адамны жыл саныны юсюнден ол заманда бизни ангылаубузгъа кёре. Къалай алай болгъан эсе да, ол тынгылы къоруулагъан бахчадан неда помидорла ёсген тизгинледен къачхан жашладан бирин къуууп жетгенди деп, мен бир кере да эшитмегенме. Ол кеси да бир кесек къужууракъ эди, алай огъурсуз тойюл эди, тюзюн айтханда уа, биз помидорлагъа бла харбызлагъа чапханыбыз ючюн бирибизни да къоркъутургъа суюмегенди. Бирде уа аланы болмачы сабийлери этген хыли ючюн ата-аналарына аз-аз тарыгъа тургъанды.

Казибан а мени эсимде бек огъурлу тиширыуча къалгъанды. Эштада, биз аны алайлыгъын ол заманда окъуна биле болур эдик. Алай биз, осал сабийле, анга тюз кёзден къарамагъанбыз. Казибанны къабарты тилде чалдырып сёлешгенине биз телиле асыры бек къууанып тургъанбыз. Энди уа, шёндюгю акъылыбызгъа кёре, ол аз заманны ичинде кесини эрини бла бир эллилерини тиллерине юйреннгенине тюз багъа берирге керекди. Алай аны бу билиминде жартылыкълары бар эдиле. Бир-бир тауушланы ол адам кюлюрча айтыучу эди, болушлада бла жегиуледе жангылыучу эди. Казибан бизге келип, арбазда ит жатып тура эсе, былай соруучусу бюгюн да эсимдеди: «Хъэм седзэкъэнш, 1уш». Ол былай айтыргъа сую эди: «Итни бир жанына кетер, ол мени къапхан этерикди», айтханы уа былай болуучу эди: «Мен итни къапхан этерикме». Биз а – бетсизле! – итни алайдан кетерирни орунуна, аны эриклеп, кюлюучю эдик, аш юйден, кеси андан чыкъмаучу отоудан, ыннам чыгъып, итни бир жанына кетергинчи, андан сора уа ол бизге айып этиучю эди.

Артыкъда бир ишден сора Казибанны тили бютюн да бузулгъан эди, ол къыйынлыкъны уа, айхай да, ангыларгъа бизни къолубуздан келмегенди.

Аман заман эди. Кюйсюз урушну къыйынлыкълары къурч пружинагъача, эки жанындан да бирге къаты къысылгъан спиральча, ары жыйылгъан эдиле. Пружина, бирде ычхынып кетип, бир тюрлю хатасы болмагъан адамны башына келип къаты урур эди. Сталинни кюйсюзлюгю бла депортациягъа тюшген халкъла бла да иш алай болгъан эди. Казибанны миллетини адамларына ала туугъан жерлерин къоюп кетген кюн да белгили болду. Кёп да турмай, аны халкъы Орта Азиягъа бла Къазахстанга кёчюрюлдю.

Бизни элни тийресинде жыйылып, тиширыулары барысы да къычырыкъ этип жияяп, Казибанны юйюне чабышханлары эсимдеди. Барысы да нек эсе да: «О, жарлы Казибан!», «О, насыпсыз Казибан!», «Энди уа Казибан къалай боллукъду?» - дегенлери. Шёндюге дери да билмейме анда не зат болгъанын, битеу эл жыйылып, Казибанны мында къойдурур ючюн керекли жерге баргъандыла дей эдиле. Къайры баргъанларын, не дегенлерин айтыргъа энди къыйынды. Аны хайырындан неда бир башха затны хайырындан, Казибанны бир жары да алып кетмеген эдиле.

Ол зат тамам болгъунчу, къыйынлы Маш тёмейди – къычырыкъ этип жияяды. Ол а аны тиширыуу къыйынлыкъгъа тюшгенин къалай кётюрюрге керек болгъаныны юсюнден тау адетге арталыда келишмей эди. Машны кёлюн тынчайтыр ючюн, Казибан ол суйген «къойжапха», ичине бишлакъ да туурап, къаймакъ къююп, къуймакъ этеди. Алай кёлю бузулуп тургъан Маш, бушуулу халына да къарамай, ёхтемлик бла ашаргъа унамайды, сора арбазда кеси кесине мур-мур эте, жияямукъларын да сюрте айланады. Казибан а, табаны да кётюргенлей, аны ызындан айланып, тохтамай былай тилейди: «Маш, аша, Маш, аша...» Къабарты этим Казибан айталмагъан «шхы» деген сёзден башланнганы себепли, «чхи», Маш» - деп эшитиле эди. Ма ол «чхи, Маш» бизнича бетсизлеге бютюнда кюлкюлю кёрюне эди! Казибан а сабийле аны эриклегенлерине хазна эс бурмаучу эди. Алай ол «Чхи, Маш» дегенине кюлгенибиз а кёлюне бек тийиучю эди. Эштада, ол а аны жашаууну бла миллетини адамларыны жашауларыны бек бушуулу кюнлерин эсине тюшюре болур эди. Бизни кеч, Казибан. Ол заманда абаданла къалай жашагъанларыны юсюнден бир зат да ангыламагъан болмачы жашчыкъланы барысыны да атларындан кечеринги тилейме.

Мен бу затланы эсима нек тюшюреме? Кертиси бла да эс деген не затды? Ким биледи, ол эсгериуле бир бирлери бла байламлы ишлени сюжетлерини юслеринден болмазла? Ким биледи, ол эсгериуле озгъан ишлени юзюклери окъуна болмазла, бош алай юзюклени къыйырчыкълары болурла, алай кёп кезиуледе ала бирге сейирлик къурашдырылгъандыла, бир сау затха биригип къалгъан-

дыла. Ол сау зат а битеу халкъ бушуу бла – уруш бла байламлы эсгериулени бир кесегича къуралады.

Ол къайгъылы кюн Маш къалай жиягъанын мен кърмегенме, аны юсюнден башхала айтханга кёре жазама. Сарнагъан эр кишини биринчи кере кёрген кезиуом бусагъатда да эсимдеди, ол тюнене болгъан кибик. Бир къауум абадан адамланы сыфатлары бизни сезимибизге ала дуниягъа къалай жаратылгъан эселе да, тюз ма ол халда кирмегендиле. Уруш кёплеге кесини ачы белгисин къойгъанды: жашауун сакълап, кимни эсе да къолсуз, башхасын бутсуз, дагъыда бирин а кёзсюз этгенди...

Аладан бири бизде къонакъда бола тургъанды: иги да жыл саны жетген, узун бойлу эр киши. Ол Бахсанда жашагъанды, бизни колхозубузда уа не эсе да бир къуллугъу бар эди. Къартла анга «хэхуол» - дей эдиле – «хохол» деген сёзню ала кеси тиллеринде алай жүрютгендиле. Бурун заманладан бери да Россейде Гитчероссейде, башхача айтханда уа, Украинада жашагъанлагъа алай айтхандыла. «Хэхуол» «байдаркада» - рессорлары бла бир ат жегилген эки чархлы женгил, ол заманда орта звенону начальниклери минип айланган энчи улоу бла жүрюгенди. Аны бир буту жокъ эди. Алай ол «байдаркадан» женгил секирип тюше эди, сора андан эки таякъны чыгъарып, алагъа ауур таяна, аны ашыргъан аппам бла бирге юйге алай киргенди.

Жашау не бек жарлы болгъан эсе да, къонакъ къонакъды, аны хант къангагъа чакъырмай болмагъандыла. Бир жол а хохолну асыры бек оздуруп сыйлагъан болур эдиле. Урушну эсине тюшюрюп, аны кёлю бир бек бузулады. Алай ол кесини юсюнден угъай, урушда тас этген бутуну юсюнден да угъай, фронтда ёлген жашы Николайны юсюнден айта эди. Хант къанганы жанында бир къолу бла таягъына таянып, экинчи къолу бла кёз жашлары жибитген бетин жабып, айтхан сёзлерини бир къауумлары толусунлай эсимде къалгъандыла: «Мени жашым, Николай... ариу жаш эди...»

Отоугъа кирген босагъа къатында сюелген тиширыула да аны бла бирге жияй эдиле. Бизни къоншуларыбыз – солдатланы аналары бла тул къатынлары да бизге жыйыладыла, ала уруш къыйынлыгъын кимден да бек сынагъан эдиле. Ала жүреги къозгъалгъан эр кишини эсгериулерини хар сёзюне да кёз къакъмай тынгылай эдиле.

Мени анамы орус тилни иги билген эгечи тилманчлыкъ эте эди. Алайсыз да тиширыула, тилманчны болушлугъу болмагъанлай окъуна, бутсуз къонакъны бушуулу хапарын кеслери да иги ангылагъанча кёрюне эди. Аны айтханы уа былай эди. Хохол урушха жашы бла бирге кетгенди. Алай ала башха-башха бёлюмлеге тюшгендиле. Бир къауум замандан сора аны бутун кесген госпитальда ол ауур жаралы жашына тюбейди. Жашы анда, госпитальда эс да жыялмай ёледі... «Мени жашым, Николай... жашлай, алай ариу эди...» – деген сёзлени къонакъ терк-терк къайтарып, сарнай эди.

Сабыр бол, этме былай деп айтхан адам а жокъ эди. Эштада, абаданла ангылай эдиле: быллай кезиуде адамгъа кьой, жилиа деп айтыргъа жарамагъанын.

Шёндюге дери да аны атын не тукъумун билмейме. Бир бутлу сарнагъан киши эсимде ма алай къалгъанды: урушда ёлген Николайны атасы.

Бир бирге айланып сёлешген заманда, аны къабартылы жоругъуну – атасыны атын айтмагъанлай сёлешуню иги да жартылыгъы барды. «Аны хатасындан бизни барыбызгъа да бек багъалы адамны – Асяны не тюз атын, не атасыны атын, не да атасыны тукъумун билмейме. Ким эди ол? Ол бизни «оруслу келинибиз» эди, кесине да къубултуп, алай айтып кьоюучу эдиле.

Алай, сизни Ася бла шагъырей этер ючюн, мен сизни бизни бек махтаулу жууукъларыбызны – Зурабны бла Аюбну сейирлик жашауларыны юсюнден айтыргъа керекме. Мен тюз айтмагъанма, аланы хапарларын тюзюнлей айтып кьояллыкъ туююлсе, ол эпопеягъа жарарыкъды. Айхай да, жарсыугъа, аны кёп бетлерин заман кеси артха къайтмазча жокъ этип кьойгъанды. Манга уа аны бир кесекчиги белгилиди. Битеу толусунлай белгили болмаса, таурухла чыгъадыла дейдиле. Бу мен айтхан зат да анга ушайды. Болсада Зурабны бла Аюбну жашаулары алайсыз да таурухха ушайды. Алайды да, аланы жаяу жолчукълары заманны уллу жолларына кьошулгъанды.

Ол ал сёзюнде И. Эренбург быллай оюмгъа келгенди: «Кеслерини жашауларын тап эмда тынгылы айтхан» адамла (бегирик да жазыучула) кёбюсюнде жетишмеген жерлерин эсине келген затла бла толтурадыла; керти эсгериуле къалайда бошалгъанларын, роман къалай башланганын билирге кыйынды».

Эшта да, керти да алай бола болур, алай шёндю уа авторну жашауунда жартылыкъланы толтурургъа угъай, аны биографиясында кеси кёрген эмда билген жигитлени кем жерлерин толтурургъа тюшеди. Былай болур деп, эсине келген затла болгъан ишлени логикасына бек тап келишип къаладыла.

Эгиз къарындашла Зураб бла Аюб XIX ёмюрню ахырында не да XX ёмюрню башында Сибирьге кетгендиле. Ала ары нек кетгенлерини сылтауу белгисизлей къалгъанды, ол а кёп тюрюлю хапарла чыгъаргъанды, ала уа бюгюнлюкде да элде жюрюйдюле.

Битеу барысы да бир затха келишедиле: къарындашла Сибирьде алтын болгъан жерни табаргъа, кёп алтын жыйып къайтып, туугъан журтларында жашагъан адамлагъа керекли товарла чыгъарыргъа мурат этгендиле. Былай айтыргъа уа – «Эльдорадо» чакъырыуду. Версияладан бири ала кеслери этген муратха жетишуню къалай башлагъанлары, - детектив романнга хазыр прологу.

Иш а былай болгъаннга ушайды.

Аланы аталары, Саид хажи, битеу Къабартыда да къолайлы эмда намысы жюрюген адам болгъанды. 1886 жылда Тамбиев-1

элде жашагъанланы юйюр тизмелеринде (бизни элге Дугулубгей, неда Къызбурун-III деп алай атагъандыла) Саид Коуфовха (ол заманда биринчи сёз бёлюмню «о» бла жазгъандыла, ол а къабарты тилде тукъумну эшитилгенине жууугъуракъ болгъанды) 32 жыл болгъанды; тамата жашы Шамилге – тогъуз, эгизле Аюбха бла Зурабха – ююшер жыл. Саидни социальный болумуну юсюнден да бир къауум шартла келтириледи: общинникди, бир юйю барды, төрт аты, юч ёгюзю, юч бугъасы, жети ийнеги, төрт бузоуу. Аны юсюнден белгили болгъанына кёре, арт онбеш жылда Саид кесини байлыгына иги кесек къошханды, тынгылы къанжалбаш юй ишлегенди, тюкен ачханды, къой сюрюу, жылкъы, бал батманла тутханды, Меккагъа бла Мединагъа хаж къылыргъа баргъанды. Къанжалбаш юй, неда экспопрациядан (зор бла сыйырып алыу) сора, аны къалгъаны шёндюлеге дери «жашагъанды». Урушдан сора анда бизни тюрю-тюрю жерледе тохташхан межамлада орналгъан, башланган школубузну классларыннан бири болгъанды (аланы барысы да кулакласыз деп къысталгъанладан сыйырылгъан неда оккупациядан сора иелерин башха жерлеге алып кетгенледен къалгъан эдиле). Мен да анда окъугъанма. Артда ол юйде эл тюкен ачылгъанды.

Ол къайсы жыл болгъаны белгисизди. Жайда, Саидге жалчыда ишлегенле аны къой сюрюулерин бла жылкъыларын Зольск жайлыкълагъа сюргенлеринде, ол заманда алагъа 18 неда 20 жыл чакълы болгъан Зураб бла Аюб таугъа барып, жайлыкъда мал кютюу къалай башланганын кёрюп, анда хар зат да тап болгъанын билип къайтыргъа аталарындан эркинлик тилейдиле. Хажи жашларыны бу ишлерин жаратып, ары барыргъа эркин этеди. Алай аланы уа акъылларында башха зат эди. Ары келгенден сора, къарындашла малчылагъа атабызгъа ахча керек болгъанды, къойланы сатыгъыз деп жибергенди дегенни айтадыла. Тау сыртла бла къой сюрюуню Кисловодскеге сюредила, анда базарда, кёллери жаратхан багъагъа кёре, барысын да бирден сатадыла. Сибирге къачаргъа деген мурастарын толтуруу алай башланады. Алай ары барып ючюн паспорт керек эди. Аланы Пятигорскеде алыргъа кюрешулеринден хайыр чыкъмайды, паспортланы кеслерини административ округларында, тюзюреги уа – Нальчикде алыргъа керек эдиле. Туугъан эллерини агъач къыйыры, тау жоллары бла ётюр, къарындашла Нальчикге келедиле. «Тетге», башхача айтханда, ол округну начальнигине тюбеп, ала не жумуш бла айланганларын айтадыла: «Бизге артха къайтыргъа жол жокъду, болуш», - деп. «Тетни» алагъа жаны ауруйду, алай аланы тилеклерин нек толтуралмазлыгъын ариулукъ бла ангылатады: «Сизни атагъызны иги таныйма, быллай тапсыз иште сизге болушханамы ол кечерик туйюлдю». Къарындашла аны бутуна жыгъыладыла: ёмюрде да унутурукъ туйюлбюз, «бизге арталлыда артха къайтыргъа жарарыкъ туйюлдю». «Тет» уллу таукелликлери болгъан бу жаш адамлагъа болушургъа бек суйгенди.

Бегирикда аланы артха кьайтхандан сора Къабартыны кьолайына кьуллукъ этерге деген муратларын жаратады. «Тет» кесини кьонакъларын, кабинетни терезесине элтип, аны туурасында юнюн кьргюзтеди. «Тюкенни кьремисиз?» «Кьребиз». «Кече сиз аны тонагъыз да, сизни тутарча этигиз. Тамбла кьалып, бирси кюн а тутмакъла бла бирге этап бла мен сизни Сибирге ашырырма. Поезде минериксиз, анда уа кьорсюз, сизни ахчагъыз а барды».

Ол заманда ахча этмезлик жокъ эди. Бир тюрю терсликлери да болмагъанлай, тюкенни тонагъанла, жолда бара, кьалауурланы сатып аладыла, айхай да кьарындашланы, тюзюн айтханда, юслеринден сюдню тийишлисича хазна оноуу да жокъ эди.

Мен жангылмай эсем, Зураб бла Аюб Транссибирь темир жолну кьурулушуна кьатышхандыла. Мен дагъыда былай эшитгенме: кьарындашла Сибирьни бла анда алтынны юсюнден аланы аталарыны андан кьайтхан жууугъу келгенден сора мурат этгендиле. Ол а алтын чыкьгъан жерледе айтып-айтмазча байлыкъла болгъанларыны юсюнден хапар айтханды, сора Саидден жашларын аны бла жиберирин тилегенди, аланы алтын табаргъа, жаныуарланы багъалы терилери бла сатыу этерге юйретирге дегенди. Кьарындашланы, айхай да, ол заманда аны бла жибермегендиле, аналары жияу этгенди, гитче эгечлери да жиягъандыла. Зураб бла Аюб а ол заманда акъылбалыкъ болмагъан жашла эдиле. Алай Сибирьни юсюнден хапар а аланы башларындан кетмегенди. Болмазлыгъын билгенден сора, ала хыйлалыкъ ишни кьолгъа алгъандыла.

Сибирь а, боллугъу да алай эди, алагъа кьыйын сынау хазырлагъанды. Аны кеси эмда кьарындашы бла болгъан адам ийнанмазча сейирлик ишлени эсге тюшюрген Зурабны хырха, тунакы ауазы шьндюге дери да мени кьулагъыма эшитилгенлей турады. Аны хапарлары сабийлени тамашагъа кьалдыргъандыла, былай айтыргъа уа – марагъан илишаныны тюз да барып, «онунчусуна» тийген кибик эдиле. Тиймей а! Ары дери бир заманда да алыкъа аллай затланы эшитирге тюшмегенди. Андан сора да.

Зураб бла Аюб вагонлада букъгъанлай, тохтамагъанлай барып тургъандыла, бирде уа итле жегилген чаналагъа минип, жолсуз кьарланы жырып, кьайры эсе да кьууулгъандыла, бирде буз тюбюне кьмюлгендиле, бирде уа алтын излей баргъан тайгада ачдан ёлюрге аздан кьалгъандыла, бирде бири экинчисин кьутхарыргъа кьорешгенди, аланы кьутхарыргъа кьорешгенле да болгъандыла. Юг Америкагъа ала кьалай бла тюшгенлерини юсюнден да айтхандыла. Ол хапарларындан иссиден кьюдюрюп атхан шахарны аты мени эсимде кьалгъанды: Монтевидео. Артда В. Шишкону бла башха «сибирчилени» хапарларын бла романларын окъуй, аланы кьеп жерлери, суратлары бла субъектлери манга эрттеден окъуна шагъырейча кьорюннгендиле: Зураб аланы юслеринден шош ауазы бла уллу махтанган, кеслерин кьетюрген да этмей, аланы бош алай кесини эсине тюшюргенча, айтхан хапарлары эгизлени жашауларында тюбеген кьыйынлыкъланы эсге бир бек тюшюре эдиле.

Къарындашланы жолоучулуклары къууаныр затлары болмагъанлай бошалгъанды. Башха жерледе насып табалмагъанлай, ала туугъан эллерине къайтхандыла. Бизде барысы да алай къайтадыла. Эртте, кеч болса да. Алай айланганларыны хайыры да болгъанды: дуняны кѳргендиле, жашауну, адамланы билгендиле, къара таныргъа юйренгендиле, кеслерине жарарча, бир кесек билим да алгъандыла. Мен жангылмай эсем, алгъа ала багъалы териле хазырлагъан пунктну иесинде къуллукъ этгендиле. (Зураб айтхан хапарладан эсимде къалгъан бир сѳз аны бла байламлы сунама: «фактория»). Анда саудюгерчилик бла байламлы не эсе да бир ишлени тамамлагъандыла.

Бир жол факторияны иеси Зурабны бла Аюбну кесини компаньонуна жибереди. Ол факторияны иесине ахчасын къайтарыргъа керек эди. Къышхыда чанала бла агъач ичи бла къоркъуулу жолну узакъгъа барыргъа керек эдиле. Келип, машок бла ахчаны аладыла. Къайтып келе туруп, кече къалыргъа деп тохтагъан къалауур юйчюкде ахчаны жангыдан санаргъа оноу этедиле, ким биледи, ол адам жангылгъан иш этген эсе уа. Кертиси бла да жангылгъанды – анга жиберген къагъытда кѳргюзтюлгенден эсе кѳп ахча артыкъ болуп чыгъады – компаньон жангылгъанды. Зураб бла Аюб, боранга, желге, жолну узакълыгъына да къарамай, ахчаны артха элтедиле. Аны иеси асыры ыразы болгъандан, артыкъ бергенини жартысын аланы къолларына тутдуруп иерге дегенинде, къарындашла алыргъа унамайдыла. Компаньон анда чыкыгъан газетледен бирине аланы тюз ниетли адамла болгъанларыны юсюнден жазады, андан сора Зураб бла Аюб Сибирьни купецлерини арасында белгили боладыла. Кѳп да бармай, ала кеслери да фактория, сатыу-алыу этген юй къоллу боладыла. Алай 1917 жыл жетеди, битеу хар зат да оюлады. Бу уа аланы Сибирьде жашауларыны бир кезиюу къалай бошалгъаныны юсюнден хапарларындан бирини башланууду.

Зурабны «тамашалыкъ къагъытыны» юсюнден хапар аны Сибирьге кезиюу бла байламлыды. Бир бек амалсыз кезиюулеринде чыгъара, ол кѳзлюклерини къабыны жашырын хуржунчугъунда сакълагъан аны бир къагъыты болгъанын айтычу эдиле. Алгъыннгы къоншуларындан анда не жазылгъанын бири да билмейди, сакъ къартчыкъ аны окъургъа кишиге да бермегенди. Алай ала къагъытны уа кѳргендиле. Зураб аны кѳргюзтген адамла уа бек сейир этгенлерине шагъат болгъанла да чыкыгъандыла.

Айтылгъаныча, къыйын заман эди. Аланы биографияларында «къара тамгалары» болгъанларын юлгюге келтире, къарындашланы аман атлы этерге кюрешгенле да болгъандыла. «Аллай билдириулени» къуллукълары бла байламлы тинтирге тюшген адамланы алларында ала ангылатыргъа кюрешгендиле. Аллаи кезиюуде Зураб кесини «тамашалыкъ къагъытын» чыгъарып болгъанды. Ол а аны да, Аюбну да къутхарып тургъанды. «Жер-жерледен келген аллай билдириулени» мурдорун ол алгъыннгы

хапарла тутхандыла, тюзюн айтханда уа, белгили службала беги-ректа билирге суйген хапарланы кьоркьуулулары. Зураб бла Аюб Сибирьден алтын келтиргендиле деген хапар жюриюгенди. Эштада, тинтиучюле ма аны табаргъа кюреше болур эдиле. Алтынны юсюнден хапар шендюлеге дери да «жашагъанды». Зурабны эски юйю бузгъанларында, алтын букьдурулгъан жашырын жер табыллыкь сунгандыла. Бир зат да табылмагъанды. Къарындашла, айхай да, бир зат да келтирген болур эдиле. НЭП-ни жылларында ала Бах-санда сатыу-алыу этген жерле, оюнла ойнаучу мекамла ачхандыла, алай аладан хайыр чыкъмагъанды. Этген кьоранчларын къайта-ралмагъандыла неда биягъы сыйыргъандыла. Да сора алтынлары болгъан эсе да, ала аны къалай хайырланалгъандыла? Совет влас-тыны болумларында аны киши да бир затына жараталлыкь туююл эди, Остап Бендер «уллу къыйынлыкь сынап жыйгъан» миллион-ларын жараталмагъанча.

Къагъытны юсюнден таурух былайды.

Сибирьде къарындашланы ары къысталып тургъан кеп револю-ционерлени арасында шуёхлары болгъандыла. Ол жерледе тубей турмагъан эки жаш адам, кючлю, ким бла да селеше, кеслерин таныта билген, дагъыда къошайыкъ – чырайлы эмда акъыллы, айтхан сёзлерине кертичиликлери бла айырмалы, къылыкъларыны сабырлыкълары эмда таукелликлери бла бирсилеге ушамагъан тау миллетни жашлары андагъыланы сейир этдиргендиле дерча эди. Эштада, къысталгъан адамланы жашаулары, аланы чыдамлылы-кълары, ала кеслери этген уллу муратлары къарындашлагъа бек алаамат кёрюннгендиле. Ала андагъылагъа ырысхы бла болушуп башлагъандыла. Революция къымылдауну историясында аллай кезиуле аз болмагъандыла. Къарындашланы Сибирьге барыргъа тартдыргъан версияладан энтта да ма бири. Ол версиягъа кёре аланы ары кетиулеринде бек биринчи «терслиги болгъанладан бири» - къысталып келип, Бахсанда жашагъан оруслу интеллигент болгъанды. Зураб бла Аюб Сибирьни юсюнден алагъа кеп зат айтхан ол адам бла шуёхла болгъандыла. Бизникиле аны атын унутма-гъандыла – Саша. Ол Саша къарындашла эм башха бахсанчыла бла этген ушакъларына кёре, Къабартыда промышленностьну айныты-уну башлауну терклендириге керек болгъаныны ниетлерин жайып кюрешген народникледен болгъанды. Анга тынгылай, Зураб бла Аюб Сибирьде тау магъдан чыгъаргъан промышленностьну юсюн-ден билим эмда усталыкъ алыргъа бек суйгендиле, алай аланы ата-аналары жашланы ол оноуларын арталлыда жаратмагъандыла, аны себепли ала жашырын кетгендиле. (Манга кёбюсюнде мени ыннам алай айтыучу эди).

Зурабны бла Аюбну андан ары жашауларыны белгили шартла-рыны юзюклерин шарт ишлеге бла заманны хар жерде да бир кибик бола келген болумларына къошакь халда быллай оюм этерге бол-лукьду.

Революциядан сора Сибирьде да жашау тюрлене башлагъанда, къарындашла туугъан жерлерине къайтхандыла. Ала кеслерини ырысхыларын кеслерини ыразылыкълары бла жангы властьлагъа берген болурла (эштада ол Сибирьге къысталып тургъанла юйретгенлерине кёре), неда жангы власть аладан кеси сыйырып алгъанды дерге боллукъду.

Зураб бла бирге аны тишируу – бизни «оруслу келинибиз» Ася да келгенди. Ала юй сатып алгъандыла, бирси эллилени барысыча, элде жашап башлагъандыла.

XX ёмюрню башында къарындашла жер-жерли властьла бла не затны юсюнден эсе да бир дауур этгендиле. Эштада, ала кеслери тюз болгъанларына аз да ишекли болмагъандыла, аны себепли Москвагъа тебирегендиле. Бу «хапаргъа кёре», къарындашла анда бек уллу къуллукълада ишлеген адамлагъа тюбегендиле, къысталып тургъан алгъыннгы большевикледен бусагъатда уа уллу къуллукълада ишлеген шуёхларын тапхандыла, сора алагъа ол сейирлик къагъытны анда бергендиле, ол а алагъа жаулукъ неда тил этгенлени барысын да бир жанына къачыргъанды...

Мен эллилерибизни кёплеринден соруп билирге кюрешгенме. Ала Зурабны кертиси бла да аллай къагъыты болгъанын айтхандыла. Немецлиле келген заманда аны Зураб къалай букъдургъанын да эслерине тюшюргендиле.

Анда не зат бар эди? Алгъыннгы логика бу оюмгъа келтиреди: къысталып тургъанлагъа болушханлары керти болгъаныны юсюнден, «факторияларын» къыралгъа бергенлерини юсюнден, алагъа болушургъа керек болгъаныны юсюнден... Къагъытны бир адам да нек окъумагъанды? Зураб кёргюзтгенле окъугъандыла. Къоншула уа? Таматала окъуй билмегендиле. Жашыракълагъа уа, ол заманда жашчыкълагъа, Зураб, айхай да, кесини «къоруулау грамотасын» къолларына бермегенди.

Таматала энди жокъдула. Ол заманда жашыракъладан бири, энди жыл саны жете келген адамды, бир жол ол уруш заманда бизни аскер бёлюмлерибизни элде тохташхан бирини командирини бла Зурабны араларында кёпге дери не эсе да бир даулаш чыкъгъаныны шагъаты окъуна болгъанды. Сора ол заманда Зураб ол иги да саргъалгъан къагъытын чыгъарып, анга узатады. Командирни бети тюрленеди, документни акъырын иесине къайтарады, ол угъай да, честь окъуна береди.

«Ол сейирлик къагъыт» не зат болгъанын киши да билмейди. Аны юсюнден сорургъа уа энди адам къалмагъанды.

Зурабха «сейирлик къагъытны» 30-чу жыллада да чыгъарыргъа тюшгенди. Бир кере угъай – бирде аны тутадыла, бирде уа Аюбну. Терслеу а хар жердеча, бир кибик эди. – Совет властьха къажу иш, колхозгъа къажу пропаганда. Бу китапны басмагъа хазырлай тургъан кезиуде, реабилитация этилген адамланы «Кабардино-Балкарская правда» газетде басмаланнган тизмесинде, арталлыда

кесим сакъламай турган бир затны табам: «Кауфов Зураб Саидович, 1882 жылда тууганды, 1937 жылда тогузунчу сентябрьде репрессиягъа тюшгенди, 2004 жылда 20-чы февральда реабилитация этилгенди. (Къыйынлы Зураб! Анга реабилитация этилирге да керек кёре эдим). Жарсыугъа, андан сора бир зат да айтылмагъанды. Зурабны не ючюн терсегенлерин, ол къаллай репрессиялагъа тюшгенин тохташдырыргъа керекди.

Асяны бла Зурабны сабийлери болмагъандыла, алай ала бек татлы жашагъандыла, кеслерини ахыр кюнлерине дери бир бирлерине хурмет эте, ариу кезден къарагъанлай.

Зураб Асяны бек ариулай, жашлай келтиргенди деп хапар айтычудула. Ол Сибирьни уллу шахарларыннан биринде къолайлы жашагъан белгили юйюрге ёсгенди. Айхай да, жаш тиширыуну эри бла бирге белгисиз бир узакъ жерлеге барырына, жангы, арталлыда билмеген, анда кеслерини тиллеринден сора да, кеслерини къыйын адетлери, жорукълары, төрелери болган адамланы арасында кесин жарашдырырына жаланда уллу суймеклик болушханды. Бусагъатда окъуна бир тюрлю болумдан башха тюрлю болумгъа кечюу иги да къыйынлыкъла бла байламлы болады. Бизни эллерибиз, адамларыбыз окъуна арталлыда бусагъатдача болмаган заманланы юслеринден а не айтыргъа боллукъду!

Ася аны боюнуна тюшген къыйынлыкълагъа эрча чыдагъанды, тэзгенди. Къыйын эл жашаугъа юйренгенди. Кесини жангы жуукъларын, эллилени суйгенди. Къадарына тарыгып аны киши да эшитмегенди. Хар заманда да жарыкъ кёллю болгъанды. «Тукъумда этилген ишлени» барысына да бек тири къатышханды – той болсун неда бир башха къууанч болсун. Саугъала, бир ашарыкъ затла келтирмей бир заманда да къалмагъанды. Хар этген заты ариу да, тап да болгъанды. Айтыргъа, иги келин болгъанды, ол а, манга ийнаныгъыз, къабартылылада (бегирек да къабартылыланы ол замандагъы тёлюлеринде) тынч туююл эди. Оруслу тиширыу «тюз акъыллы» келин болгъаны уа, - мында уа иш къайсы миллетден болгъанында туююлду, къалай юйретгенлериндеди, башхача айтханда, адам башха тюрлю болумлада ёсгениндеди, - ол а аны бла байламлы энчи магъананы тутады.

Хау, аны ахырына дери ангылашынмаган бир миллет ышаны къалган эди. Ол а бизни хар заманда да «бой салыргъа унамаган» тилибиз эди. Ася барысын да ангылай эди, кеси да къыйналып селеше эди. Ол «хъэндэркъуакъуэ» (макъа) деген сёзню къалай айтханын мен кесим да эшитгенме. Къабартыча селеширге кюрешген ким болса да, тили айланмай, бюлдюрюклеп къалгъанын да.

Зурабны, башхалада да болган терек бахчасында, алакат кертмеле, къара эрикле, жюзюм ёсе эдиле. Жашчыкъла аны тереклерине хунаны юсю бла секирип тургъандыла. Аланы кёрюп, огъурлу Асяны бек аман сёзю, ол кеси ангылаганнга кёре, «бзаджэ» болуучу эди, ол а «сиз аман затла» деген магъананы тутханды. Къыйынын

айтырны орунуна сёзю женгилин сайлагъанды. Биреуню осал ишини юсюнден сёз баргъанда, адепли тиширыу былай айтып кёюучу эди: «хабур-чубур!» (хэбыр-шыбыр) бу сёзлеге магъанасыз, кыйматсыз деген магъана берип. Мен Зураб бла Аюб эллилени арасында бир тюрлю жаны бла да айырмалы болмай жашагъандыла дегенме. Ол а арталлыда алай туююлду. Аланы ырысхы жаны бла башхалыктары жокъ эди. Битеулю тюрлениулерини, кылыктарыны, адетлерини юслеринден айтханда уа, хар неде да аланы озгъан жашауларыны ызы ачыкъ эслене эди.

Бек алгъа ала кьуллукъчулача кёрюнюучю эдиле, кыйматлы адамлача. Зурабха кёре айтама. Аюбну уа анда-санда бир кёрюучю эдим. Иш а бир бирлеринден бир заманда да айырылмай бирге айланган, кёп кыйынлыкъ сынап къайтханларындан сора, бир бёлек заман озгъанлай, къайры эсе да кетгенлеринде эди. Не сылтаудан болгъанын билмейме. Аюб Пятигорскеде жашагъанды, элде уа терк-терк бола туруучу эди. Кёп да бармай а бизни элли кызыны алады. Ол аны экинчи къатыны эди. (Аны уа ыннам Зурабны юйюне мени кьолумдан тутуп элтгени себепли, Ася келиннге дигиза болуп, ол тургъан отоуну къалай жапханын кёрюп, келген кьонакълардан биреу къабарты адетде аны бла танышханлары ючюн жангы юйюрге «техэпщ!э» берирлерин излегениннен билеме).

Ёлюрюне кёп да кьалмай, Аюб элге кёчюп келген эди. Бизни элибизге, кеч эртте болса да, барысы да артха къайтадыла.

Мындан бир бёлек жыл алгъа биз аны бла шахарда арталлыда сунмай тургъанлай танышхан, Пятигорскеде жашагъан бир къабартылы бизни кьонакъгъа чакъырады. Ол Горячеводск тийресинде, терек бахчалагъа тумаланып, юйле ариу тизилген орамда жашай эди. Билмейме, юйню иеси бизни келлигибизни юсюнден телефон бламы сёлешген болур эди неда ала кеслерими келген болур эдиле, мында жашагъан къабартылыладан бир къауум адам юйге жыйылгъан эдиле. Биз танышхан кезиуюбюзде, мен тукъумуму айтханлай, аладан экисимиди, ючюсюмюдю арсарсыз былай сордула: сен Аюбну жууугъу туююлмюсе? Мен аланы арасында ариу жашагъан, кесини атын иги бла айтдыргъан адамны юсюнден кёп ариу сёз эшитген эдим. Не десегиз да, аллай сезим барды – тукъумну сезиу. Да аны неси барды да? Аланы айтханларына тынгылагъан бек хычыуун болгъанын букъдурмайма. Кимни да тукъумгъа кир кьондуруп кьоярма деген аллай кьоркьуу болургъа керекди, сени бир тапсыз ишинг бла битеу тукъумгъа аман айтдырмаз ючюн кесинги къалай жюрютюрге керексе? Ол сени кесинги ишинг туююлду. Тукъум бир уллу жамауатныкыды, бирде уа адамланы сау биригиулеру окъуна!

Башха элдеде жашагъан, башха тукъумланы келечилеринде бизни тукъумубуз Зурабны бла Аюбну тукъуму бла айтылгъан неда аладан бирини, бегирек да тамата жыл сандагъы адамладан бирини аты бла айтылгъан, неда белгили болгъан кезиуле да аз туююлдуле.

Мени гитче къарындашым больницада жата эди. Бир жол арбазда айлана тургъанлай, къартыракъ бир саусуз киши, аны кесине чакъырып, былай соргъанды: «Сен Кауфовладанмыса?». «Хау». «Кауфов Аюбну билемисе?» Къарындашым аны танымай эди, Аюб ёлген заманда, ол гитчечик болгъанды, алай аны юсюнден а хапары бар эди. Ол саусуз къарт Аюбну юсюнден кёп зат билген адам кёре эдим. «Ол 1948 жылда болгъанды, - деп хапар айтханды къарт. – Ол жыл тирликсиз жыл эди, ачлыкъ кирген эди. Бизни юйюбюзде уа бир сом да, бир бурху гыржын да жокъ. Бир жанындан да болушлукъ жокъ эди. Атам урушдан къайтмагъанды, анам къарт, эгешчиклерим гитчеле. Юйюр битеу мени кёзюме къарай эди. Мен а не зат эталлыкъ эдим... Колхоз бир зат да телемейди, элде уа башха иш жокъ. Пятигорскени базарында ишлеп, бир зат мажарыргъа боллукъду деген хапарны эшитеме, сора ары жаяулай барама. Жалан аякълай, жыртылгъан келегим, жамалгъан кенчегим бла. Кече бла шахаргъа жетеме, ётген-сётгенледен соруп, базарны табама. Алай базар этилип эди. Кюз арты эди да, сууукъ-сурайма. Жууукъда бир къатлы юйледен биринде чыракъ жанады. Мен, насыбым иш тутармы деген акъылда, аланы къабакъ эшиклерин къагъама. Бир кесекден, юрюрге кюрешген итни бир жанына кыстап, къабакъ эшикlege тиширыу келеди. Мен кючден-мутдан орусча ангылатыргъа кюрешеме, кече къалыргъа къоюгъуз деп. Эштада, мени акъылыма кёре, «орусча былай уста сёлешген» ким болгъанын тиширыу терк окъуна ангылап къойгъан эди, мен къайдан болгъанымы билип, былай дейди: «Уэри уадыгэ, мыгъуэ?» (Насыпсыз, сен къабартылымыса?), кечегиде бу къабакъ эшиклени къагъа айланган мен биринчи къабартылы болмагъанымы ангылайма тиширыуну айтхан сёзлеринден. Ол манга ётмек бла сют берип тойдурады, ол ингирде манга дуняда андан татыулу зат болмагъанча кёрюннген эди, эри юйде болмагъанын ангылатып, отоуда жатдыралмазлыгъын да айтып, жууургъан да, эски шинель да берип, юй башында биченнге кирип жат – деп кёргюзтеди. Мен анда бек татлы жукълайма. Эрттенликде уянганымда уа, арбазда бир киши сюеле эди, ол а юйню иеси Кауфов Аюб болуп чыгъады. Экибиз да бирге эрттен азыкъ ашап, базаргъа барабыз, аны не эсе да бир къуллугъу бар эди анда. Базарда мен сатыу этгенлеге жюклерин ташыргъа болушама, кече уа Аюблада къалама. Биринчи кюн окъуна ол манга кенчек, келек, чурукъла сатып алады. Эки ыйыкъдан бир кесек ахча да мажарып, саугъала да алып, юйге къайтама. Дагъыда Пятигорскеге барама. Тахта кегетлени бла жемишлени сезону бошалгъынчы, базарда ишлейме. Ёмюрде да унутмам Аюб манга, бизни юйюрюбюзге этген ахшылыкъны...»

Зурабха къайтайым.

Ол къайда да суйген къонакълары болгъанды, хар жерде да анга улуу эс бургъандыла. Къартла – аппамы тенглери бла шуёхлары бизге жыйылгъанларында, хар заманда да алай болуп тургъанды.

Ала къаллай сейирлик адамла эдиле! Къаллай ушакъла этиучю эдиле! Артда уа манга бек кѣп сейирлик адамла бла тюбеширге тюшгенди. Болсада бизни къартларыбызны сѣлешгенлерине ушагъан бир зат да эшитирге тюшмегенди. Ким биледи, сабий заманымда манга алай кѣрюне болур эди. Болсада...

Ол заман таулада жашай келген чынтты кавказ къартланы ахыр тѣлюсюню заманы болур эди. Патриархальный кавказны учхуну. Энди уа бюгюнлюкде элдеде жыл санлары келген эр кишилени кѣрсем, мен бек сейир этеме: ала арталлыда башха къартладыла. Алгъыннгыла, къалай эсе да, бир башха жорукълада жашагъандыла. Аланы сезимлери XIX ъмюрде окъуна къуралгъанды. Ала не затны кѣрмегендиле: социальный эм техника революцияны, эки дуня урушну, шѣндюге дери да бир зат да тюрленмей турлукъ сунган затла, айтып болмазча, къалай тюрлене баргъанларын да. Ала, былай айтыргъа, башха-башха эки дуняны кѣргендиле: кете баргъан эмда келе тургъан. Мен хапарын айтхан дуня арталлыда башха тюрлю эди. Дуня алыкъа адам улу ъмюрледе да сынамагъан къыйынлыкъдан тюзелалмагъан эди: Уллу Ата журт уруш энди бошалгъанды. Ол тюшюрген жарала алыкъа ашланганлай тура эдиле. Юйлерине къайтмай къалгъанлагъа акъгъан кѣз жашла къурумагъандыла. Дунягъа уа жангы къыйынлыкъ жайыла башлагъан эди – «сууукъ уруш» аллай бир бушуу, къыйынлыкъ сынагъан адамланы жюреклерин къаты кюйдюре эди. Эштада, къартланы ушакъларыны бек баш темасы халкъла аралы халла болгъанлары аны бла байламлы болур эди.

Сейир-тамаша, элде радио жокъ эди. Газетле да анда-санда бир келиучю эдиле. Жангылыкъла бек кѣп билдирилген жер, эштада, колхоз агитаторланы ушакълары болгъандыла, аладан къартла эшитген затла да юйлеринде газет окъугъанладан келиучю эдиле. Халкъла аралы жашауда бола тургъан затланы уллу эс буруп, тынгылы сюзгендиле Бирикген Миллетлени Организациясыны жыйылыуундан шо бусагъат къайтхан кибик. Бегирекда башчыланы юслеринден айтыргъа суйгендиле. Айхай да, кѣбюсюнде Сталинни юсюнден – сый-намыс берип, акъырын халда. «Тюлкю Чырчылгъа уа» - Черчилльге кѣп аман сѣз айтылгъанды.

Къартланы арасында кесин тыялмагъан бир туркофил бар эди. Турцияны деменгили кючю болгъаныны юсюнден эрттегили муслийман дин ахлуланы хапарларына ийнанып, ол, уруш башланса, Турция кимни жанында болса да, ол хорларыгъына къаты ийнандырыргъа кюрешгенди. Аны ючюн а «даулашха къатышхан» башхала кѣп кере хыликъкъ этгендиле, бир жол а, былай айтыргъа, эсин аудурургъа жетдиргендиле. Ол бу затны кесини намысын сындыргъанча кѣргенди, тѣзмегенлей, жеринден туруп, жыйынны къоюп кетгенди, кетерден алгъа уа дунягъа бусагъатда уллу палах келирине аз къалып тургъаныны юсюнден кѣп зат айтханды.

Ол аны «фултон сѣзю» - «жангычылыкъ» оюму эди.

Болсада ол бизни орамыбызда «сууук урушну» сылтауу болалмагъанды. Бир кесекден «туркофил» жангыдан башхала бла бирге узун шинтикде олтура эди.

Кёп жыл озгъандан сора «Русский вестник» деген эски журналда мен XIX ёмюрню адыглы жазычусу Адиль-Гирей Кешевни (Каламбийни) «На холме» деген очеркин окъугъанма. «Мени къартларым» къатымда сюелип тургъанча, кёз аллыма келген эдиле. Очеркде ингир сайын элни къыйырында артыкъ уллу болмагъан тёш жерде жыйылып, тегерек олтуруп тургъан эр кишилени юслеринден айтылгъанды. Заманны башхалыгына да къошуп, ала тауусула билмеген къыйынлыкъланы сюзгендиле. Тёш башында олтургъанланы къылыкълары ала кюлю семиртилип, омакъ кёргюзтюлгендиле, ала уа мени эрттегили бир эллилериме бир бек ушагъанлары терк окъуна эслене эди. Бизни сыртда олтургъанла да халкъла аралы жашауну юсюнден даулашларын уллу кёл салып, алай тири бардырадыла. Барысы да билирге сюедице: ким кюлюдю, ингиллизлилеми неда оруслуламы? Биягъы биреулен барындан да тюркюле кюлюдюле деп, айтханына къулакъ салдыралмай кю-решеди...

Алай, айхай да, аппамы шуёхларыны, ол сырт башына жыйылычуланыча, «бек биринчи сюзген ишлери», аланы харкюнюк жашауларыны къайгысын этиу болгъанлай къалгъанды. Ол заманда мени эллилерими жашаулары уа тынч болмагъанды – колхоз ишле, юйюрню не бла кечиндирирге боллугъу, юйде не бла от этерге кереклиси, жангыз ийнекеге къышда нартюх къауура жетерми, школга барлыкъ туудукълагъа карандашла бла тефтерле табылырламы, ма дагыда аллай затла. Кюндюз ала бу жумушланы, дагыда башхаларын тамамлау бла кюрешгендиле. Ингирликде уа кечге дери олтургъандыла: къышда – юйде, жайда уа – къабакъ эшиклени аллында узун шинтикде.

Ала, кюн сайын да бир бирге тюбей, битеу ёмюрлеринде бир жерде жашагъандыла. Ала бир заманда да бир бирден эрикмегендиле. Бирде уа, артыкъ да узун къыш кечеледе, эрттегили жигитлик жырланы айтхандыла. Ичген адам болмагъанды. Тютюн да киши ичмегенди. Бир-бир кезиуледе ыннам боза этгенди. Тюйден этилген, къартланы кёллерин кётюрген ичгини ала уллу гоппан бла бирден бирге ётдюргендиле. Бек таматадан башлап, хар бири да алгыш сёзле айтханды, бир кесек уртлап, къатындагына бергенди.

Ол затланы барысы да, эштада, артыкъ бек къууандырмагъан харкюнюк жашауларында къайгыларынын чачхандыла, къыйынлыкъларын аз заманнга окъуна унутдургъандыла. Андан сора да ол тюрю эс табыугъа тартдыруу «Сибирьде кёрген» затларыны юсюнден Зураб бир хапар айтырын тилегенлери бла байламлы болур эди. Ол аланы айтханларын этерге терк окъуна унап къоймагъанды, кесин учуз этерге сюймегенди, болсада ахырында бой

салгъанды. Алай бла эсинги битеу кесине тартхан бир хапар башланганды.

Зураб хар заманда да гымыш жюльонген башын таягыны баш чоккасына тиреп олтургъанды. Аны бир буту бюгюлмегенди (тайгада болгъан кыйынлыкълардан кьалгъан зат), ол аны узунуна созуп, алай олтургъанды, жюрюгенинде уа, иги да эсленирча акъсагъанды.

Кёп заманны ичинде туугъан жеринден узакъда жашагъан бирси тау адамларыча, тилин, адет-тёрелерин унутханына анга ишекли болурла деп, Зураб тынгысыз болгъанлай тургъанды. Эштада, ол сёлешген заманда керекли сёзню ашыкъмай сайлагъанды, дин бла артыкъ бек кюрешмегенликге, адам ёлген жерледе айтылгъан муслийман сёзлени кёп хайырланганды. Бирде уа аны айтханлары диннге ийнанмагъанча окъуна кёрюнгендиле. Биреу ёлген эсе, ол терен оюм эте, былай айтханды: «Бизни кьолубуздан келлик зат жокъду. Хар зат да Аллахны кьолундады». Тюзюн айтыргъа, битеу ол кесини жашауунда бир бирге келишмеген затланы бирге кьошуп айтыргъа, бирге келишдирирге суйгенди. Туугъан жеринден кёп заманны кенгде туруу, эштада, кесини ызын кьоймай кьала болмаз.

Баям, ол бир затны да унутмагъанын кёргюзтюрге итиниую, тийишли затланы барысын да тергегени, бирге ушагъан тукъумну жюрютгенлеге «Бгъэнокъуэ» - деп сёлеширге суйгени да андан болур эди. Анга киши да дау салмазча эди, нек дегенде, Зураб тукъумну тамыры кьайдан башланганын билгенин кёргюзтюрге суйгенди.

Былайда мен арталлыда башха затны юсюнден айтыргъа суюме. Окъуучу бу жангы зат бла кюрешгеними кечер деп ышанама. Бек аллындан окъуна биз хар нени да эсде тутаргъа деп келишген эдик.

Сёз бизни тукъум бла байламлы таурухну юсюнден барлыкъды. Къартла биз Кхъуэлуфэ угъай, Бгъэнокъуэ болгъаныбызны айтыргъа суйгендиле. Атамы тенглери (Зураб угъай да) бизни Бгъэнокъуэ деп сёлешгенлери мени окъуна эсимдеди.

Жюрюген таурухха кёре, айтхылыкъ Тамбий Кабард, белгили версиягъа кёре, къабарты аны атындан чыкъгъанды. Кесини учхунун бизни жерибизге кёчюргенди, ол алгъа бери аны жанлы болгъанланы, бюгюнлюкде айтханыбызча, сынау халда эллерин кьуараргъа гитче кьауумну келтиргенди. Аскерчиледен сора да, ол кьауумда уста адамланы, ала бла бирге Бгъэнокъуэ деген аты бла белгили агъач устаны да келтиргенди. Эл кьураллыкъ жерге Къызбурун тауну кьатында Бахсанны онг жагъасы сайланганды. Бизни алгъыннгы Тамбий элибиз ол элден кьуралгъанды. Бгъэнокъуэ анда жашагъанды, жангы журтла ишлегенди, кесини усталыгына башхаланы да юйретгенди. Ата-бабаланы санау андан башланганды.

Ираклий Андронниковну «Тукъумунгу кьайда тас этгенсе?!»

деген белгили хапарында фронтха келген жазыучуга аны миллетинден аскер генерал алай айтып кьаты соргъанды.

Биз а кьайда тас этгенбиз? Аны юсюнден да барды «хапар» - айтыргъа, ол да Бгъэнокуэни юсюнден таурух халкьны историясында болгъан керти ишлеге бек тап келишеди.

Къабартылыла ислам динни алгъанларында, христиан диннге келишген затланы букьдургъанла бармыдыла деп, элни ичинде къарап айланганларында, Бганоковладан бир къарт кьатын юде къалгъан тонгуз баланы четеннге салып, аладан букьдуругъа кюрешгенди. (Эллилерибиз аны бла байламлы бизни кьогъузтургъа суйселе, ала ол къарт кьатын ол насыпсыз тонгуз баланы сабийнича, быстырлагъа чулгъап, бешикге бёлегенди дегенни айтыучудула).

Тинте келгенле, бир зат да тапмай, кетерге тебирегенлеринде, тонгуз бала кьычырыкъ этгенди. Тинтип айланганла бек ачыулангандыла. Файгъамбар бу жаныуарны этин муслийманлагъа ашаргъа дурус этмегенди. Кёп да бармай, сюд этилгенди – аз да жан аурутмазча. Къабартылыланы бек сыйлы кёрген багъалы затларына таякъ тийгенди – тукъумгъа. Къарт кьатынны битеу тукъумун жууапха тартыргъа оноу этиледи. «Бюгюнден башлап, - кьаты жазагъа (жууапха) тартыргъа, - бу тукъумгъа «Кхъуэш|эуфэ» - «тонгузну букьдургъан» - деп атаргъа. Артда сёз кесекни ары-бери тарта кетип, тукъум шёндюгю формасын алгъанды.

Не айтыргъы барды, ол къарт кьатын бизни айыплы этгенди. Тюзюн айтыргъа керекди, ата-бабаларыбыз ёмюрледе жашап келген затладан бир затны сакъларгъа кюрешген жаланда ол къарт кьатын болмагъанды. Тюз да ма ол халда къуралгъан башха къабарты тукъумла да бардыла. Бизде этимологияларына кёре тюзюнлей айтылгъан тукъумла бардыла. – «жууукъла» дегенча, сёз ючюн – Готепаговлары – «тонгузларына жилигъанла».

Алай болгъан эсе да, болмагъан эсе да, тонгуз бла байламлы болгъан иш бир тюрюлю магъананы тутханына неда тутмагъанына да къарамай, кесини озгъан заманына багъа бериуде халкьны историялы эслигигин кёргюзтеди. Ол «ислам диннге» къалай бла кёчгенин халкъ унутмай эсинде тутханыны тюз хапарын ачыкълайды. Ол иш а кесини заманына кёре Къабартыгъа Север жанында деменгили кьоншусу бла башхалыкъ чыгъарып, кьыйынлыкъ тудургъанды. Аны бла бирча айнырына чырмау болгъанды, артда уа Кавказда жюз жылны ичинде баргъан уруш отну жандырыргъа себеплик этгенди. Север Кавказда тюрк агитациягъа жолну да ма ол ачханды, ол а патчахны халкъгъа къажан политикасы эм башха шартла бла бирге адыгланы битеу халкъына уллу кьыйынлыкъла жетдиргенди – аны иги кесегин Турциягъа кёчюрюрге.

Не айтыр кереклиси барды, кошт бла байламлы болгъан дауур бизге тапсыз эшитилген тукъумну бергенди, болсада ол былай оюмгъа келиуню сылтауу болады: эрттегили тукъум Бганоковладан чыкьгъан къарт кьатынчыкъ келир заманлагъа эслилик бла къарагъанды.

Бганоковну усталыгы да тукьум бутагына кёре узакьгъа кетгенди. Хар зат да алгъадан окьуна болуп кьалгъаннга ушагъанды, алагъа ол зат тагъылып кьалгъаннга – аны туудукьлары чынтты агъач устала болгъандыла.

Алай, битеу кьабартылыладача, тукьумда сабанчыла, малчыла, аскерчиле да болгъандыла. Ала кеси халкьы бла узун да, махтаулу да, кыйын да, ныхытлы да жолну ётгендиле – жерге кьан тамычыларын, терлерин да аямай тамдыра.

Кеслерини жашау халларына кёре ала бийлеге, байлагъа, ёзденлеге да жалынчакъ болмагъандыла. Кишини аллында да тобукъланмай, дуняда эркин жашауну, жалынчакъсызлыкьны сыйлы кёргендиле. (Адамны кьаны, жаны бла келген узакъ ёмюрлюлюк керти болгъанын неда болмагъанын билмейме, алай бу ахыр ышанларын а ала бек багъалайдыла, бююнлюкде да оздуруп окьуна). Башхаладан кеслерин энчи этип, ёрге кётюрюрге суймегендиле, битеу эллилеча жашагъандыла. Аланы тукьумлары кёп чанка тукьумладан эсе да, эрттеден келгенин билген эселе да, аны адамлары Кьабартыны мурдорун кьурагъанла болгъан эселе да, кеслерини тукьум тамырлары бек эрттегилиледенди, бек алааматладанды деп махтанмагъандыла. Историягъа кьошхан бир энчи ишлери бла да махтанмагъандыла. Историяны кьурагъан, алгъа элтген кючню бир гитче кесекчиги – халкьны бир гитче кесекчиги болгъанлай, аны атын тийишлисича жюрютгендиле, кеслерини этген ишлери бла кертичи бола, миллетни ёзеге ашагъанларын кётюралмай, махтанган байла бла бийле болмагъанларын, кесини терин, кьанын, жанын да аямагъан урунган халкъ болгъанын кимден да иги ангылагъандыла.

Бганоковлары эте келген ишле, бирси кьурулуш усталыкьлача, алгъын шёндю бизни заманыбыздача, кенг жайылмагъан эди. Аллай усталыкьлары болгъан адамлагъа уллу хурмет этгендиле. Аны алайлыгына хапарларын мен бек суйген (университетни бошай туруп, аланы юсюнден диплом ишими жазгъанма) Каламбий да шагъатлыкь этеди. Элни битеу жашау аланы имбашларына жюкленнген, тёш башына жыйылып олтуруучулагъа кьарай кетип, жазучу быллай оюмгъа келгенди: «аланы акьылларына кёре, чыккырла ишлеучю Яхьяны, арба ишлеген уста Чораны, арий-тала билмеген чалгьычы Хожаны озарча махтаулу зат неда иш жокьду. Аллайлагъа сукъланган да эте, Аллах алагъа аллай усталыкь бермегенине жарсыгъан да эте, хапар айтычудула. Адыглы эллилеге жашауда бек сыйлы зат ма ала болгъандыла.

Бганоковланы арасында чынтты аскерчиле да болгъандыла. Сёз ючюн, Паго (ол мени уллу атамы атасы болгъанды) уллу анам айтханнга кёре, кеси да офицер болгъанды.

Назмучула да бар эдиле. Аланы чыгъармачылыкьларыны юлгюлери окьуна сакълангандыла. Аладан бири Хагажейни кьатын алгъаныны юсюнден «хапар» бла байламлыды (ол а биз айтхан Пагону аппасыды, башхача айтханда, алты-жети атагъа дери айла-

нып, мени атамы атасыны атасы, аны атасыны атасы, аны атасыны атасы, аны атасыны атасы болуп чыгъады), ол а ол замандагъы адет-кылыкъланы алапат кѳргюзтеди.

Адетдеча, тойда тепсеген да этедиле, оюнла да ойнайдыла. Андан сора келинни отоугъа кийиредиле. Жаш да ары кирир заман жетеди. Келин бла сѳлеше туруп, ол тепсегенлени бла ойнагъанланы жаратдынгмы деп сорады. Келин, кесини башына хатагъа, хапар айтыргъа суйген тиширыу болуп чыгъады. Адетге кѳре уа, ол кѳп сѳлешмезге, ийменчек, уялчакъ болургъа, уллу сѳлешмезге, эри жаратмагъан затны айтмазгъа керек эди.

- Хау, хар зат да тапды, - деп асыры базынып айтады ол, – алай сизни элни жашлары тепсей билмейдиле.

Хагажей сейир этеди:

- Сизни элни жашлары уа къалай тепсейдиле?

Келин ангылатып башлайды. Хагажей билмегенча этеди, сора оюннга буруп, былай дейди: «Кѳргюзтчю».

Келин, эштада оюнну ангыламайды, кесини элли жашлары къалай тепсегенлерин кѳргюзтюр муратда, тепсеп башлайды. Ол бек сейир эди, бек тамашалыкъ. Хагажей билмеген кибик этеди, анга тенг болмазгъа кюрешеди. Ол, жеринден ѳрге туруп, эки къолу бла да къарс ура: «О-о Хагажей, Хагажей, О-о жарлы Хагажей, сен кимни келтиргенсе...» деп тепсеу макъамны айтып, жырлап башлайды.

Бу затха уллу эс бурмагъанлай, жангы келген келинни алай кылыгъына кюлюп къояргъа, ариу айтып, къубултуп къояргъа да боллукъ эди, некахлы къатын этип, ол кече бирге къалырларына аз заманчыкъ къалгъан эди. Эр кишини намысыны-сыйыны юсюнден жамауатда жюрюген затлагъа кѳре, жаш ол «татлы» кечесин къурутады. Къызгъа бир зат да айтмай, алайдан кетип, гитче къарындашын уятады да, къыш кезиу болгъаны себепли, чанагъа атланы жегип, аны ата юйюне элтирге буюрады. Жюрюген хапаргъа кѳре этгенлери алай болгъанды. Ол заманлада кѳп тюрюу къужур ишле бола тургъандыла. Жаш адамла суйген къызларын кеслери сайлап алмагъандыла, кѳбюсюнде аланы ата-аналары кимни келтирирге кереклисини юсюнден кеслери оноу этгендиле. Хагажей бла ол къыз да башха-башха элледен болгъандыла, бир бирни ары дери танымагъандыла. Хагажей да къызны той баргъан кече кѳргенди (тюзюреги уа, той бошалып, адамла жыйылгъандан сора, юйге кирирге эркин болгъанда).

Къартла бизни эр кишилерибизни къыйын кылыкълары болгъанларыны юсюнден, тюзюреги уа тиширыулагъа бла келинлеге насийхатча, Хагажейни хапарын айта-айта тургъандыла. Бек сейирлиги уа, Лячин-Къая элде жашагъан Хагажейланы арасында да бу хапар жюрюгениди – тукъум аны атындан башланганча, аланы Хагажейлары бла болгъан ишча. Ала да Бганокону туудукъларыдыла дерге боллукъду. Бизни Дугулубгей элибизни бир кесеги бир заман-

лада Кишпек сууну жагъасында шёндюгю Лячин-Къаяны къатында Фандуко жайлыкъда орналгъаны белгилиди. Анда эл болгъаныны белгилери шёндюге дери да сакълангандыла, тёш жерледе уа сын ташла окъуна бардыла. «Жети айны ичинде баргъан урушда» ёлген аскерчиге салыннганы айтылгъан сын таш окъуна барды. Ол урушну 1779 жылда къабартылыла кеслерини баш эркинликлери ючюн бардыргъандыла. Патчахны аскерлери уа къозгъалыуну тунчукъдурур ючюн бир затны да аямай къыргъандыла.

Бганокону жашы Бала, Баланы жашы Куала да кеслерини тукъум тереклерини бутакъларын къурагъандыла. Алай эсе уа, Баловлары да бизни жууукъларыбыздыла, халкъ жигити Куаланы жашы Созриха - жырда айтылгъан пелиуан батыр да бизни жууугъубузду.

Тамбий Къабардны эмда аны жёнгерлерини – Бганоко бла бек алгъа бир элде жашагъанланы, дагъыда башхаланы юслеринден легенданы сюжетине кёре, белгили драматург, фольклорчу эм жырчы Зрамук Кардангушев пьеса жазгъанды. Ол легенданы уа анга 1949 жылда илму-излем институтну фольклор экспедициясыны кезиуюнде Пшимирза Кауфов айтханды. Ол адыгланы озгъан заманларыны юслеринден таурухланы бла ислам динни китапларын иги билген адам болгъанды.

Атамы атасыны атасы Харун жырла къурачу белгили адам болгъанды. Ол затлагъа кёре, тукъумну бек артда айтылгъан адамы кеси жырла къуаргъа, жырларгъа да уста болгъанды. Тойлада бла тюрлю-тюрлю къууанчалада ол уста таматалыкъ, оноу да этгенди, алайда окъуна жырла къурашдырыргъа, алгъыш сёзле айтыргъа да уста болгъанды.

Бир уллу тойну юсюнден биреулен махтап, кёкге жетдирип айтып башласа, андан оюнлагъа бла адет-тёреlege оноу этген Харун ол байрамда болгъанмыды деп сормай къоймагъандыла. Харун анда болмагъанын билгенлеринде уа, ол адамгъа тынгалагъанланы барысы да ишекли болгъандыла, - айтылгъан хапар ётюрюк сунуп. Ала былай окъуна айтхандыла: «Ол къаллай уллу той эди, анда Харун тамата болмагъан эсе!» 110 жыл жашагъан Мат Кауфов Харунну юсюнден манга алай айтхан эди. Харун жаш заманында окъуна тойлада-оюнлада жырлап айланган уста жырчы болгъанды.

Айхай да, ол профессионал жырчы болмагъанды. Кёбюсюнде агъач усталыкъ этип, аны бла жашагъанды. Ол затладан хыйсап эте келгенде, жер-жерлеге барып, алай ишлеп, кесине хайыр тюшюргенди. Атха минип элде, башха ауулада да айланганды, агъач усталыгъы жаны бла аланы тилеклерин толтургъанды, аны бла бирге уа тюрлю-тюрлю байрамлагъа да къатышханды. Ол жолоучулукъгъа чыкыгъанда, эки затны биргесине жүрютгенди – скрипкагъа ушагъан шикопшинаны бла быхчыны; аланы ат иерге байлагъанды, экиси да атны эки жанында тагъылгъанлай тургъандыла. Ат ойнатыргъа уа бек уста болгъанды. «Харун тойлада оюнланы къурай

эмда бардыра да билгенди, кеси атда барындан да алгъа баргъанды, атны чапдырып бара, жерге салынган жумуртханы ушкок бла атып чачдыргъанды», - деп айтычу эди Мат.

1886 жылдагъы юйор тизмеде былай окъургъа боллукъду: «Коуфов Харун Пагович, 42 жыл болады, аны къарындашы Гуражгъа – 25 жыл, тиширыула экеулендиле. (Аны жашлары тизмеде айтылмагъандыла, алай эсе уа, ол заманнга ала туумагъандыла). Общинникди. Бир юйю, эки ёгюзю, бир ийнеги, эки танасы бардыла. Мюлкюне кёре казнагъа 3 сом бла 56 капек береди. Земский сбору 1 сом бла 90 капекди. Обществу айнытыуда тюрлю-тюрлю жамауат кереклеге 2 сом, саулай да 7сом бла 46 капек береди». Бу ахча аз болмагъанын айтыргъа керекди. Ол ахчаны ишлеп алыргъа эмда төлерге керек эди, ол а заманнга кёре тынч туююл эди. Тизмеге кёре, бу налогла ырысхысыны бла файдасыны ёлчемлери къаллай бир болгъанларына да къарамай тохташдырылгъанлары белгиледи. Эл старшина да, башхача айтханда уа, къолунда 20 аты, 10 тайы, 12 гаммешы, дагъыда башха затлары, «анга хайырланыргъа берилген 400 десятина жери болгъан» элни бийи Тамбиев Берд да тюз ма алай бир төлегенди. Бу айтылгъан затлагъа ол да общинник болгъанын къошайыкъ, башхача айтханда, элни общинный жерлеринде аны кесини юлюшю болгъанды. Ол юлюш деген а къаллай бирди, - бир зат да ангылашынмайды, нек дегенде, Къабартыда ол кезиуде, жерни хайырланыуну жоругъун тинтиуде кёп зат ангылашынмайды. Элни историясын билирге суйгенлеге 1886 жылны ахырына Тамбиев элде 2032 адам жашагъаны жазылгъанды, аладан 1037-си эр кишиледиле, 995-си тиширыула. Аланы барысыны да бирге беш юйлери, 314 саламбаш юйлери (эштада, ол юйле ташдан неда кирпичден ишленгенле болмагъандыла, саламбаш юйле эдиле), 823 атлары, 361 тайлары, 929 ёгюзлери, 305 бугъалары, 1431 ийнеклери, 977 бузоулары, 220 гаммешлери, 2635 къойлары, 688 эчкилери, 1035 бал батманлары эмда общиналы хайырланыуну эркинлигинде 8565 тап эм тапсыз жерлери (десятина – 1,09 гектары тутады) болгъандыла. Хар адамгъа тергегенде юч десятинадан артыкъ жер жетеди, ол а битеу да жолланы, суу жагъаланы, жайлыкъланы, юйле ишленген жерлени, аладан сора да, хайырланыргъа хазна жарамгъан тёшлю жерлени да къошуп. Былай айтыргъа, алай алапат туююлду. Бизни уллу элибизде (бюгюнлюкде анда 20 минг адам жашайды, агромегаполис, жаланда ол) жер бек азды, ол а хар заманда да проблема болгъанды.

Тизме мени не бла къууандыргъанды – анда Харунну атасы Пагону юсюнден да айтылгъан затла болгъанлары. Ол да сау эди, ол заманда анга 66 жыл болгъанды. Аны бла бирге бир юйюрге аны жашлары Хатавшуко, Герандуко, Пата, «тиширыуладан да төртюсю» жашагъандыла. Бир саламбаш юйлери, 3 атлары, 2 тайлары, 8 ёгюзлери, 10 ийнеклери, 10 бузоулары болгъандыла. Паго тери жарашдырычу болгъаны кёргюзтюлгенди, жазылгъан къагъытлада

уа «Терк милицияны урядниги» деп айтылады. (Бирси Кауфовланы барысы да «къара халкъдан» болгъанлары жазылыпды). Урядник. Алай эсе уа, уллу анамы анасы: «Іәфицар».

Пагону атасыны аты – «Алимурзович» болгъаны кѳргюзтюленди, алай эсе уа, «Паго Эльмураны жашыды», бизни гитче заманыбызда юйретгенлерича, тукъумубуз къайдан чыккъаны алты атагъа дери документле бла кѳргюзтюледди.

Харунну аты болгъан жерни туурасында - барыбыз да бек сыйлы кѳрген иш усталыкъ: «Агъач уста» деп айтылганды.

Шѳндюге дери да атамы юйюню арбазында сарайда чынар агъачдан ишленген верстак сюеледи. Ол бир чюйю, бир темир къошагъы болмай ишленгенди. Бирге тартдырып, къаты къысдырыгъа керекли затлары да агъачдан ишленгендиле. Ол верстак Харуннукъу болганды. Андан сора анда мени атамы атасы Хамид бизни тукъумубузда – агъач усталаны бек ардагъысы ишленди. Ол манга бек багъалы адам эди. Хар заманда да мен аны игилик бла эсгереме. Аны эсгериюм сабий эм жаш жылларымы жарытханлай турадыла. Ол айтып болмазча жашау кючу, къарыуу болгъан адам эди. Ол эте билмеген зат жокъ эди: агъач устаны, столярны ишлерин да, темир ишни да уста билгенди, терезелеге мияла салганды, таш жоннганды, кирпичден юй къалаганды, жер сюрюп, мирзеу сепгенди, чалгъы чалганды, агъач кесгенди... Ол дагъыда жемиш тереклеге къараргъа уста болганды, кесини бахчасында бек биринчиледен бири болуп, жемиш терекле салганды, терекледе жалгъан бутакъла ёсдюргенди, бир заманда да быллай зат кѳрмеген къоншуларын сейир этдирип, бир бутакъда алмаланы башха-башха тюрюлерин ёсдюргенди. Ол, бал батманла да тутханды. Битеу ол затланы барысын да кѳл салып, тынгылы этгенди. Къысха айтханда, ол хар затны да эте билген чынтты универсал болганды, ол а дуняда жашагъан адамны баш борчу эди – къурау иш бла кюрешиу.

Битеу ол ишлени барысына жетгенде, Хамид ары-тала билмегенди. Мен аны бир затда да кесин бошлап, ол угъай, ауруп окъуна кѳрмегенме. Аны ол затлагъа заманы жокъ эди, – ары-бери бурмай айтханда, эрттенликден ингирге дери кесини ол ишлери бла кюрешгенди. Аны къоллары кертиси бла да алтын эдиле – балтасын, сюрмесин, тюрюсюн, кюрегин къолундан хазна тюшюргенди. Тауушлукъ агъач устача, аны хунерин битеу элдегиле махтау бла хайырлангандыла.

Аны усталыгъы артыкъда урушдан сора биринчи жыллада керек болгъан эди, ол заманда битеу юйлеге къараргъа, жангыртыргъа керек эди. Битеу сынагъан къыйынлыкъларындан сора, адамла эс жыя башлагъан эдиле: жашау ючюн, кеслери эмда жууукълары ючюн къоркъуудан сора, жашаргъа, кеслерини, жашагъан жерлерини тизгинлерин да жыяргъа итиниюлук бар эди. Кѳплени жашагъан юйлерини терезелери къынгырына кетип, башларындан суу агъып

тура эди, бирлени уа бир затлары да къалмагъан эди, жаппа-жангыдан ишлерге керек эди. Ишлер адам а жокъ. Тиширыула бла сабийле болмаса. Аланы эрлери бла аталары мурдар душман бла сермешледе жан бергендиле. Къурулуш ишлеге хакъ тѣлеуню юсюнден айтыр кереклиси да жокъ эди. Уруш бораны, урушдан сора жыллада ачлыкъ тонап кетген ахча тутуучу юйюр къошунлада не зат къаллыкъ эди? Ол жыллада аллай къошунла да жокъ эдиле. Ала артда чыкъгъандыла.

Башха тюрлю ишленген яшигине жыйышдырып, балтасы, бычысы, башха алаамат болмагъан адырлары бла аппам ол юйлеге баргъанды, юй башларын «жамагъанды», эшиклерин бла терезе къангаларын тюзетгенди. Хакъ тѣлеуню юсюнден киши да ауузун ачмагъанды, жаланда бир саугъалары – Аллах аны уста къолларына саулукъ беририн тилегенлери болгъанды.

Урушну хатасындан жарлыкъ сынаргъа тюшген бизге жууукъ юйюрлеге аппам кѣз-къулакъ болгъанлай тургъанды. Ол къуруда алагъа жарсыгъанды эмда къайгыргъанды. Уруш аны кесине да уллу къыйынлыкъ келтиргенди. Гитче къарындашы бла гитче жашы фронтдан къайтмагъандыла, бизни арбазгъа тюшген немецли топ окъдан тамата келини – мени анам ългенди. Ала да аз болгъанча, немецлиле болгъан кезиуде окъуна къарындашыны жашчыгъы, къайда эсе да бирде тапхан гранат бла ойнай туруп, бир жанына аталмай, аны чачдырып, кесин ауур жаралы этгенди. Жашчыкъны жашауу юзюльорге бек аз къалып эди, ъксюзге айланган уллу юйюрню ышанган таянчагъы жаланда ол эди. Билмейме, къалай бла эсе да, аппам арба, не эсе да бир къагъытла да мажарып, къарындашыннан туугъанны Пятигорскеге элтип, аны анда больницагъа салады. Аны бла бирге баргъан тиширыулары артха ашырып, кеси уа къарындашыннан туугъан жашчыкъ бла къалып, анга къарап тургъанды.

Кѣп да турмай немецлиле аланы больницадан къыстайдыла. Къарт жаралы жашчыкъ бла орамда къалады. Ол сынагъан къыйынлыкъланы энчи повесть этип жазаргъа керекди. Къалай-алай болгъан эсе да, аланы юйлерине къойгъан бир шагъырейлени, юйге келип, жашчыкъгъа бакъгъан дохторланы да тапханды. Айтлычусуча, дуня огъурлу адамласыз болмайды. Башха тюрлю болса эди уа, бир киши да жашамаз эди.

Арталлыда арып, кийимлери да суу болуп, аппам эшикни ачып, юйге кеч кирип келгени эсимдеди. Жашчыкъны кесини танышларында къоюп, не эсе да бир иш бла юйге келирге тюшген эди. Ол Пятигорскеден жауун, къар тюбюнде алтмыш километрни жыяу келгенди. Анам ългенден сора – атам а фронтда эди, аппам бла ыннам мени бла эгечими юсюнден битеу къайгырыуну кеслерини боюнларына алгъан эдиле (ала бла биз аланы ахыр кюнлерине дери бирге жашагъанбыз).

Сейирлик эмда уллу жашауну кѣрген адамланы барысыча, тау

миллетлени кьартларыны барысыча, аппам акьыллы, оюмлу адам эди, хар заманда да кесини намысын, сыйын сакълай билгенди. Жашауда, кесин жюрютюуде да жорукъланы кьаты тутханды. Анга жашагъан кьадарында уллу сый-намыс бергендиле. Ол болгъан жерде ырахатлыкъ, уллу хурмет этиу, битеу да кьабартылылада болгъан «хабзэ», «нэмыс» жюрюгенди. Ол тургъан жерде жашырактдан бири да олтурмагъанды, кесини тенглеринден башханы атын айтып бири да селешмегенди (тиширыула ол болмагъан жерде окъуна анга Дат – экинчи дегендиле, анга намыс этип айтылгъан атны айтып). Ол болгъан жерде уллу селешмегендиле.

Юйдегиледен бири да аны бла бир столгъа олтурмагъанды. Урушдан кьайтхан атам окъуна башха тьююл эди. Бу жаны бла жалаанда мен кесими эркин жюрютгенме. Ол да сабий заманымда болгъанды. Аны манга не кезден кьарагъаны – тау халкъланы эр кишилери алгъын заманлада кеслерини сабийлерине суймекликлерин кергюзтюрге уялып тургъанларыны, туудукъларына уа ол жаны бла оздуруп окъуна чомарт болгъанларыны бек алапат юлгюсю эди.

Алай кьуру эркелетип да кьоймагъанды. Бош алай сабий кылыкъ этгеним ючюн окъуна манга кьаты урушуп тургъанды.

Ол ишлеген кезиуде бек гитче заманымда да аны кьатында болургъа керек эдим. Жалаанда артда ангылагъан эдим – ол педагогиканы бир тюрлюсю болгъанын. Эштада, аны заманында сабийлени ишге алай юйретгендиле. Тюзюн айтсам, ол заманда аллай излемни ангыларгъа кыйын эди, бирде уа, не жашырыр кереклиси барды, ол зат мени аз да кьууандырмагъанды.

Бу жорукъла алапатдыла деп айтыргъа мени акъылымда да жокъду. Не тюрлю чек салыуну да «юй низамгъа» санагъан акъылсыз адамла болгъанларын мен билеме. Алай орамлада уруш-тьююш этип айланган жаш адамланы, иги да абадан болгъан хаулелени, таматагъа намыс эте билмеген, сант сёзле айтып, тютюн тартып, чагъыр иче тургъан кьызланы окъуна керюрге тюшеди, - ол заманда уа ма ол «юй низам» кьалай керек болгъанын ангылайса. Айхай да, хар заманда да бир кибик болуп турмайды. Алай бу затха уа ишекли болурча тьююлдо: ол «жигитле», аланы тенг кьызлары арталлыда «юй низам» «хабзэ», «нэмыс» дегенни билмей ёсгендиле.

Бизни жууукъларыбызны барысына да аппам оноу этиучю эди. Анга болушлукъ излеп келгенден сора да, кенгеширге да келиучю эдиле. Айхай да, анга юйретирге, насийхат сёзле айтыргъа да тюшгенди. Аны кылыгына кёре, тёрде олтуруп, акъыл юйретип тургъан тау адамыды деп айтырча тьююл эди. Огъурлулукъну юсюнден керексиз хапарланы ол суймегенди. Огъурлулукъ аны кесини кьолларындан чыкьгъанды. («Огъурлулукъну битеу да бек алапатлыгы – ишдеди», - деп юйретгенди Цицерон окъуна). Бек аламаты уа – башхалагъа болушуу, адамлагъа кьолунгдан келгени аямай, игилик этиу болгъанды. Агъач усталыгъ а анга жюрек халаллыкъны башха формаларын да бергенди. Ёлген муслийман-

ланы къабырларына салыргъа керекли къангаланы хазырлау да кёбюсюнде аны иши болгъанды, ол иш артыкъда сууаплыкъгъа саналгъанды.

Битеу къартла, кеслерини таякъларын да алып, къайгъы сёзге тебирегенлеринде, аппам биргесине жюрютген яциги бла быхчыны, балтаны да кётюрюп тебирегенди. Кезиуден-кезиуге ол, адамны басдыргъанда керек боллукъ адырларын жангыртып тургъанды.

Кёп болмай мен жууукъ адамыбызгъа къайгъы сёзге баргъанма. Жууукъларыбыздан бири муслийманла ёлюкню салып къабырлагъа элтген сал басхычны кёргюзтгенди.

- Муну Хамид ишлегенди, - деген эди ол.

Мен, жашауда бек керек эсе да, адамны къууандырмалыкъ ол сал басхычха къарайма. Басхыч, аны тюнене ишлегенча, алыкъа таплай тура эди. Аппам ёлгенли уа къаллай бир заман озгъанды.

Алайда сюелгенлени барысы да «намысы-сыйы жюрюген» Хамидни эсге тюшюрюп башлайдыла. Ол аланы кеслерине неда башхалагъа болушхан кёп тюрюлю кезиуле болгъандыла. Биреулен а былай дейди: «Дунияда тюз жашагъан адам эди».

«Тюз адамны» юсюнден эсгериу не затды? Игилик этген. Битеу аны магъанасын бу эки сёз тутады.

Бек осалы, бек терси уа не затды? Адамланы игиликни билмегенлери. Алагъа игилик этгенни унутхандан сора да, алагъа кир ниет тутхан, аланы сатхан адамла да аз болмайдыла. Керексиз ауара болуп айланнганы ючюн аппама бирде тырман окъуна этгендиле. Ол а бирлеге игилик этер ючюн тер тёгюп айланнганын унутханларына бек жарсыгъанды. («Игилик этген адам хурмет излейди ансы, аны башха бир тюрюлю саугъасы жокъду» - биягъы Цицерон). Алай аппам билмегенча этип къойгъанды. Кертисин а айтханды. Аладан бек магъаналысы: аманлыкъ этерге кюреше эселе да, игилик этерге онг бар эсе, этерге керекди. «Ол мени адетимди. Башхала къалай ангылай эселе да, ол аланы ишиди». Нечик алаамат насийхатды, хар заманда да анга кёре жашарча.

Неден да бек ол терекле салыргъа суюгенди, ёлюп кетгинчи окъуна. Жыл саны келген адам жаш терек орната эсе, ол, эштада, аны жемишлерин ашамазлыгъын да биле болур. Алай ала уа бирлени къууандырлыкъдыла! Аны ючюн окъуна жашаргъа керек туюлюмюдю?

Къабартылылада быллай ангылау барды: ыразылыкъны береги. Аны артыкъда намысы-сыйы жюрюген адамлагъа хурмет этип салгъандыла. Хамид жашауну ахыр кюнлеринде салгъан терекле да жерде къоюп кетген саугъаларыдыла. Анга жашау бергенлери, тийишлисича жашаргъа онг бергенлери ючюн ыразылыгъын билдиргени. Ол терекле бюгюнлюкде да жемиш береди. Аланы орнатыргъа мен кесим да къатышханамы игилик бла эсгереме: аппам орунлагъа топуракъ къуйгъунчу, жаш тереклени къолум бла тутуп тургъанма, сора аланы тегереклерин аякъларым бла

теплегенме. Алагъа мен къууанып къарайма. Ол такъыйкъалада жүрегиме къалай эсе да тынчлыкъ бермеген бир башха сезим келеди. Ол сезим а кесини этген ишине ыразы болмай, кеси кесине тырман этиудю деп, алай сунама. Нек дегенде, мен аппамы хурметине алыкъа терек орнатмагъанма! Андан сора да, аны жашаууну ахыр кезиуонде, эштада, мен аны аз жарсытмагъанма. Ол кеси ёсдюрген туудугъу аны юйюню тийишли иеси болур, битеу да ол къурагъан затланы сакълар эмда мюлкюн керелер деп мурат этгенди (эски формацияны элли адамыны психологиясы). Туудугъу уа ол мюлк дегеннге сансыз къарагъанды, битеу заманын уллу китапаны окъургъа къоратып, андан да осалы уа – кеси жазыу этеме деп, къагъытланы бузуп. Ол жазыу ишге аппам бютюнда жарсыгъанды, эштада, бир затла къурашдырыргъа кюрешюден хайыр чыкъмаз деген акъылда. Баям, ол кесини атасын да эсине тюшюре болур эди (Харунну дерслерине аппам къалай къарагъаныны юсюнден мен артда айтырма). Кеч мени, багъалы адамым. Хар адам да кесини жулдузуна итинирге керекди, ол кёк бийикледе азчыкъ жилтиреп башлагъанлай окъуна.

Эсгериу терекни мен орнатмагъанма. Алай бу тизгинле аны алышындырсынла. Аппама аллай терекни салыргъа мен эрттеден да мурат этеме. Аллах айтса, терек бахча да болур!

Аппам хар нени да бетине – намысына кёре этгенди. Ол хыштымыштыны суймегенди. Борчуна кертичи болгъанлай жашагъанды, хар затны да намысына кёре этгенди. Кеси-кесинден сурагъанды, къаты излегенди.

Хар жыл сайын да жаз башы келгенлей, бизни арбазыбыз колхозну агъач усталары ишлеген цеххе айланганды. Сабан ишле башланырны аллында ары балталары бла эр кишилени сау бригадасы жыйылгъанды. Ала агъачдан келтирген томуроуланы, къазыкъланы сюрмелегендиле, сыйдамлагъандыла. Кюрекlege бла бахсалагъа сапла этгендиле, ёгюзlege боюнсала ишлегендиле, готонлагъа керекли затланы хазырлагъандыла. Бу ишлени барысына да аппам башчылыкъ этгенди. Усталыкъ жаны бла бирсиле анга желталмагъандыла. Бир къауумла уа кеслерин артыкъ бек къыйнаргъа суймегендиле, къазыкъланы, башха затланы да теркирек жонуп, кёбюрек этерге суйгендиле. Аппам а алагъа айып окъуна этгенди. Ала уа: «Аллай бир неге кюреширге керекди, чагаланы тутаргъа жараса болмаймыды?..» – дегендиле. Алай аппам алача этерге суймегенди. Къолуна алгъан затны тынгылы этерге суйгенди.

Ол этген затны жаратмай, къайсы эсе да бири: «Муну ким этгенди?» – деп, тасхамы тапса деген къоркъуу аны дайым тынгысыз этгенди. Бютюнда: «муну Хамид этгенди», - деселе, къалай болур деп жарсыгъанды. Болсада алай айтылгъанды деп, кишини да эсинде жокъду.

Агъач устала кеслерини продукцияларына белги неда тамгъа салмайдыла. Аппам хар затны да алай тап этгенди, ол орнатхан

терезе рамада неда сюрмелеген затда аны аты, кьол ызы кёрюнюп турурча.

Ишни качествену юсюнден вопрос, эштада, хар заманда да улуу магъананы тутханды. Нек дегенде, ёмюрледен бери да чынтыгы устала бола келгендиге, менден кетсин, иесине жетсин», - дегенде да. Алайды да, колхоз бухгалтерия качество ючюн трудоденьлеге кьошмагъанды. Аппамы «гонорары» бригаданы башха членлерини трудоденьлерини санындан аз болгъанды. Хакъ телеуню алай юлешуу, айхай да, аппамы кьууандырмагъанды. Болсада ол башха тюрлю ишлерге юйренмеген эди.

Билмейме, ёмюрледен бери да этилген ишни саныны бла качествену араларында чюйреликге багъа бериуню аппамдан келген жорукълары манга кьалай бла ётгенлерин. Алай мен ол затны хар заманда да сеземе. Бек гитче материалны окьуна терк жазыуда кёпле бла эрише билмейме. Анга битеу акьылымда болгъанны салмагъанлай. Анга битеу кючюмю бермегенлей. Алайсыз да этерге боллукьду. Этген да этедиле. Угъай, мен а болалмайма. Хар заманда да муну ким этгенди деп сорургъа боллукъларындан кьоркьгъан аппам «чырмай» болурму манга да.

Ол тюрлю «билимсизлик» мен жазгъан затны улуу багъасы чыкьгъанына шагъатлыкь этмезлиги да баямды. Окьуучу уа «кассаны кьатындан кетгинчи окьуна», сени тасхангы табарыкьды: «Былайда уа не затла тырнаргъа кюрешгенсе?» – деп. Анга кьаллай жууап берирге боллукьду? Тюз ниетим бла жазгъанма, алдамазгъа кюрешгенме. Агъачыны юсюнден а не айтыргъа боллукьду, Василий Тёркин айтханча, «Мен мындан да башха тюрлю согъарыкь эдим – алай мындан иги согъа билмейме». Керекли затны жазмагъан кезиуом да болады. Кереклисича болмай. Ол заманда уа этген заты хоча туююлду – деп, аны бармакълары бла кёргюзтюрлеринден кьоркьгъан уста жангыдан эсинге тюшеди. Уялгъан окьуна этесе. Тапсызды. Жюрегинг кьыйналады. Столну ящиклеринде башланып, бошалмай кьалгъан онла бла саналгъан затла тургъанлары уа андан болурму? Не зат эсе да бир зат аланы андан ары «сюрюрге», басмагъа элтирге онг бермегенди. Кьалай-алай болса да, ахырына жетдирирге боллукь эди, журналгъа, газетге «жабышдырыргъа» да.

Тюзюн айтсам, аппамы трудоденьлерини улуу кёрюмдюлери болмагъанларыны юсюнден мен трудоденьлени угъай, жарсыугъа, керти гонорарны юсюнден тюбей тургъан кезиуледе эсге тюшюреме. Заманларын угъай да, бир тюрлю сезимлерин, бир тамычы чыгъармачылыкь терлерин да кьоратмагъан авторла ненчадыла, аланы терк «бишип» кьалгъан китаплары ненчадыла. Кьайдаса сен, уста? Усталыгъынга салыннган тамгъа ючюн, кесинги намысынг ючюн сен этген кьоркьуу да?

Агъач устаны ишине хакъ телеуде да аллай бир зат эсленгенди. Бизде терк-терк айтыла тургъан миф андан чыкьмагъанмыды?

Артыкъда ыннам айтычу (аны да бар эди сылтауу). Ол миф битеу дуняны суу басарыгъыны юсюнден библиядан алыннган сюжетди, кеси да муслийман фольклоргъа андан кѣчгенди. Нох файгъамбар (Ной шыйх) Аллахны буйругъу бла кеме – жер юсюнде адамланы бла битеу жаны болгъанланы барысын да къутхарыр ючюн белгили ковчег ишлегенди. Жаны болгъанланы барысындан да – эркегинден тишисинден да бирерин алгъанды – аланы андан ары жаяр ючюн). Жюзюп баргъан кезиуде кемеге суу кирип башлагъанды, - суу агъач уста тынгылы этмеген къангаладан бирин тешгенди (ол кемеле ишлеучю «менден кетсин иесине жетсин» - деп этгенди.

Нохну биргесине болгъанла къалай бла эсе да кеслерин къутхаргъандыла, алай файгъамбар Аллахдан агъач устаны къыйынына чыкъгъан хакъны бир заманда да игиликге санамазгъа деп тилегенди.

Миф мифди, жашауда уа агъач устаны гонорарындан кертиси бла да юйге ырысхы къошулмагъанын аппам кесини атасыны юлгюсюнден иги билгенди (андан сора да не тюрю мюлк ишге да къолун тийдирмеген поэтни). Сабийликден окъуна ол да балтаны бла сюрмени къолунда уста тута билирге юйреннгенликге, акъылбалыкъ бола башлагъанында уа, аппам башхача жашау этиуню онгун излегенди. Жалчылыкъгъа баргъанды. Бираз ырысхы жыйып, бир кесек жер, эки ат сатып алгъанды. Алай империалист уруш башланнганды, чѣп атыугъа кѣре, аппам кесини атлары, арбасы бла Кавказ фронтха къуралгъан арбачы полкга тюшгенди. Атлары, арбасы да болмай къайтханды. Жерчигин а сатаргъа тюшгенди. Жыйырманчы жылланы башында сатып алгъан жерин а колхоз сыйыргъанды.

Андан хайыр чыкъмагъан къаллай иш эсе да, агъач усталыкъ, эштада, аны аламатлыгъын бла жашырынлыгъын бир кере сынагъан адамны ол кесине тартмай къоймайды. Ол да поэзиягъа ушайды – поэзия, телилигинден окъуна дейик, жаш заманында аны бла кюрешип башлагъанны кесинден хазна ычхындырмайды. Қалай алай болса да, аппам жангыдан балтаны бла сюрмени къолуна алгъанды. Ол атасыны экинчи усталыгъын артыкъ бек жаратмагъанды. Алай былайда, мен ангылагъандан, аппам толусунлай тюздю деп айталлыкъ туююлме. Нек дегенде, атасы сѣзню магъанасын терен сезгенди, жигитлени юслеринден кѣп халкъ поэмаланы, эрттегили жырланы кѣлунден билгенди, аланы айтыргъа, жырларгъа да сюйгенди. Нартланы юслеринден таурухланы, Андемиркъанны юсюнден, башха халкъ поэзияда айтылгъан махтаулу батырланы юслеринден мен биринчи кере андан эшитгенме. Жаратмаулугъ а кесине къаты къысып тургъан жарлылыкъдан къутулургъа сюйгенден чыкъгъанды. Аны сылтауу да жаш заманында окъуна атасы мюлк тутаргъа, табыракъ юй ишлерге артыкъ бек итинмегени бла байламлы эди.

Аппам назму дегенча, бир зат къурагъанды деп билмейбиз, алай ол кеси уа художник эди. Ол тап ишленнген затха къарап турур-

гъа къалай суйюучю эди! Бир жанына, башха жанына да буруп къарар эди, бир, дагъыда башха кѣзюн къысып, юсюн къолу бла сылар эди. Жаратмагъан жерин сыйдамлап, жангыдан сюрмелер эди. Ахырында уа этилген затха къууаннганын букъдурмагъанды, чыгъармачылыкъ учунуулукъну кезиуюндеча, аны бети бир алапат жарыучу эди.

Мени отоумда алгъын бизни къыралда иги да белгили Э. Хэмингуэйни кѣлегини ёрге къайырылгъан жагъасы кенгге ачылгъан портрети тагъылып турады. Аллай адамланы тенглешдирген акъылсызлыкъ болур эди. Болсада жазычуну тюрсюню, аны сакъалы бла мыйыкълары, бегирекда ол портретде къарамы – къалай эсе да битеу эси бир жерге жыйылып, къалай эсе да ичине бурулгъанча эди, алай аны кѣз къаматхан сейирлик жарыгъы, аппам кеси этген затха суймеклик бла къарап тургъан кезиулерине ушайды.

Элге барып, юйде болгъан кезиуюмде, мен ол эски, эртте окъуна къаралгъан, мени аппамы атасы, артда уа аппам кеси агъач иш бла кюрешген верстакны къатында сюелип, кѣпге дери къарагъанлай тургъанма. Хар бир кере да нарат агъачны бир зат бла да тенглешдирирге жарамагъан алапат ариу ийиси келген, бурма-бурма болуп жерге тюшген жонгурчхалары кѣзюме кѣрюннгенлей турадыла. Къулакъларыма уа къургъакъ къанганы «эриулю кемирген» быхчыны тауушу эшитиледи. Бир заманда да арый билмеген, арыдым деп да тарыкъмагъан, аппаны къатында уа ойнаргъа деп ишленнген сюрме бла къанганы кесини кючлю аппасыча, сюрмелерге кюрешген жашчыкъны кѣреме. Эштада, мен аны ишине иги да чырмау эте болур эдим.

«Тукъум усталыкъ» мени да кесине тартхан эди. Школну бла вузну ортасында мени биографиямда бир кесек жерчик барды. Мен къурулушда ишлерге баргъанма, алгъа тюрлю-тюрлю жумушланы тамамлагъан ишчи болгъанма, артда агъач усталаны бригадасына къошарларын тилегенме, сора аллай бригаданы членлери къурулушда не зат этерге керек эселе да, мен да аны эталгъанма. Агъач устаны верстагыны къатында ёсгеним бошдан туююл эди! Биз бир алапат ишлени этмегенбиз – бетон къуяр ючюн опалубкала салгъанбыз, цехлени башларында страпиллени кѣтюргенбиз, рейкаланы ургъанбыз, башхача айтханда, артыкъ уллу усталыкъ излемеген ишлени тамамлагъанбыз. Агъач усталыкъ излеген къыйын жумушланы да этерге къолубуздан келе эди.

Мен бригадада нѣгерлерим бла бирге биринчи кере коллектив ишни кючюн эмда ариулугъун, урунуу къарындашлыкъны къууанчын бирге сынагъан, жашауумда биринчи коллегаларым бла бирге ол затланы этген заманда, кѣп кезиуледе бизни жерибизге биринчи къазыкъ ургъан, бизни эрттегили элибизде биринчи юлеге биринчи чыбыкъ кесип келген, бизни усталыгъыбызны бек биринчи башлагъан тауушлукъ Бганоко да эрттенликден ингирге дери балта, чѣгюч эм ютюрюгю бла таууш этдирип, алай ишлеген болур деп, кѣп кере акъылыма келгенди.

Окьюучу, эштада, мени «агъач усталыкъны юсюнден узакъгъа созулгъан хапарларымдан» эрикген болур. Мен а аланы барысыны юсюнден да жазаргъа эрттеден мурат этеме, онг табылгъанлай! Сюжетге кёре артха къайтып, жангыдан башлагъанны тюзге санайма, нек дегенде, бу хапарны битеу жигитлери аппамы юйюне жыйылгъандыла.

Алайды да, манга артха къайтыргъа керекди, алайсыз Зурабны бла Асяны юсюнден повесть толу боллукъ туююлду, бизни оруслу келинибизни жашауу къалай бошалгъаныны юсюнден айтылмаса.

Ася Зурабдан сора кёп жашамагъанды, ол да, эрича, кесин динни уста билген адамча кёргюзтюрге кюрешмегенди. Алгъындан келген жашауу халы аны юй жашаууна бир къауум тюрлениуле кийиргенди. Сёз ючюн, Пасханы байрамыны кезиюнде ол, орамгъа боялгъан жумуртхала чыгъарып, сабийлеге юлешгенди. Аны иконасы барды деучю эдиле. Алай аны христиан дин адетни этип киши да кёрмегенди.

Ол ёлюрюн сезгенден сора, хар зат да ачыкъ болгъан эди. Анга хурмет эте, бизникеле жыйылып, христиан дин ахлусун къалай чакъырыргъа, аны Бахсанда христиан къабырлада къалай асырагъа кереклисини юсюнден сёлеше эдиле. Болсада Ася молланы чакъырырларын тилегенди. Ол келгенден сора эри Зураб къайсы динни тутхан эсе да, ол динде ёлюрюн сюйгенин билдиргенди. Аны бизни къабырлада, битеу муслийман адетлени этип, алай асырагъандыла. Молла христиан тиширыуну «муслийманнга айландыруу» Аллахны ишиди деген эди. Къалай алай болгъан эсе да, аны жаны бу жол да ахырына дери Зураб бла бирге къошулгъанды.

Кертиси уа Зурабны бла Асяны тутхан динлеринден сора, башха динлери болгъанды: сюймеклик. Алайды да Асяны бла элде жашагъанланы барысыны да кеслерини жер юсюнде динлери болгъанды – жылла бла къурала келген шуёхлукъ, бир бирге юйренмеклик, къадарларыны бирчалыгъы...

... Ахыр кере мен Зурабны Нальчикде окъугъан заманымда кёргенме. Жыл санына да къарамай, ол жол участкада ишлеп тургъанды. Шёндюге дери да анга «Унэжыт1» - дейдиле – эки эски юй, ол Нальчик – Бахсан жолну 16-чы километриндеди. Зурабны борчу, мен тюз ангылай эсем, «Унэжыт1» участкада Бахсаннга дери шоссе жолгъа къарау, балчыгъын, ташларын тазалау, жол белгиле кёз жетдириу болгъанды.

Мен автобус бла Нальчикден бара туруп, аллымда, жол жанында Зурабны эслейме. Ол жолчула жауунда кийиниучюлерича кийинип эди: юсюнде брезент плащы, башында уа брезентден этилген гитче къалпагъы бар эди. Акъсагъан да эте, башын энишге ийип, ол имбашында кюреги бла бара эди. Автобус аны къаты бла ётген заманда, ол, ашыкъмай, имбашындан кюрекни алып, аны бла жол жанында тургъан гитчерек ташны кюветге атып, жангыдан башын энишге ийип, атлап башлайды. Мен терезеден, ол кезиуде жолда

башха бир зат да кёрюнмеген, аны жангыз фигурасына кёпге дери къарайма. Алай бошагъан эди кесини «къуллугъун» къабартылыладан бек биринчи уллу предприниматель, банкир, тау магъадан промышленностьну къураучу боллукъ адам.

Казибанны Нальчикде къуллукъда ишлеген Ибрагим деген къарындашы бар эди. Ол къаллай болгъанындан аны арталлыда хапары жокъ эди. Биреуню бир тарыгъыуу неда уллу къуллукъда ишлегенледен тилер заты болса, огъурлу Казибан хар заманда да Нальчикге барып, Ибрагимге тюбе деучю эди. Кесини ангылауна кёре, башха тюрлю этерге арталлыда жарамазлыкъ, хайыр да чыкъмазлыкъ, къалай алай болса да, Ибрагим болушурукъ сунуучу эди. Казибан къарындашыны атын ёхтемлик бла къубултуп, ачыкъ тауушланы къалай эсе да узуннга созуп, «Ибра-а-хи-им» - деп айтыучу эди, кесини ауазына кеси да ыразы болуп тынгылай.

Мени Нальчикге жашаумда биринчи кере баргъаным да Ибрагимге туберге керек болгъаны бла байламлы эди. Нек керек болгъанын да ангылатайым.

Заман, энттада къайтарайыкъ, къыйын эди. Уруш ачлыкъ сынатхан, тууаргъан, фашистле тонагъан къыралны ашатыргъа керек эди, уруш а бара эди, фронтну хар не бла да жалчытыргъа керек эди. Ол а, болжаллы халда болса да, бегирек да колхозлагъа болушурча, къаты мадарла этиуню излегенди. Ол кезиуде да «къалай да болсун – план болсун» деген къуллукъчула бар эдиле. Ол зат а башхаракъ тюрлю этиле эди, артда къалай боллугъуну сагъышы да этилмей. Хар жерде да зорлукъ эслене эди. Сютден планны толтурур ючюн адамланы иеликлеринде болгъан ийнеклени колхоз фермалагъа сюрюп кете эдиле. Бизни ийнегизни да сюрюп кетедиле. Уллу юйюрню кечиндирген жалаанда ол эди. Казибан айтханны этип, ыннам бла мен жолгъа тебирейбиз. Мен – фронтовикни эки сабийинден бири быллай зорлукъну тюзетиуню сылтауу болургъа керек эдим.

Ол жыллада Нальчикге баргъан а тынч туююл эди. Рейс автобуса, айхай да, болмагъандыла. Шосседе аскер грузовикле аз жюрюгендиле. Ыннам, аланы алларына чыгъып, къоркъа-къоркъа, къол кётюре эди, алай машинала тохтамагъандыла. Элден чыкъгъан жерде бир сагъат тенгли сюелип, биз жаяу тебирегенбиз. (Бизни элден Нальчикге дери 25 километрди). Къалайда эсе да бизни эки ат жегилген арбала жетедиле, алагъа минип, биз жолну бир кесегин ётебиз. Жангыдан жаяу барабыз, дагъыда эки уллу ёгюз жегилген бир арбагъа минебиз. Ол «терк жюрюген» улоу бла шахаргъа келебиз. Ыннам мени къолумдан тутуп, биз дагъыда жаяу тебирейбиз.

Бек сейири уа, жолда алай къыйналгъаныбызны унутмай, шахарны, анда кёрген затларымы юсюнден мени эсимде бир зат да къалмагъаныды.

Ыннам Ибрагим къалайда ишлегенин, аны къалай табарын да билмегенди, сора ол тюз акъыл этгенди, алгъа «журт Лизаны» -

кесини эрттегили танышын излегенди. Ол къара шинли, арыкъсуу тиширыу эди, ыйых кюнледе Нальчикден Бахсан базаргъа келиучю эди. Ол бояула, ашарыкъгъа къошхан затла, бек къыйын табылгъан кийим тигиучю машиналагъа ийнеле сатыучю эди. Билмейме, ыннамы бла аны шуѳхлукълары къалай болгъанын, эштада, бош шагъырейликден башланган болур эди, алай ол тиширыу бизге терк-терк къонакъгъа келип тургъанды. Базардан сора Нальчикге кеталмаса, бизде къалыучю эди. Ол хар заманда да нартюх къабукъладан эшилген четенни биргесине айландыргъанды, андан артыкъ алакат болмагъан товар кибиклени чыгъарып, бизге жыйылгъан къоншу тиширыулагъа кѳргюзтюучю эди.

Аны миллети тат – тау чойютлю эди, анга «журт Лиза» дегенлери да андан эди. Къабартыча ол Казибаннга ушаш сѳлешгенди. Ол да мени эсимдеди. Кѳп жылладан бери Нальчикде жашай, энди мен татланы эртте окъуна мында тохташхан колониясыны келечилери бла терк-терк тюбешеме, «журт Лизаны» эсге тюшюре, аны тукъумун билмегениме бек жарсыйма. (Эштада, таматала да билмегендиле аны тукъумун, аны себепли, тиширыуну атын айтырны аллында миллетин къошуп айтхандыла). «Журт Лизаны» табабыз, ол Ибрагим къайда ишлегенин биле эди. Кюн бошала тургъаны себепли, Ибрагимни тамбла эрттенликде излерге деп келишебиз. Ыннам кесини Нартанда жашагъан эгечин барып кѳрюрге да онг табады. Кече биз анда къалабыз. Экинчи кюн «журт Лиза» бизни Ибрагим ишлеген жерге элтеди. Битеу бу затланы барысы да ыннам артда биз жолоучулукъда къалай айланганыбызны айта тургъаны себепли эсимде къалгъандыла. Ибрагим бла тюбешгенибизни юсюнден да эсимде бир аз затла къалгъандыла: аллай огъурлу, уллубет, манга алай кѳрюннген эди, кюле-кюле, манга ийилип, сейир этерча, бир алакат ауаз бла «къызчыкъ?», «жашчыкъ?» - деген сѳзлени айтады. Малкъарлыла сабийлеге «сен къызчыкъ?», «сен жашчыкъ?» - деп сѳлешгенлерин да ангылайма. Ол къабарты тилни да биле эди, къубултуп, былай сорады: «Сени сабийлеге бек керекли сютсюз къалай къойгъандыла?»

Билмейме, Ибрагим не мадар этгенин. Биз юйге келгенибизлей окъуна, алыкъа къыйын жолдан сора солургъа олтургъан да этгинчи, арбазда аллай шагъырей, аллай ариу мюнгюртеу эшитиледи. Барыбыз да отоудан чабышып чыгъабыз. Башын да ары-бери булгъай, бизни ийнегиз арбазгъа киреди. Сехлени аллында уа мындан бир ненча кюн алгъа сюрюп кетген эки атлы сюеле эдиле.

Ыннам ол жолоучулугъубузну юсюнден терк-терк эсгере тургъанды. Мен бираз абадан болгъанымдан сора анга Ибрагим къайда ишлегенин соргъан эдим. Ол заманда «нарком» деген сейирлик сѳзню биринчи кере эшитгенме. Ол а – революцияны бек кенг жайылгъан жангы сѳзлеринден бири эди. Мен, айхай да, ол не зат болгъанын ангылаялмагъанма. Аны магъанасын ыннам кеси да билмеген сунама. Алай, къара танымагъан тиширыуну тилинде

– «нарком» деген сёзню айта, ол анга бек уллу магъана бергенди, тюзлюкню патчахынача. Ол мени эсимде уа къалай эсе да бир алапат, бир огъурлу затча, хар заманда да гитче сабийлеге ийнеклени къайтаргъан тюзлюкча къалгъанды.

Андан бери Ибрагимни юсюнден бир зат табаргъа, аны тукъумун окъуна билирге деген акъыл башыма кёп кере киргенди. Къалай бла? Урушдан сора Ибрагим Кисловодскени больницасында ёлгенин билгенме. Аны ёлюгюн бизни элге келтирип, Казибанны юйюнден чыгъарып, бизни къабырлада басдыргъандыла. Да сора аны юсюнден ким айталлыкъ эди? Мен шахарда жашап башлагъанлы, Казибаннга тюбемегенме. Аланы сабийлери жокъ эди. Эри Маш ёлгенден сора, Казибан жууукъларына кетгенди, къайры кетгенин мен да билмегенме. Бу иш бла тынгылы кюреширге керек эди, алай нек эсе да болалмагъанма.

Жылла озгъандыла. 1982 жылда декабрьде СССР къуралгъанлы 60-жыллыгына аталгъан материалланы арасында «Правда» газетде да, бизни республикалы газетлерибизде да бир кезиуде белгили малкъар поэт Макытланы Сафарны статьясы басмаланган эди. Ол анда Совет властыны жылларында кесини туугъан республикасы къалай жашнагъаныны юсюнден, Къабарты-Малкъарны урунганларыны жетишимлерини юсюнден жазгъанды.

Макыт улу анда кесини Кёнденлен элини, андан битеу республикагъа, битеу къыралгъа да белгили, тауушлукъ адамла чыкъгъанларыны юсюнден тынгылы айтханды. Аланы арасында Губайланы Ибрагим да сагъынылгъанды.

Жюрегим тебеди: ол бизге болушхан Ибрагим болурму? Сафар Исхаковичге сөлешеме. Хау, Губайланы Ибрагим социальный жалчытыуну наркому болгъанды. Алай аны юсюнден белгили кёнденленчи жазыучу Залийханланы Жанакъайыт игирек айтырыкъды.

Жанакъайыт Жюнюсович Ибрагимни жашауундан мен айтхан хапарлагъа чексиз къууанады. Ол аны бек иги таныгъанды, алай къачан ёлгенин, къалайда басдырылгъанын билмегенди.

Биз ма алай бла наркомну ким болгъанын тохташдырыугъа жууукълашабыз.

Арт болжалгъа салмай, КПСС-ни обкомуну архивине барама.

Губайланы Ибрагим Чомайны жашы, 1905 жылда туугъанды. 1930 жылдан бери партияны члениди. Ол жыл окъуна ВКП (б)-ны обкому айтхылыкъ КУТВ-гъа – Востокну урунганларыны Коммунист университетине окъургъа жибергенди. 1941 жылны январь айындан бери КъМАССР-ни социальный жалчытыу жаны бла халкъ комиссары болгъанды.

Ма ол эди Ибрагим, Казибанны къарындашы. Ол заманда манга, гитче жашчыкъгъа, ийилип, бирде къабарты, бирде малкъар тилде ариу сёзле айтхан, кертиси бла да халкъ комиссарны уллу къуллугъунда ишлегенлени алапат къауумундан чыкъгъан сейирлик адам.

Болсада, архивни документлерине кёре, биз анга баргъан заманда Ибрагим социальный жалчытыуну наркоматыны таматасы угъай, партияны обкомуну жууаплы кьуллукъчусу болгъанды. Алай не башхалыгъы барды?

Кёп болмай мен бизни элибизни къабырларына баргъанма. Ибрагим эгечине келгенини юсюнден тынгылы хапар билген бир элибиз мени мермер ташдан ишленген сын ташы болгъан къабыргъа элтеди. Анда былай жазылып эди: Губайланы Чомайны жашы Ибрагим, 1930 жылдан бери КПСС-ни члени. 1905-1954 жж. Юй бийчесинден бла сабийлериден». Мени ашыра айланган негеримден билгениме кёре, Ибрагим Орта Азияда болгъан кезиуюнде, кыйын ауругъанды, анга кесине бакъдырыргъа аны Кисловодскеге жибергендиле. Ол анда ёлгенди.

Аны бла бошаргъа боллукъ эди. Алай мен Казибанны юсюнден бир къауум сёз айтмай болалмайма. Манга билдиргенлерине кёре, хар зат да алапат эди – жылы, таплыкъ, токълукъ. Болсада жашаулу тиширыуну жюреги тёзмегенди. Аны жашаууну кёп жыллары аланы арасында озгъан адамлагъа тартдырады. Аны кеслерине алып кетген жууукълары унамагъанларына да къарамай, ол артха Дугулубгей элге къайтханды, ёлгюнчю, анда жашагъанды. Ким биледи, ол къартлыкъны къужурлугъу болурму эди, адам кёп кезиуледе къайда ёлрююн, къайсы жерде жатарын сайлап башлагъаны. Билмейме.

Эштада аны кесине къабыр тартмайды, сау адамла кеслерине тартадыла, къадар аланы анга жууукъ, къарындаш, эгеч этген, кёп жылланы ичинде анга кеслерини суймекликлерин, шуёхлукъларын да берген сау адамла тартадыла.

... Эсимдеди, биз саулай халкъны юсюнден бизге биринчи тюбеген аны келечисине кёре оюм этгенибизни къайда эсе да окъугъаным. Ким биледи, аны аксиомача ангыларгъа керек да болмаз. Алай тюзюн айтыргъа суюме: мен кесими хапарымы жигитлерини миллетлерини арасында болгъан заманымда, аланы барысы да аллай огъурлу, кимге да болушургъа хазыр болгъан, халал, Ибрагимча, Казибанча, Асяча, «журт Лизача» эмда урушда ёлген Николайны атасыча «тюз адамла» сунама.

Былайда Имбрагимни юсюнден хазна адамгъа белгили болмагъан бир шартны юлгюге келтирирге суюме. Мен эрттеден бери да тюрлю-тюрлю архивледе кёп кере боуп, республикабызны жашауу бла байламлы тарых магъананы тутхан материалланы жыйышдыра келеме. Аллай кезиулеринден биринде Битеусоюз Коммунист партияны (большевиклени) эм Север Кавказны край комитетини бла толтуруучу комитетини органы болгъан хар айдан чыкыгъан «Революция и Горец» деген политика-экономика журналны 1933 жылда август айда чыкыгъан номерини юсюнден ол замандагъы газетледен биринде къысха билдириуню окъуйма. Анда Губаланы Ибригини «Штрихи об октябрьских событиях в Балкарии» деген эсге-

риулерине энчи магъана бериле эди. Бу журналны баш редактору Ислам Къарачайлы болгъанын да эсгере кетейим.

Республикабызны къырал миллет библиотекасыны юсю бла Москвада Россейни къырал библиотекасындан «Революция и горец» журналны ол номерини копиясын келтиртеме.

Къаллай бир терен тарых магъана барды Ибрагимни эсгериулеринде. Къаллай фахмулу жазылгъанды материал. Анда сёз октябрь революцияны бла инсан урушну заманларында Кёндеден элни жамауаты сынагъан кыйынлыкъланы, Серебряковну кюйсюз аскери этген мурдарлыкъланы, Малкъар халкъны алчы адамлары алагъа къажу эрлеча сюелгенлерини юсюнден керти хапар айтылады. Ол санда Энейланы Магометге, Ностуланы Юсюпге, Асанланы Хаджи-Муратха, Искендерланы Ибрагимге, Жабелланы Мусосха, дагыда кёплеге махтау бериледи. Къабартыны, Осетияны белгили революционерлерини юслеринден да тынгылы жазгъанды Ибрагим.

Бу тарых очеркни кеси окъумагъан багъа бичаллыкъ туююлдо Губаланы Ибрагимни жазуу иште уллу фахмусуна.

1980 – 2004 ж.

***АЛИКАЛАНЫ Владимир
кёчюргенди.***

АНДА, ЖАЙЛЫҚДА, БИР СЫН ТАШ БАРДЫ

Жанхотланы Ийбакъны жашы Азнауур жигитлени айырмасы эди.

Пелиуан, хар ким къарыуна сукъланган, кючлю жаш. Ол, бийлигине да къарамай, жарлыла бла иги байламлыкъ жюрютгенди. Атасыны байлыгъындан, анга да билдирмей, къарыусузлагъа юлюш чыгъарып тургъанды.

Бурун заманлада жортууулгъа баргъан бир адет болгъанды. Кеслерине базынган батырла, элледен жыйылып, жыйын болуп, узакъ жерлеге барып, жылкыы сюргендиле.

Бирде алай кетгенле жыл да тургъандыла. Анга жыл жортууул дегендиле. Аллай жолоучулукъ кеплени къолундан да келмегенди. Бир жол Жанхот улу жыллыкъ жортууулгъа кетеди. Къалай эсе да бу жол ол къайтыгучу кезиунден кечирек къалады. Сора, Азнауур бир жерде жоюлгъан болур деп, элде аллай хапар жайылады. Абайлары да ол кезиуню, ычхындырмай, хайырланыргъа мурат этедиле.

Байрам кюн ала Ийбакъны юлерине чакъырадыла. Аны ёлтюрюп, байлыгъына ие болур акъылда. Жанхотланы адам санлары Абайладан аз эди, ырысхылары уа асламыракъ. Анга эрттеден кёзлери къарагъанды.

Абайлада, отда сынжыргъа да тагъылып, къазан къайнайды. Сыйлы алгъышла айтыладыла, боза аякъла терк-терк кётюрюледиле. Абайлары Ийбакъны тёрге ётдюргендиле. Жанхот улуну да ичгени башына жетип, тили бюлдюрго эте башлагъанды. Абайлары да хыйла ниетлерин толтургъа хазырланадыла.

Алай Аллах бермегеннге ёлюм жокъду. Аны оноун ол этеди. Ол кезиучюкде Азнауур жортууулдан къайтып къалады. Юйге киргенлей, атасы къайда болгъанын сорады. Къайры кетгенин билгенлей, ишни халын сезеди, терк окъуна ары жетеди. Барса – Абайлада уллу байрам. Отда къазан асылып. Жаш адамла аны тегерегинде жумуш эте, таматала уа къанга артында, бири биринден ариу алгъыш айта.

Азнауур, кеп сагъыш эте турмай, сарыкъулакъ къылычын чыгъарып, къазан асылгъан сынжырны юздюреди, къазандагъы отха тегюледи. Бир кезиучюкге болгъанны тютюн басып, бир зат да кёрюнмей къалады. Ол такъыйкъада Азнауур атасын юйден чыгъарып, ат боюнуна алып, алайдан ташаяды.

Абайланы Алиймырзаны Къаракюмюш деп Беш да Тау Элде аты айтылгъан ариу къызы болгъанды. Кеси да обур тилни билгенди деп, таурухда алай айтылады. Сора Абайлары, кеслерини терсликлерин жулур муратда, Къаракюмюшню Азнауургъа бердиле.

Энди уа аланы къояйыкъ да, Къабартыгъа ётейик. Къабарты бийлени бек жигитлери жыйылып, жортууулгъа тебирейдиле. Алай алагъа жол кёргюзтюрге адам керек болады. Къарайдыла, тинтедиле, араларында

аллай табылмайды, Сора ары дери да жортууулада бола тургъан жыйы-
лгъанладан бири былай айтады:

- Таулуду ансы, Азнауурну чакъырыр эдик... Экинчиси уа, турду да:
«Энди тешик чабырлы таулу болмаса, биз кесибиз жортууулгъа барал-
майбызмы?..» Ол сёзледен сора жортууулгъа тебирегенле экили болдула.
Биринчи сёлешген дагъыда къошду: «Ол тешик чабырлы таулу туююл-
дю, ол Азнауурду, Азнауур»...

Азнауур а туююлдю, ол сары саурусханды,
Ногъай жылкъыланы уа таулада тауусханды.
Ногъай атладан а таулада жылкъыла,
Ногъай сюекледан а тюзледе туркъула
Терк суундан паром кибик ётюучюдю Азнауур.
Чапыракълай ногъай башла тёгюучюдю Азнауур.

Жанхот улуну къаллай болгъанын ангылагъандан сора, жыйын,
Азнауурну жортууулгъа чакъырты, сёзге уста бир адам жибереди. Ол да
келеди, жумушун Азнауургъа билдире. Жанхот улу уа къатын алгъан-
лы алыкъа ай да озмай. Ол барыргъа ыразы болмайды. Алай таулулада
аллай сёз барды: «Келечинг иги болса, акъсакъ къызынг юйде къалмаз».
Сёз уста, хыйлачы келечи аны жюрегине жол тапды: «Энди жаш къаты-
нынгы кесинлей къоюп, жортууулгъа къалай чыгъарыкъса ансы»...- деп,
масхара этди.

Ол терк къызыучу таулу къан а: «Жыйылыгучу жерибизге сизден мен
алгъа жетерме», - деди.

Жаш къатын кёп кюрешди эрин жибермезге, алай болалмады. Ол,
жиляй, сытыла бу сёзлени айтды:

Ат юсюнде къара къанла тёкдюрген Азнауур.
Мындан барсанг, жыйынынга ал бол, Азнауур.
Алдан келсенг, кёк атынга сал бол, Азнауур.
Батылмаучу атынг батхакълагъа батылсын, Азнауур.
Табанынгдан ногъай окъла къатылсын, Азнауур.
Ол да барып жюрек тамырлагъа чанчылсын, Азнауур.
Къара къанынг чырдылагъа чачылсын, Азнауур.

Баям, адам не жигит болса да, аллай ишле бла кюреширге бир
къалса, ол ачымай къутула болмаз. «Бир кере къутулду, экинчи кере
къутулду, ючюнчю кере уа тутулду», - деп бошуна айтылмайды. Бу жол
къадар аны жанлы туююл эди. Жанхот улу сёзюне ие болду. Айтханы-
ча, жыйындан да алгъа белгиленген жерге келди. Азнауур жортууулгъа
жюрюй тургъан киши эди. Аны хар кереклиси да тынгылыды: юсю-
башы, сауутлары. Ушкок отуна дери бир адамгъа ышанмай, ол кесин бек
иги хазырлагъанды. Аты уа? Азнауурну уа кёк аты болгъанды. Аллай
иште, ол андан бир да айырылмагъанды. Ненча жерде кёк ат иесини
жанын сакълагъанды, къаллай бир къыйынлыкъладан къутхаргъанды.

Къышда, боранда, жай иссиде, сууукъ жауунда да ала бирге болгъандыла. Кёк ат иесини хар айтханын ангылагъанды. Къуугъун ызындан къаршы тюшюп, Азнауургъа бугъаргъа тюшсе, ат да иесини жанында жатып, жер бла тенг болуп къалыр эди. Андан белги алмай, тепмез эди жеринден.

Азнауур атын бир заманда къамичи бла урмагъанды. Ол керекли жумушун атны къулагъына шыбырдап болгъанды. Ала бир бирни терк ангылай эдиле. Ма аллай эди Азнауурну кёк аты.

Жортуулчула азмы-кёпмю айландыла, алай Ногъай тюзлеге жетдиле. Марай кетдиле да, бир жылкыны сюрдюле.

Энди уа Ногъайны юсюнден эки-юч сёз айтайкь. Азнауурну туугъан эгечи мындагъы ханладан биринде эрде болгъанды. Аны уа, къыйынлыкъладан артха тура билмеген, бир жигит жашы бар эди. Ана къарындаш аллай ишле бла кюрешгенин да билип болгъанды ол. Ала бир бирге тиймегендиле... Эгечден туугъан тюбеширге тюшсе да, Азнауурну кёк атындан танып болгъанды.

Жортуулчула, къыйынлыкълагъа да тюбей, чырмала, жылкыны сюрюп келедиле. Ызларындан Азнауурну эгечинден туугъан къуугъун бла жетеди. Ары дери уа, жортуулчуланы араларында Хадаужукъланы къарт бийлери бар эди да, аны аты арып, баралмай тебирейди. Ол заманда Азнауур, кёк атын анга берип, кеси уа жылкыдан атха минеди.

Къуугъунчула бла жортуулчуланы араларында атыш башланады. Азнауур эгечинден туугъанны кёргенлей окъуна танийды, аны жанына уллу кёллю болады. Алай ол ана къарындашын таныялмайды. Азнауурну тюбюндеги кёк ат туююл эди. Атын ажашдыргъаны Жанхотулугъа жарашмады. Ол бек ышанган жанындан анга ушкок атылды. Къызыу къоргъашин Азнауурну кёкюрегине тиеди. Ол, эки къолу бла атны жалкъасына жабыша, акъырын жерге учхалайды. Жанхот улу батырны жюреги алайда тохтайды.

Эгечинден туугъан ана къарындашын алайда къаплады. Жаш келип, кимни ёлтюргенин билгенден сора, айхай да, бек ачыу этеди. Ёлюкню аллында да кёп сюеледи. Сора, кесини сол къулагъын кесип, Азнауурну юсюне салып кетеди...

Нарсананы бла Кичибалыкьны арасы жайлыкълада бир сын таш барды. Ол Азнауур ёлген жерде орналгъанды. Аны ким салгъаны белгисизди. Юсюнде уа арабча былай жазылыпды: «Ишинг жокъ эсе, манга не болгъанын сен сурама, анангы сютю бла тилейме»...

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

КЪЫЗБУРУН – БУРУННГУЛУ КЪЫЗ

Озгъан ёмюрледе Басхан сууну боюнунда бир бийик къала болгъанды. Ол къалада хан къыз (хангоша) жашагъанды. Аны аты Балкъыз эди.

Айтыугъа кёре, Балкъыз сейирлик ариу болгъанды: акъбет, узун-кирпик, субайсан, эшмелери жерге жете, жумушакъ халлы, сабийге, къартха да намыс берген. Аны къыралында тиширыула къол иш бла юрешгендиле: омакъ кюйюзле согъуп, кийизле, чепкенле, жамычыла, башлыкъла, андан сора да бек кёп тюрюлю затла этип болгъандыла.

Узакъладан Дарий (Дарьял) жол бла саудюгерчиле келип, аланы этген затларын алып тургъандыла.

Эр кишиле мал тутуп, жер сюрюп, алтындан бла кюмюшден сейирлик омакъ жюзюкле, билезикле, тиймеле, бел баула этип болгъандыла. Ала аскер сауутла да этгендиле.

Алай Балкъызны ариулугъуна, байлыгъына да кёп ханны кёзю къарагъанды, анга келечиле ийгенди. Балкъызны кёзю къарагъан жашы бар эди да, ол ханла суйген жауапны бералмагъанды. Аны ахыры не бла бошаллыгъын иги билген Балкъыз, халкъын къыргъындан сакълар ючюн, къысха жууукъларын, къулларын-къарауашларын, кеси ышанган аскерчилерин да алып, кече белинде белгисиз жары кетип къалгъанды.

Бу таурухну билгенле Балкъыз къайры кетген болур эди деп, бюгюн да хайрандыла.

Балкъыз кетгенден сора ол элге Къызбурун деп аталгъанды. Къызбурун, къызны буруну деген магъанада угъай, бурун къыз, бурунгу къыз деген магъанада айтылады.

Мен бу хапарны анадан эшитгенме. Ким биледи, бу хапарны толу билген адам бар эсе да, ол аны айтса, бек иги боллукъ эди.

АЛИМЛЕ СЕЙИР ЭТГЕНДИЛЕ

Кёп болмай Къытайда (Чинде) бурунгу къабырла табылгъандыла. Аланы биринде, тоннга чулгъанып, тюрленмей сакъланган тиширыу ёлюк кёргенлеринде, алимле бек сейир этгендиле. Анча ёмюрден бери къашларына жетген узун кирпиклери, бетини ариулугъу да сакъланганды. Юс кийими да. Эр киши къабырны баш жанында къама чанчылып болгъанды.

«Была Кавказда жашагъан тюрк халкъладан болгъандыла», - деп айтадыла алимле. «Ол заманлада чинлиле будай деп танымагъандыла: бу келген халкъ а будай ёсдюргенди, къой тутханды, жүн ишлегенди», - деп билдиредиле чин алимле уа.

Сагъыш этеме да: «Ярабий, ол къабырла Малкъардан кетген хан тиширыу Балкъыз бла аны адамларыны къабырлары уа болурламы?» - деген акъыл келеди.

Бизни тарыхчыларыбыз бу затны юсюнден толу хапар билселе, бек иги боллукъ эди.

ЖИН КЪЫЗ

Бурун заманлада бир тау элде бир уллу юйюр жашагъанды. Аланы маллары кѣп болгъанды. Атлары да бар эди.

Бир жол эрттенликде юй таматасы малгъа бичен салып, атла тургъан халжаргъа киргенди. Кирсе, атлары мюйюшге къысылып, бирини уа тылпыуу бара. Киши сейир этгенди, атын ол халда кѣрюп.

«Бу не сейир-аламатды? Тейри, бир марамай къоймам», - деп, жашырын марап башлагъанды. Кече арасында халжаргъа чыммакъ акъ кийимли бир сейирлик ариу къыз киргенди. Ол, секирип атха мингенди да, киши эс жыйгъынчы, алайдан думп болгъанды. Бир ауукъдан, атны да кѣмюк этдирип, артха къайтханды да, жин къыз шош кетип къалгъанды.

Ол киши кѣргенин ныгъыш къартлагъа айтханды. Къартладан бири: «Сен ол къызны чачындан тюк алмасанг, ол сени тынчайтмаз», - дегенди.

Экинчи кече къыз атны терлетип келип, аны башын сылай тургъанлай, киши къызны узун чачындан сермеп тутханды. Сора бир тюгюн юзюп, аны жин къыз тапмазча букъдургъанды. Ёшюнне уа ийне чанчханды.

Къыз былагъа жумушчу болуп кѣп тургъанды: «Да энди ол бизге юйюрсюннгенди, къызыбыз кибик болгъанды», - деп, анга ышанып башлагъандыла.

Кюнлени биринде аланы тойгъа чакъыргъандыла. Жин къыз, не кюрешселе да, жууунган этерикме деп, барыргъа унамагъанды. Къызны кесинлей къоймайыкъ деп, алты-жетижыллыкъ къызчыкъны жин къыз бла къоюп кетгендиле. Жин къыз, къызчыкъгъа ариу айта кетип, чачы къайда букъдурулгъанын билгенди. Чачын тапханлай, ёшюнне ийнени къызчыкъгъа чыгъартханды. Сора, аны къайнай тургъан къазаннга атып, алайдан къачып кетгенди.

ТЕГЕНЕКЛИДЕН КЕЛЕ

Мен бир кече Тегенеклиде жашагъан анам бла ыннамдан Элбрусха келе, жол бла барыргъа узакъсынып, юйге агъач ичи бла келе эдим. Бир кесек баргъанымлай, жюрегим суукъсурап башлайды. Къоркъуу этип, ызыма къарасам, бийиклиги эки метр бла жарым чакълы къарелди кѣреме. Ол адам санлы эди, кѣзлери уа бѣрю кѣзлеча жана. Мен, тохтап,

ызыма кьарасам, ол терек артына бугъа эди. Мен агъачдан чыкьгъынчы, ол ызымдан келип турду.

Кече кѳргеними тенглериме айтханымда, ала манга кюлюп кьойдула. Биз ѳчешдик. Бир кече тенглерим бла аппаладан, сыйланган да этип, агъач ичи бла келе тургъаныкьлай, манга кюлген жашладан бири ол кьарелдини эслейди. Биз агъачдан чыкьгъынчы келип тургъан эди ол ызыбыздан.

Андан бери тенглерим да, кесим да кече алайтын жюрюмейбиз. *Бу хапарны манга ол жаши кеси айтханды.*

АДАМ ИНСАНЫ АНГЫЛАМАГЪАН ЗАТЛА.

1. Адамн кьыпты

Мындан алдалада Элбрус элинде жарсыулу иш болгъан эди. Къуру ачыулу иш болуп кьалмай, адам ангыламаз, хыйсапламаз иш.

Бир юйорде жаш кьызчыкь ѳлген эди. Иш а былай болгъанды. Къайдан эсе да ол кьыз юйге бир сейир жазыулу китапла келтирип башлайды. Ала бу дуняда биз билген халкъланы жазыуларына ушагъан жазыула тьойюл эдиле. Жашыртын аланы окьуп кюреше эди ол. Сора юйден, кесин эслетмей, чыгъып кете эди да, башха китапла алып келе эди. Биргесине да барыргъа кьоймай эди ол кьыз. Жукь сорсала: «Марамагъыз, жарамайды да, айтырыкь тьойюлме кимле болгъанларын», - деп кьоя эди. Бир жол а: «Быланы былай кьыйнап турмайым», - деп, китапланы кьайтарып, аланы орунуна алтын кьыпты алып келип букьдурады. Юйдегилери, аны кѳрүп: «Бусагъатдан кимден алып келген эсенг да, къурут муну юйден!» - деп, кьазауат этедиле. Кьыз кьыптыны кьайтарыргъа кетеди, эрттенликде уа аны ѳлюп табадыла.

2. Хауаны хапары

Баш ием Нальчикде таксист болуп ишлей эди. Мен а Элбрусда сабийле бла тура эдим.

Бир кюн ол, бир сылтаусуз ишден чыгъып: «Мен кьой кютерге барама», - деп тохтады. Мен не кьазауат этдим эсе да: «Угъай, ала манга иш алай болмай жарарыкь тьойюлдю дегендиле», - деп кьойду. «Кимледиле, ол сен ала дегенинг?» - деп сордум. «Кимле болгъанларын айтыргъа жарамайды, сорургъа да жарамайды», - деди ол.

Алай бла бир ауукь заманны ол иели кьойланы кютюп турду. Бир кюн а юйге кьайтмай кьалды. Жюрегим бек чанчды. Кьазауат этип, кьоншулагъа, жууукьлагъа билдирдим. Эр кишиле, излей барып, аны тапханларында, ол, харип, сюелгенича, терекге таянып, неден эсе да

алынганча, кёзлери ачылганлай, ёлюп тура эди. Не жарасы жокъ эди, не къаралган жери.

Аны бла къалмады. Кече тауушла эшитип башладым. Эшикге чыгып къарасам а, жан да жокъ. Кимле эсе да жукъларгъа къоймай эдиле мени. «Бу юйден къуруп кет! Кетмесенг да, бек жарсырса!» - дей эдиле мен таныган, ёлюп кетген адамланы ауазлары.

Амалсыздан эгечим Яникой элни эфендилерине элтип, аягъы юсюме салган эди. Ала жарадыла ансы, манга да бир палах этерик эдиле. Андан бери, ёзен эллени бирине кёчюп, Аллаха шукур, тынчайып жашайма.

Мен бу хапарны Хауаны кесинден эшитгенме.

3. Накъут-налмас минчакъла

– Кюлюп къоярла деп, сенден башха адамгъа бу хапарны айтмаганма, - деди бир кюн Байдаланы Аминат, атама тюбеп. – Аппам гитче заманчыгъымда, къайры барса да, мени сыртына кётюрюп айлана эди. Ёлюрюню аллында, жаннетли болсун, харип, ол манга: «Къызчыкъ, мен ёлсем, бир ненча кюнден къабырыма келирсе. Къабырымы юсюнде накъут-налмас минчакъчыкъны табарса. Сен аны тас этмесенг, сенден насыплы адам боллукъ туйюлдю», - деген эди. Мен, аппам айтханча, ол ауушхандан сора, къоркъмай, къабырына барама. Кенгден окъуна минчакъчыкъны кёреме. Аны да къолума къаты къысып, чабып келе тургъанымлай, бир эски къабыргъа абынып жыгъылама да, минчакъчыгъымы тас этип, жилия-жилия, юйге къайтама. Ол заманда манга бир алты жыл бола болур эди.

Бир ненча жыл озады. Бир жол суу алып келе тургъанымлай, челеклерими суулары къуруп, челек ичлеринде къоянчыкъла чёгюп тура эдиле. Мен къайта да суу ала, бир ненча кере алай болдум. Кюлген ауазла эшитип, кёпюр тюбюне къарайма да, бир да бек ариу жаш бла къызны кёреме. Ала мен кёрген адамладан къайда бийикле эдиле. Къызны чачы узун, эшмеге жыйылмай, имбашларына тёгюлюп эди. Экисини да юслеринде кюмюшча жылтыраган кийимлери. «Келемисе бизни бла?» - деп сорадыла. «Угъай!» - деп, мен, алынып, суу да алмай, юйге къачып келеме. Сора, манга безгек тийип, ауруп жатдым. Юсюмден жууурганны алсала, къычырыкъ этип, алынып, жууурган тюбюне кирип, зикир айтама. Бир кесекден аязма. Ма, жашым, билмей тургъанлай къуранны окъуп чыкъдым. Зикирлени да къайдан билгеними билмей айтама...

Аминатны зикирлерин мен жашы Мауладан жазып алганма. Аланы кёпле кёлден да айтадыла. Ала «Минги тау» журналда да басмаланган эдиле. Быллай сейир затла кёпдюле, аланы жазып, ала туругъа керекди, тас этдирип къоймай.

АШ-АЗЫКЪ

Йогурт-жууурт

Йогурт таулула эрттеден билген жууурт айранды. Алай заводда этилген йогуртдан эсе, бизни жууурт кѐп да игиди. Айран ичген таулу сабийчиклени ууртчуклары кызылчыкыла неликден сунасыз? Айран ичгенден. Жууурт саулукыгъа бек игиди.

Колбаса-кѳолбаса

Колбаса кѳайсы миллетни хантыды, билемисиз?

Ол ашарыкъ биринчи тюрк халкыладан чыкыгъанды, оруслулагъа у татарлыладан ѳтгенди. Биз а, таулула, кѳолбасагъа кѳыйма дейбиз.

Бир жыйырма беш жыл мындан алгъа мен Хушто-Сыртха кѳонакыгъа баргъан эдим. Эт бишгинчи, кѳонакыла ачдыла деп, бише тургъан картохну юсюнде жылытып, бизге кѳыймала салгъан эдиле. Бир да бек татыулу затла эдиле ала.

Этни ууакъ туурап, ич жау, туз, чибижи, кѳалиярны заманында кѳалияр да кѳошуп, аны чеги ичине тыкъ сугъуп, кѳыйырчыкыларын а чеги халы бла кысып, от башына такыгъандыла. Кѳыйма алай этилгенди.

Тау шай

Бизни ата-бабаларыбыз кѳуру айран бла боза ичип турмагъандыла. Мен Хушто-Сыртда кѳартладан: «Биз шѳндю ичген юлѳкѳу (итбурун), дугъума шайладан сора да, бир жыйырмадан артыкъ тюрлю-тюрлю ханс шайла иче эдик. Тейри, Индияны шайларындан эсе да татыулу эдиле бизни шайларыбыз», - деп эшитгенме.

Хабазда илипин жанларында ѳсген, кѳкбаш гюллю кырдыкладан шай этип, сют да кѳошуп аз ичмегенме кесим да.

Кѳош кѳаймакы

Атала сабийлерине, жашла уа эгечлерине бла суйгенлерине кѳош кѳаймакыла келтирип болгъандыла. Кюн сайын кѳошчула суууй тургъан сютню башын алып, чыбыкчыкылагъа чулгъап ала эдиле да, кюнде кѳатдырып, сууукыда тута эдиле.

Кѳош кѳаймакы бек татлы, татымлы да ашарыкыды.

ОЗГЪАН ЗАМАННЫ МУДАХ АУАЗЫ

Созайланы Абдуллах ёлгенли бир къауум жыл болады (жаннетде жатсын), аны миллетни къыйын, жарыкъ кюнлерини юсюнден айтхан хапарларына кёп кере тынгылагъанма. Таулуланы къадарларына да бу огъурлу адам бек къайгъырыучу эди. Жашларыбыздан, къызларыбыздан окъууда, иште да жетишимли болгъанлагъа уа ёз юйюне бир улуу ахшылыкъ тюшгенча къууаннганды. Алай алача жаш заманында уа Созай улугъа къыйынлыкъ сынаргъа, башхала ючюн къайгъырыргъа да тюшгенди.

Абдуллах Улуу Ата журт урушну къаты баргъан кезиуонде, 1941 жылда, школда алтынчы классны бошап, андан ары окъургъа онгу болмай, «Коммунар» колхозда эсепчи болуп ишлеп башлайды. Алыкъын сюеги къатмагъан жашха абаданла бла тенг ишлеген тынч болмагъанды. Къолда сауут бюрюталгъанла бири къалмай фронтда.

Уруш бара тургъанда, «жарлыны танасы ёгюзлюк этер» дегенлей, жашчыкъла терк уллайгъан эдиле. Жашны эси, жашаудан ангылауу да терк ёседиле. Алай, Абдуллах ангыламазча, сёз бла иш бир бирни тутмагъан кёп тюрлю зат болгъанларындан сора да, деменгили къыралны адамына, халкъына кёп артыкълыкъла этиле эдиле. Ол затланы ангылагъан эсе да, ачыкъ айтыргъа базынмагъанды. Жашау «Сакъ анасы жилямаз» деген сёзню магъанасын асыры эртте ангылатханы себепли, сакълыкъ керек эди. Туурада, ташада да кёп адамгъа азаплыкъ сыната эдиле.

Ол кюнлени эсгере, Абдуллах былай деген эди:

- Уруш бизни жерлерибизге жетгенде, аны азабын да кёрген эдик. Долинск тийресин къоруулай, бизни аскерлерибиз къаты уруш этедиле. Къызыл аскерледен бир ненча адам къача келип, бизни къошланы биринде бугъадыла. Бир уа элдегиледен къайсы билдирди эсе да, кёп да турмай, НКВД-ны аскерчилери жетедиле. Мен аланы Газа тюп деген жерден Огъары кёллеге келе тургъанлай эслейме. Фашистле республикагъа кире келгенде, бизникиле бир бирлерин къыргъанларына кесим шагъат болгъанма. Алайда «дезертирлени» тутаргъа келгенлени ичинде Жанатайладан бир жашны ёлтюрген эдиле да, анга бек ачыу этген эдим. Бир талай замандан, уруш бара тургъан жерни къоюп, къачып кетген аскерчилени жыйышдырып, кетип тебиредиле. Артда бир хаталары болмай ёлгенлени, юч жаш болуп, биз асырадыкъ.

1944 жылда 1-чи мартда Абдуллах отчёт этерге къошдан элге тигелейди. Ол кезиуде колхозну бек кёп саулукъ ийнеги болгъанды. Элге келсе, аскер мында да жыйылып. Аланы нек келгенлерин Акъ-Сууда эл

Советни председателине, анасыны эгечи Зуриятха сорады.

«Ишинги эт да, кьошха бар, алыкъын къаугъа жокъду, аскер солур-гъа келгенди», - деп кьойду Зурият.

Абдуллах ызына къайтады. Малланы урлап кьоймай эдиле да, сауут бла кеслери сакълагъандыла. Шёндюча тьойул эди, ол кезиуде малны урлагъан да «бандитге» саналгъанды.

Созай улу элде кёрюп кетген аскерчиле, кеслерин кёп сакълатмайдыла, 5-7-чи мартда кьошлагъа чыгъадыла, малчыланы эшикге чыгъардыла, тинтип, болгъан сауутларын сыйырадыла. Колхозну беш бригадасындан 54 адамны Газа тьопде бузоу оруннга жыядыла. Малчыла ачдан кыйналгъанлыкъгъа, аскерчиле бир кысыр ийнекни союп, этин биширип, шишлик этип да ашайдыла.

«Бандитлени келтиргенбиз», - деп, малчыланы элге алай тьошюрген эдиле. Созай улу башына эркин болгъаны бла юйюрден адамла кёчюрюрге келген машиналагъа мине тургъанлай, алагъа кьошулады.

- Кёчгюнчюле азап жолгъа тебирегенде, бизни вагоннга бир аскерчи келип:

– Билими болгъан адам бармыды мында? - деп сорады.

Курданладан бир тиширыу чыгъады, анга ол аскерчи болгъанны аманын айтады. Мен а эшик аллында, аны алай сёлешгенине тёзалмай:

– Сора бизде башхалары жокъдула, - деп сёз кьошдум.

– Алай эсе, бу вагоннга сен тамата боллукъса», – деп кетди аскерчи.

Ол жолгъа тебирей туруп, «кьуллукъчу» этгенлеринден сора билеме бизни вагонда 91 адам болгъанын. Бизни сакълагъан аскерчиледен вагонну эшигин тышындан бегитмезлерин тилейме. Жолда адам кьалмасын деп, тёрт кюнню жукъламай барама. Он жылы бола болур эди, бир кызычыкъ поезд тебирей туруп, вагоннга миналмай къалады. Аны вагоннга миндиреме деп, кесим поездге кючден тагъылама.

Жолда бара, бир кюлкюлю иш болады. «Мени вагонумда» Бахсан аузундан келгенле бир бирине «сауутланы сынмазча сал» дегенлери ючюн, поезд тохтагъанлай, эки татарлы солдат вагонну къармайдыла. Ала сауут деп адырлагъа айтханын ангыламай, аскер сауут излей эдиле. Мен келгенлеге таулуланы ол ауузда жашагъанлары сауут деп неге айтханларын ангылатхандан сора, ала кетедиле.

- Жолда жибип, сууукъ болуп, жукъламай келгеним ючюн тифден ауруйма, - дейди Абдуллах, сора хапарын бир кесекге тыяды... - Бизни-киледен кичи къарындашым Салихден кьалгъанла барыбыз да ауруйбуз ол ауруудан. Бизни Алма-Атада кьоядыла, кьалгъанланы Талды Курган жанына алып кетедиле. Жангы келген кёчгюнчюлеге уа болушлукъ бере, кеслери да кьаллай болумда тургъанларын кёре, комиссия келеди. Комиссияда медикле да бар эдиле. Ала мени жюрегим ауругъаннга чыгъарып, кыйын иште болалмазлыгъыма кьагъыт да берип кетедиле.

Алма-Атагъа келген таулуланы ол тийредеги ГЭС-ни кьурулушунда ишлетедиле. Мен, анда бир чюйютлю прорабха кьагъытны кёргюзтюп: «Манга тынч иш бер», - дегенимде, ол, гетмен, носилка эм башха керек-

лени кѣргюзтюп: «Сюйгенинги сайла, ишле», - деп, кетип башлайды. Къолума гетмен алып, аны уругъа чабама. Алай этгеним бир затха жарайды. Мени чалгъычы жыйыннга бригадир этедиле.

Ызы бла ГЭС-ни тахта кѣгетле ёсдюрген жери бар эди да, ары кетерге тюшеди. Ол мюлк элден 50 километр бир жанында эди. Мюлкню къурагъанла, анда тахта кѣгетле ёсдюрюп башлагъанла биз эдик. Анда бригадир болуп, кечине бардым, артда тирликни жыйгъандан сора, келгенле артха кете башладыла. Мени уа жиберирге унамадыла, жыйылгъан тирликни сакъларгъа керек болгъаны ючюн. Къышха анда къалама...

Созай улу башха таулула кетип, жангызлай къалгъанына артыкъ бек жарсымагъанды. Адамла кетген этгенликге, таматала аланы къагъытда андача кѣргюзтюп, аш юлюшлерин алып тургъандыла. Абдуллах андан да юлюшлю болгъаны ючюн къыйнамай жашай эди. Жаш кесини жанын къутхарып айланганладан болмагъанды. Башхаланы къайгъысын да этгенди, болушургъа кюрешгенди.

ГЭС-ни болушлукъчу мюлкюне келгенлени эслемегенча этип тургъанларын кѣрюп, жашар жер мажаргъан, азыкъ карточкаларын бердирирча этген да Абдуллах болгъанды. Къоншуда жашагъан, башха миллетни кѣчгюнчюлеринден бир он юйюрге баш кечиндирирге болушхан да ол эди. Анда директор къазахлы болгъанды. Келген ундан кѣчгюнчюлеге хар юйюрге 100 килограмм берилгенин анда бухгалтер болуп тургъан оруслу тиширыудан биледи. Ун берилликлени тизмесинде 100 килограмм жангыз Абдуллахха жазылып эди, къалгъанлагъа онушар килограммла. Аны эшитген жашны халы къызгъан темирге суу къуйгъанча болуп, халкъына артыкълыкъ этерге кюрешгенлеге къаны къызады. Алай Абдуллах кимни терслигин кимге ангылаталлыкъ эди ол заманда къуру кесинлей. Бу жол тѣзюмю тауусулгъан жашха кѣп миллетлени кѣчгюнчюлери билеклик этедиле.

Ишни болушун къазахлы директоргъа айтханда, ол Созай улугъа:

– Юлюшюнгю алгъанса, итден туугъан, къалгъанла бла сени ишинг болмасын, – деп, къамичи жетдиреди. Алай кавказлы адамны жүреги аллай затны кѣтюралмазлыгъы белгили эди. Абдуллах эшик жанында шинтикни алып, аны директорну башына жетдиреди...

– Иш аны бла бошалып къалмазлыгъы белгили эди, аны себепли Къазах ССР-ни Компартиясыны АК-сына къагъыт жазама, хар затны болгъаныча айтып, – дейди Абдуллах. – Курданладан бир юйюр къырылгъан эди ачдан, ол шартны шагъатха келтирип, этилинген артыкълыкъланы бир къауумун да сагъынып. Бизни къорууларча адам, кюч да болур деб а ышанмайма. Алыкъын тракторну къалай ишлетирге керегине иги да тюшюналмай, жер сюре тургъанымлай, Къазахстанны Компартиясыны Ара Комитетинден адамла келип, болгъан ишни юсюнден тынгылы соруп кетедиле. ГЭС-ни болушлукъчу мюлкюне комендантыбыз адамла келип айланганларын билгенден сора, къачып кетеди. Алай артда аны излеп табадыла. Менден сора да аллай тарыгъыу къагъытла кѣп адам жибергенин сюд этилинген кезиуде билген эдим.

Кѣп заманны ичинде тинтиу ишле бардырадыла, юч айны уа сюд

этиледи. 23 адамны тутадыла, халкъгъа деп келген ырысхыгъа къол жетдиргенлери ючюн. Сюд бошалгъандан сора, аны бардыргъанла «Созаевха не айтырыгъыгъыз барды?» - деп соргъанларында, директор айтырыгъы болгъанын билдиреди эмда халкъын къоруулагъаны, къарыусузла ючюн къоркъмай селешгени ючюн деп, аны къолун тутады. Артда билген эди Созай улу ол урушха дери Германияда окъуп келгенин, бек билимли адам да болгъанын.

Созайланы юйюр 1954 жылда тургъан жерлеринден Алма-Ата областны Каскелен районуну Сталин атлы колхозуна кечедиле. Абдуллах анда бухгалтерни болушлукъчусу болуп ишлейди. Белгилисича, кечгюнчюлеге аллай «уллу» къуллукъну ышанмай эдиле. Амалсыздан салгъан эдиле Созай улуну ол ишге. Тюненеги жылкъычыны, тергеу ишден хапары жокъ эди. Терк юйренеди. Бош отчётну окъуна бухгалтерни орунуна Абдуллах эте эди.

Бир жол СССР-ни Эл мюлк министрствосундан мындагъы колхозлада бла совхозлада халны билирге ревизор келеди. Абдуллах жашагъан элде къонакъ юй болмагъанын билгенден сора, ол къонакъ, къазах юйде турургъа унамай, «Кавказлыны юйюнде турургъа сюеме», - деп, къаты болады. Созай улу юйде халын айтады, аныча уллу къонакъны тутарча онгу, къолайы да болмагъанын ангылатыргъа къорешеди. Алай ол иги кесек заманны алада кечинеди.

«Энди санга бир тамата адам келликди», - деп, кете туруп, тауча алай айтханында, Абдуллахны ауузу ачылып къалды. Бет сыфаты кавказ адамгъа ушагъанлыкъгъа, таулу болур деп Созай улуну эсине да келмеген эди. Ким болгъанынгы билдир деп къорешеди, алай айтыргъа унамайды.

Абдуллах ол адамны юсюнден хапар билирге къорешеди – излейди. Алай билалмайды. Элге андан сора келгенле: «Санга къонакъ келгенмеди?» – деп соргъанлары да сагъыш этдиргенлей тургъанды кеп заманны.

Арадан юч ай озгъандан сора, тирлик жыйыу къыстау баргъан кезиуде, Абдуллах конторда ишлей тургъанлай, алты адам кирип келедиле.

«Сен кавказлы болурса? Сен мени бла келирге керексе», - дейди аладан бирлери Созай улугъа.

Бухгалтер жибермезге да къорешеди. Была бла буйрукъ халда селешген ким болгъанындан анда ишлегенлени хапарлары жокъ эди. Абдуллах келгенле бла бирге, эллилени юйлерине кирип, аланы къалай жашагъанларына къарайдыла. Созайланы юйлерине келип, сыйланган да этедиле.

«Санга къонакъ келгенми эди? Ол не ашап тургъанды, къалайда жашагъанды, фатар ючюн хакъ телегенмиди?» - деп, Абдуллахны сынап къорешедиле.

Кавказны халкъларында къонакъны юсюнден аман айтыргъа, хакъ алыргъа да жарамгъанын айтхандан сора, сорууларын къойгъан эдиле. Таулу жаш андан сора ангылайды сакълагъан къонакъ ол болгъанын.

Юйден чыгъа туруп, Абдуллахха, юй бийчесине да кёп ыспас этеди, бир зат керек болса, анга билдирирлерин тилейди. Ызы бла мюлкню сабанларын кёрюрге суйгенин билдиреди. Уллу жыйынны аллында кьонакъгъа бла Абдуллахха, эрттегили танышлача, хапар айта, ызларындан да кёп адам, бир ненча женгил машина да келедиле.

- Жашауугъуз къалайды? – деп сорады кьонакъ.

- Баш эркинлигинг, жеринг болмай, кёчгюнчюлюкде тургъанны жашауу боллукъмуду? – деп, жууап береди Абдуллах.

Келген кьонакъ, ишлей тургъан халкъны жыйып, аланы алларында сёлешеди. Кеси бла, нёгерлери бла да шагъырей этеди. Жангы жерлени хайырланыр ючюн айланганларын айтады. Сора малкъар халкъгъа бир хатасы болмай къыйынлыкъ сынатханларын, анга да къарамай, ала, адамлыкъ шартларын тас этмей, жигер ишлери бла къыралгъа, партигъа да кертичилей къалгъанлары ючюн ыспас этеме дейди.

- Кавказгъа кетерге ашыкъмагъыз, юйлеригизден, журтларыгъыздан да зат къалмагъанды, тынч боллукъ туююлдоу жангыдан жашауу этип башлагъан. Ыразы эсегиз, мында кесигизге бир областьны да берип, республика этип жашагъыз, - деген эди ол. Артда билген эдик ол Къазахстанны Компартиясыны Ара Комитетини экинчи секретары Леонид Ильич Брежнев болгъанын.

- Халкъыбызны къыйын кюнлеринде айтхан ариу сёзлери ючюн бюгюнлюкде анга аман айтханны бир да суймейме, - деген эди Созай улу, хапарын бошай туруп.

Къырал таматаладан бек игилерине аны бла Н.С. Хрущёвну санаучу эди Абдуллах.

МАМАЙЛАНЫ Алий.

*АТАБИЙЛАНЫ Зухура,
Огъары Малкъар эл*

АНА ТИЛИМ

Ана тилим – жаным-тиним,
Ана тилим – сыйлы тилим,
Ана тилим – жарыкъ тилим,
Ана тилим – халкъгъа билим.

Ана тилим – насып тилим,
Ана тилим – намыс тилим,
Ана тилим – хурмет тилим,
Ана тилим – адет тилим.

Ана, ата – сыйлы сёзле –
Ана тилде бютюн татлы.
Намыс, адет, төре – бизге
Ана тилде балдан татлы.

Тилинг барда – кюнюнг жарыкъ.
Болмаз сени малынг арыкъ.
Тилинг барда – ишинг барлыкъ.
Билмесенг`а тилни – жазыкъ.

Аппа, ынна, ана, ата –
Болмаз сизден сыйлы атла.
Айтсын туудугъунг быланы –
Хар адамгъа керек затла.

Насыплыбыз биз – жаш төлю.
Дунияда не юлешебиз?
Аллахны ахшылыгъы бла
Ана тилде сёлешебиз.

Жашна, жаша, ана тилим.
Сеңде сёлешсин хар төлюнг.
Бекден болсун сени төрюнг.
Жан тамырым – ана тилим!

ЖУРНАЛГЪА КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

«Минги Тау» журналны баш редактору
Додуланы Аскерге.

Салам, багъалы Аскер!

Неден да алгъа Къарачайдан Малкъаргъа кызыу салам айтырынгы тилейме. Биз сорлукъла сау-саламатмыдыла? Саулугъунг, юйюрюнг, ишинг, чыгъармачылыгъынг къалайды?

Бизни сорсанг: «Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа», - деп турабыз.

«Минги Тау» журналны быйыл чыкъгъан биринчи китабын окъуп, терен къууанчха батдым. Ол кенг темалы, терен магъаналы, бийик суратлау даражалы, бай тиллиди.

Редколлегияны къурамына киргенлени Къаншаубий Мызы улудан къалгъанланы танийма. Ала акъыллы, огъурлу, фахмулу адамладыла. Барысына да менден къарындаш салам айт. Тёппеланы Алимни аууиханын эшитип, уллу буцуу этеме. Жаннетли болсун. Юйюрюне, жууукъларына, тенглерине къайгъы сёз береме.

Журналны бу номеринде кён аихы материал басмаланганды. Аланы арасында Хочуланы Салихни 100 – жыллыкъ юбилейине аталгъан Къайсынны назмусун, Биттирланы Тамараны статьясын, Салихни, Лермонтовну, Кязимни, Къайсынны юслеринден жазгъанларын бек жаратдым.

Шауланы Хасанны Зумакулланы Борисни 70-жыллыгына аталгъан «Жылла – жашау толкъунлары» деген керти хапары мени эсими, сезимими да кесине байлап къойду. Аны бир-бир эсерлери сокъур кёзден жаш чыгъарырча жазылгъандыла. Анга шагъатлыкъ этедиле партияны обкомуну биринчи секретары Тимбора Мальбаховну, Борисни кесине чакъырып, КПСС-ни АК-сы аны Афган уруиха жиберирге деген буйругъун айтханы, Борис Зумакул уду узакъ, къорккууду жолгъа атланган кюн Биринчи Чегемге барып, къаты ауруп тургъан, ХХ ёмюрде дуня поэзияны уллу классиги Къайсынны кёргени эмда акъылманны анга: «Хайт де, эгечден туугъан», - деп, кёл этдиргени.

Танзиляны къарындашына атагъан «Сынау» деген назмусу да аламатды.

Хасанны хапарыны ичинде 12 сурат барды. Ала, кюмюшге къарасаут салгъанча, тап жарашып турадыла.

Былайда бир затны юсюнден сагъынмай болмагъаным ючюн кечмеклик тилейме. Журналны бу номеринде мени юбилейиме жораланып Беппайланы Муталип бла Тёппеланы Алимни статьялары бла мени 26 назмум басмалангандыла. Аны ючюн минг бюсюреу!

Аскер, сен къарачайлыланы ыразы этгенлей тураса. Аллах санга ыразы болсун.

Журналны бетлеринде сюрдюнгге аталгъан кѣп материал барды. Аланы арасында Жамурзаланы Расулну, Махийланы Азизаны хапарлары бла Кучиналаны Аныуарны «Азатлыкъ жолунда» деген поэмасы. Аланы окъугъан заманда сабийликде сынагъан, кѣрген къыйынлыкъла эсеме тюшюп, кѣзюме кѣрюнедиле.

Сюрдюню къыйын жылларында да, тузакъда тургъан къарачай-малкъар халкъ, жигер урунуп, атын махтау бла айтдырып тургъанды. Анга толу шагъатлыкъ этеди Къазахстандан чюгюндюрчю къызланы: Къобанланы Нузуланы, Шидакъланы Патияны, Абдуллаланы Тамараны Социалист Урунууу Жигитлери болуп къайытханлары. Аллай бийик атха Къыргъызстанда ийнек саууучу Ёзденланы Мариям да ие болгъан эди. Социалист Урунууу Жигити деген атха тийишли болуп берилмей къалгъанла да аз тойюлдюле. Юлгю келтирейим. Къыргъызстанны Фрунзе областыны Москва районуну «Дружба» колхозуну тамата къойчусу Хубийланы Къожай хар 100 къойдан 184 къозу алгъан эди. Ол Ленинни ордени бла эки кере, Октябрь Революцияны ордени, кѣп майдал бла да саугъаланган эди. Къыргъызстанны Къырал саугъасыны лауреаты, Баш Советини депутаты эди. Къожайны атын жюрютген ёчню алыр ючюн Фрунзе шахарны ипподромунда ат чапдырыула – чаришле болгъанлары эсимдеди.

Къожайны Социалист Урунууу Жигити деген атха талай кере тежеген эселе да, бермедиле.

Ол районда «Россия» колхозну председатели Къожайны кичи къарындашы Хажибек, 16 кандидатны хорлап, СССР – ни Баш Советине депутат болгъан эди.

Ачыкъ айтсакъ, къарачайлыла бла малкъарлыла азатланып, Кавказгъа кетерге эркинлик берилген заманда, Кыргызстан бла Къазахстанны таматалары кѣп кюрешгендиле, кетмегиз, тилибиз, динибиз да бирди, Таласда Къарачай-Малкъар АССР къурайыкъ да, бирге жашайыкъ деп. Алай а халкъ акъыллыды. Ол тойгъан жерден туугъан жерин сайлагъанды. Ол 1910 жыл Къазахстанны Талды-Курган областыны Къаратал районунда ауушхан закий поэтибизни – Кязимни осуятында да жазылып турады:

Къонгур таш, къаядан тюшюп,
Ташлы терен къолда жатад.
Энди кеси къаясына
Къайытыр амал къалмад.

Аллах! Мени таш окъуна эт
Алай туугъан от жагъама
Къайтармагъанлай къойма,
Къайтар сен тауларыма!

Андан бери кѣп жыл озса да, халкъ сюйген поэтини осуятын толтуруп, аны ёлюгюн алып келип, Нальчик шахарны ариу тийресинде – Долинскеде асырады. Ол малкъарлыланы сюрдюнгге аталгъан

музейлерини къатындады. Биз 2002 жыл Къайсынны юбилейине баргъаныкъда, Гуртуланы Салих бла бирге Кязимни къабырына барып, дууа этген эдик. Жаннетли болсун закий поэт, уллу акъылман. Ол халкъыбызны сёз хазнасыны жарыкъ жулдузуду.

Кязимни биринчи асыралгъаны Къазахстанда болгъаны себепли, къазахлыла эмда республиканы башха миллетлери, анга, Абайгъача, уллу сый бергенлери къууандырады. Кязимни ёлюгю анда турса, ала аны республикаларына сыйгъа санарыкъ эдиле.

Сюрюню жылларында башланган къарачай-малкъар халкъ бла Къазахстанны арасында шуёхлукъ бююнлюкде жангы бийик даражада кенг къанат кереди. Анга кёп болмай Курданланы Узейирни башчылыгъы бла Къазахстанга барып, республиканы халкъларыны Ассамблеясыны 15-чи сессиясында болган къарачай-малкъар делегация шагъатлыкъ этеди. Анда республиканы президенти Нурсултан Назарбаев, Правительство суну членлери, Парламентини депутатлары да тургъанлай, Узеир Курдан улуну шуёхлугъубузну юсюнден терен магъаналы сёз айтханы мени бек къууандырады. Дагъыда игиси неди десегиз, къазах журналистле жазып эки-юч материал «Казахстанская правда» бла «Егемен Къазахстан» газетледе басмалангандыла. Бу уллу магъаналы ишлени къурап бардырыугъа тийишли юлюш къошхан Къазахстанны Парламентини депутаты, таулу эгечибиз, Хочуланы Людмила да сау болсун.

Журналда фольклоргъа, адабиятха, школчулагъа аталган статьяла да басмалангандыла. Аланы иги хазырлагъан Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин, Сараккулланы Асият, Тюбейланы Светлана, Атабийланы Асият сау болсунла.

Озгъан жылланы даражасы бла тенглешидирсек, журнал ёсенди, кенг къанат кергенди. Аны бетлеринде халкъны жашауу, аны ашхы адетлери, онгу адамларыны юлгюлери кенг, тап ариу кёрюнедиле. Бу затла барысы да сени тап башчылыкъ этгенинге шагъатдыла. Сау бол, багъалы къарындашым Аскер!

**ХУБИЙЛАНЫ Назир,
КЪЧР-ни халкъ поэти.
Къарачай шахар,
14.04.2010.**

*Мёчюланы Кязим туугъанлы
150 жыл болгъанына аталып берилген
агъыкъ дерсни планы*

Тема: Мёчюланы Кязим.

«Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назму».

Дерсни мураты: Окъуучуланы назму бла шагъырейлендириу, аны ниет магъанасын тинтиу.

Юйретни мураты: Табийгъатха сؤймекликни айнытыу.

*Назмула жазама, темир тюеме,
Экиси да халкъгъа жарарла дейме.
Мёчюланы Кязим.*

Дерсге керекли затла: Кязим-уста ишлеген затла, ол заманны кийимлери, компьютер презентация.

Дерсни барыуу:

Юй дерсни тинтиу.

Устаз: Сабийле, бу назму тизгинлени ким жазгъанды?

Окъуучу: Мёчюланы Кязим.

Устаз: Бу айтхылыкъ поэт къайсы жылда туугъанды?

Окъуучу: 1859 жылда туугъанды.

Устаз: Ол туугъан элни атын айталлыкъмысыз?

Окъуучу: Шыкъы.

Устаз: Шыкъы къайсы аууздады?

Окъуучу: Шыкъы Холам-Бызынгы аууздады.

Устаз: Андан сора къаллай ауузла билесиз?

Окъуучу: Малкъар ауузу, Чегем ауузу, Бахсан ауузу.

Устаз: Андан сора Кязимни юсюнден не зат айталлыкъмысыз?

Окъуучу: Ол уллу юйюрню атасы эди. Темирчи да болгъанды.

Устаз: Кертиди, аны гюрбежисини, жүрегини оту да халкъы ючюн жанганды. Гюрбежисинде ол темирден кёп затла этгенди. Сёз ючюн, чырахтан, налла эм башха затла. (Сабийлеге кёргюзтюрге). Келигиз, сабийле, Кязим жашагъан жерлеге экскурсия этейик. (Къангада ол жерлени кёргюзтюрге).

Устаз: Кёремисиз, сабийле, тёппелери кёкге жетген бийик тауланы? Аланы беллеринден, кюмюш сынжырлача зынгырдай, таза суула агъадыла. Юйле, къушланы уяларыча, бийикде орналыпдыла. Быллай ариу табийгъатны ичинде ёсген Кязим жүрекге жетген тауушлукъ назмула жазмай амалы жокъ эди.

Устаз: Ол ариу назмуладан сиз къайсыларын билесиз?

Окьюучу: «Къар жауады», «Иги сёз», «Дуния деген».

Жангы дерсни ангылату.

Устаз: Бюгюн да биз халкъ ийнагы Кязим жакъгъан поэзия от жагда бир назмугъа тынгылайыкъ. Ол да «Суу бойнунда жангыз ёсген талчыкъгъа айтылгъан назму».

Устаз назмуну окъуйду.

Суу бойнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назму

Суу бойнунда ариу чакъдынг,
Сен Кязимни къуандырдынг,
Кишиуларынг жумушакъла,
Кёзню жапсаралла ала.

Сен былайгъа къайдан келдинг?
Жангызлайын къалай ёсдюнг?
Къыш къабышмай къалай турдунг?
Борандан къалай къутулдунг?

Жокъ эгечинг, къарындашынг,
Жокъ не жууугъунг, не хоншунг,
Ананг, атанг жокъ къатынгда.
Къалай ёсдюнг суу бойнунда?

Мен сени сындырмам, кесмем,
Кишиуларынгы да эзем.
Мен аллайладан тюйюлме,
Сен, менден къоркъуп, ийилме!

Аллынгда мен ийилейим,
Санга мен хурмет берейим,
Жарлы жерими ийнагы,
Тураса сен, чиммакъ чагъып!

Сенлай назикни кесерге,
Башына аман кюн берге
Сюйгенле аз тюйюлдюле, –
Жюреклери кюйсюздюле!

Сени ала кёрмесинле,
Эчкиле кемирмесинле,
Кюйсюз желле бюкмесинле,
Кюйсюз къолла кесмесинле!

Биз жашагъан дуния кюйсюзд,
Кёп жан жоюлад кезиусюз!
Сакъ бол, тау суу бойнунда тал,
Ёс, чакъ, къууан! Хайда, сау къал!

Дерс китап бла ишлеу

Сёзлюк иш.

Тал – верба, ива; Кишиула – талны тюклю чакъгъан каполу;

Юлгюле:

Тал таякъгъа таянма, бетсиз кишиге ийнанма.

Ёлмезлик улакъгъа талны башы чагъар.

Устаз: Бу назму нени юсюнденди?

Окьюучу: Суу боюнунда ёсген талчыкъны юсюнденди.

Устаз: Назмуну ниет магъанасы къайсы тизгинледе бериледи?

Окьюучу: Мен сени сындырмам, кесмем,
Кишиуларынгы да эзем.
Мен аллайладан туююлме, –
Сен, менден къркъуп, ийилме.

Аллында мен ийилейим,
Санга мен хурмет берейим,
Жарлы жерими ийнагъы,
Тураса сен чыммакъ чагъып.

Устаз: Табийгъат жылны къайсы кезиунде чагъады?

Окьюучу: Табийгъат жаз башында чагъады.

Устаз: Жылны къайсы кезиулери билесиз?

Окьюучу: Къыш, жаз, жай, кюз.

Устаз: Жылны кезиулери юсюнден къайсы орус композитор жазгъанды.

Окьюучу: П. И. Чайковский «Времена года». (суратын къргюзтюрге)

Устаз: Кязим талчыкъгъа не кёзден къарайды?

Окьюучу: Биз поэтни табийгъатны сюьгенин, анга хурмет бергенин керебиз.

Устаз: Сиз а табийгъатны сюемисиз? Аны нек сюерге керекди?

Окьюучу: Адам табийгъат бла байламлыды, ол адамны кечиндиреди, аны себепли, табийгъатны сюерге эм сакъларгъа керекди.

Устаз: Талдан сора сиз къаллай терекле билесиз?

Окьюучу: Эмен, нарат, чынар.

Устаз: Орус тилде къайсы тереклени атларын билесиз?

Окьюучу: Липа, осина, берёза, дуб.

Устаз: Берёзаны юсюнден къайсы белгили орус назмучу жазгъанды?

Окьюучу: Сергей Есенин (суратын къргюзтюрге) «Береза» деген назмуну.

Устаз: Кязим бла Есенинни андан сора да барды байламлыкълары. Аланы къайсы назмуларын тенгледирге боллукъду?

Окьюучу: Мёчюланы Кязим «Парийим». Сергей Есенин «Собаке Качалова».

Устаз: Алайды да, Кязим гитче халкъны поэти эсе да, уллу орус халкъны поэти бла тенг жазаргъа фахмусу жетеди.

Устаз: «Санга мен хурмет берейим» деген тизгинлени сиз къалай ангылайсыз?

Окьюучу: Намыс этейим, ариу кёрейим.

Устаз: Сиз а хурмет эте билемисиз адамгъа, жаныуаргъа, табийгъатха?

Окьюучу: Билебиз.

Устаз: Хурметни, намысны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Окьюучу: «Намыс болмагъан жерде насып болмаз».

«Хурмет бере билмесенг, хурмет алалмазса».

Устаз: Назмуда къаллай суратлау амалла тюбейдиле?

Окьюучу: *Эпитетле:* жарлы жерими ийнагъы,
кюйсюз желле бюкмесинле,
кюйсюз къолла кесмесинле.

Устаз: Андан сора къаллай суратлау амалла билесиз?

Окьюучу: Метафора, гипербола, тенгледидириу.

Устаз: Ала неге керек боладыла?

Окьюучу: Ала тилни шатыклыгъын, байлыгъын кёргюзтедиле.

Устаз: Бу назмуда айтылыу муратына кере къаллай айтымла тюбейдиле?

Окьюучу: Хапарлаучу, соруучу, кётюрюучю айтымла тюбейдиле. Сёз ючюн: «Суу боюнунда ариу чакъдынг». «Сен былайгъа къайдан келдинг?» «Ёс, чакъ, къууан!»

Устаз: Быллай айтымла Кязимге жүрек сезимин ачыкъларгъа болушадыла. Назму къаллай тизгинле бла бошалады?

Окьюучу: Сакъ бол, тау суу бойнунда тал,
Ёс, чакъ, къууан! Хайда, сау къал!

Устаз: Сиз къаллай тау суула билесиз?

Окьюучу: Малкъар Черек, Холам Черек, Бахсан суу.

Дерсни бегитиу:

Устаз: Бюгюн дерсде не назмуну окъудукъ?

Окьюучу: Мечюланы Кязимни «Суу боюнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назмусун»

Устаз: Кязимге ненча жыл болады?

Окьюучу: Кязимге быйыл 150 жыл болады.

Устаз: Андан сора къайсы поэтлени юбилейлерин белгилейбиз?

Окьюучу: Бекмурза Пачевха 155 жыл болады. Алим Кешоковха 95 жыл болады.

Устаз: Кязим бла Бекмурза танышла болгъандыла, бирге кёп кере тюбегендиле. Закий Къайсын Кязимни кесини устазына санагъанды, аны антлы шуёхларындан бири уа Алим Кешоков болгъанды.

Дерсни итогу:

Устаз: поэт бу назмусу бла окъуучуну неге чакъырады?

Окъуучу: Табийгъатны сюерге, багъаларгъа.

Устаз: Бу дерсден кесигизге не жангы зат алдыгъыз?

Окъуучу: Биз Кязимни юсюнден кѣп сейирлик шартланы билдик, табийгъатха ариу кѣзден къараргъа юйрендик.

Устаз: Сабийле, гюлчюкlege къарагъыз да алыгъыз:

5 – къызыл гюл,

4 – жашил гюл,

3 – кѣк гюл.

Устаз: Сабийле, энди уа Кязим сизге атагъан жарыкъ жырчы-кыгъа тынгылайыкъ.

Сабийле «Гагула» деген жырны жырлайдыла.

Сау болугъуз. Сизге насып тангла атсынла. Сабийлигизни чууакъ кѣгю бир заманда да мутхуз болмасын!

***АТАБИЙЛАНЫ Зайда,
устаз.***

АТЛАРЫ

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

АЛЕКСАНДР ПУШКИН. Евгений Онегин. *Роман*. 2

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАРГЪА – 75 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Насып берген жазычулукъ жол. *Статья*. 68
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Фахму буйрукъ бла келеди. *Статья*. 76
А.БЕГИЙ УЛУ. Узакъ созулган жигитлик. *Статья*. 80
АТМУРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Жашауну алгъышлагъан жазычу. *Статья*. . 84
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Къанаглары сынган къуш. *Романдан*. 86

ПРОЗА

ТЕМУКУЛАНЫ АДЖИЛ. *Новеллала*. 117
АППАЛАНЫ БИЛЯЛ. *Хапарла*. 142

ПОЭЗИЯ

БАЙДАЛАНЫ МУССА. *Назмула*. 152
ЧОТЧАЛАНЫ АЛЛА. *Назмула*. 156

ХАЧИМ КАУФОВХА – 70 ЖЫЛ

Литератураны къадары. *Статья*..... 159
ХАЧИМ КАУФОВ. Эсни кечеге чыракълары. 163

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Анда, жайлыкъда, бир сын таш барды. ... 201
УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. *Бурунгулу хапарла*. 204
МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Озгъан заманны мудах ауазы. 209

КЪАЛАМ СЫНАУ

АТАБИЙЛАНЫ ЗУХУРА. *Назму*. 214

ЖУРНАЛГЪА КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

ХУБИЙЛАНЫ НАЗИР. 215

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

АТАБИЙЛАНЫ ЗАЙДА. Ачыкъ дерс. 218

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (151)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Министерство по информационным коммуникациям, работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 07.05.09. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2100 экз. Заказ № 71. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.